ГРОМАДА

УКРАЇНСЬКА ЗБІРКА

впоръадкована

М. ДРАГОМАНОВИМ

№ 5.

ЖЕНЕВА
ПЕЧАТНЬА «ГРОМАДИ»
1882

ЗАГОЛОВКИ:

ОД ВПОРЬАДЧИКА

Випускајучи тільки тепер оцьу книгу, котра почала печататись шче в 1879 р., ми мусимо сказати кілька слов про причину, од чого вона спізнилась, тим з далеких наших товаришчів, котрі помогли зложити цьу книгу ј випечатати јіјі. Перш усього ми мусили зупинити печатаньньа цјеји книги через песподівапу, та неодложну працьу, од котроји ми не могли одхилитись, бо вона мусила служити тому ж ділові, шчо ј «Громада». Ми говоримо про нашу працьу в складаньньу V тома «Nouvelle Géographie Universelle» Рекльу, в котріј письменниј світ знајшов в першиј раз доволі широке списьньньа ј Украјіни. Далі наша невеличка печатньа мусила зкінчати друк початого, замісць цеји книжки «Громади», романа «Хиба ревуть воли, јак јасла повні», а потім другі наші товаришчі, шчо пристали до впорьадкуваньньа з нами «Громади», зважили, шчо треба б видавати «Громаду» строковими кньгами по одніј в два місьаці. За цеју строковоју «Громадоју», — котру впорьадковували ми з тт. Павликом і Подолінським, — приј шлось знову одкласти на јакиісь час кінець цеји книги. Тільки, коли проба показала немоготу строкового видапьньа «Громади», — післьа того јак торік видано так три книжки, — наша друкарньа могла знову стати до кінцьа цеји книги, котра тепер тільки ј појавльајетьсьа.

Звісно, цеј довгиј протьаг перш усього прикриј нам самим. Тільки ж ми не думајемо, шчоб тој матерјал, котриј дајетьсьа в ціј книзі, дуже багато втратив од того, шчо јакиј час залежавсьа. Матерјал тој взьатиј з таких боків житьтьа народу на нашіј Украјіні, котрі не дуже скоро зміньајутьсьа. В книзі ціј говоритьсьа најбільше про житьтьа господарське та про освіту, або лінше скачати, про брак јіјі, про темноту народу на Украјіні. А з цих боків житьтьа народу мало перемінилось і доси проти 1876—1879 р. в Украјіні россіјськіј, јак і в австріјськіј. Коли шчо перемінилось в Украјіні австріјськіј з кого часу, так думки тамошніх письменних льудеј в Галичині ј трохи в Бу-

ковині. Письменні русини в тих сторонах вже мусили звернути увагу власне на господарське житьтьа свого народу, про котре перше не хтіли ј слухати, думајучи, шчо коли ј је јаке лихо тому народові, то најбільше через јого лінивство та пјанство. От через шчо ми сподівајемось, шчо наші галицькі ј буковинські земльаки пријмуть оцьу книгу «Громади» навіть охотніше тепер, ніж кілька років назад, коли наше видапньа здибувало собі в тих земльаків наших мајже саму зневагу ј злість. Окрім того тепер в Галичині јесть уже ј між польаками льуде одних з нами думок. Вони мајже тільки ј дбајуть про польаків, (навіть в східніј половині Галичини, де більше украјінців) та ј то мајже про самих тільки городьан. Ми јім показујемо житьтьа русинів і сельан: городьане без сельан нігде не можуть змінити громадських порьадків, — а в Галичині польаки без русинів, јак і русини без польаків, не можуть поліпшити дольу народу.

В Украјіні россіјськіј тепер шче гострјіше, ніж кілька років назад, стала справа більш державна, ніж господарська, — справа політичноји (державноји) волі, јак це ми наперед казали в I кн. «Громади» і в «Листку Громади». Россіја јавно вже простује тепер до того, шчоб скинути, чи хоч вменшити, царську ј чиновницьку самовольу. Тільки ж і вільні, виборні, порьадки в државі најбільш потрібні дльа того, шчо б при них лішче влагожувати порьадки господарські. Ми сподівајемось, шчо цьу думку нагадујуть нашим россіјським читачам, ті мальунки з житьтьа господарського, котрі вони знајдуть в першіј половині оціјеји книги. В кінці ж јіји вони знајдуть покази того, јак простиј льуд ворушитьсьа з поводу бијки між ворогами царьа ј царем і јак тој льуд прикладаје всьу ј државну справу најперш усього до своји́х справ господарських. Вважлива то пересторога дльа державних вільнодумців в Россіји, шчоб не забували господарських справ післьа того, јак добјутьсьа волі державноји, шчоб не јшли слідом за освіченими льудьми в Галичині, котрі ј післьа того, јак здобули державну вольу, допустили зостатись в своји́м краји навіть таким порьадкам јак «пропінаціја», про котру ми дајемо допись в оціј книзі. Те, шчо росказејетьсьа в кінці оцеји книги, в статьті: «Украјінські сельане в неспокіјні роки», показује між инчим і те, јак не стаје тим сельапам јасноји думки про все те, шчо діјетьсьа тепер в державі ј шчо так зацікавило јіх, јак вони сами собоју добивајутьсьа до розуму, котрого б мусили навчити јіх освітні льуде, — а також і те, јак најшчиріщчі з тих освітніх льудеј на Украјіні не можуть і не вміјуть підступити до простого льуду між инчим через те, шчо помосковившись та попольачившись, не знајуть того льуду, ні

споминів јого, ні навіть мови. Це те ж велика пересторога дльа прихильників волі державноји ј добра мужицького. Не може бути волі в державі, поки кожна крајіна не буде вправльати своји́х власних справ по своіј волі; не можна ј підньати усьакі льуди безмірно-великого россіјського царства до боротьби ј за вольу державну, коли не показати тим льудім моготи такоји вільноји вправи кожного льуду ј краји́ни; не можуть і освітні льуде зробити по својому, коли вони не перетьагнуть до себе силу простого льуду, — а цього не буде, поки освітні льуде держатимуть себе, мов окрема порода серед простого льуду, јак держуть себе попольачені та помосковлені украјінці.

ЖЕНЕВА
25 Маја 1882 р.

ДОРОГА ПО ПОЛТАВШЧИНІ

в 1876 р.

Давно вже збірајусьа ја пошвендьати по своїј рідніј Полтавшчині; все мене вабить, все мене тьагне туди на вільні просторі степи, на широкі зелені польа, на тихојасні води... Півпарубком привелосьа мені јіјі кинути ј років з 25 прожив ја поміж чужими льудьми, далеко від ріднојі сторони.... 25 років! не малиј час! Багато в річці води втече, багато в житьті всього переверпетьсьа... Шчо там, — думалось мені, — з мојіми земльаками? Чи ті, кого пријшлосьа кидати живих, і досі живі? Де вже! Старі мабуть усі вимерли, молоді постаріли, а діти поросли, шчо ј не пізнэти.... А порьадки та звичаји, невже ј досі порьадки мого часу, звичаји давнејі давнини?... З-за далеких сторін, з-за високих гір, з-за бистрих річок текучих тьагла, манила мене до себе рідна сторона; квіткоју рожевоју стојала вона перед мојіми очима. До того шче мојі сусіди, шчо припьньали мене, тілько ј знали, шчо на всі лади хвалили міј крај... „Богом благословенна сторона!“ Там, — по словам јіх, — трохи не ситові та молошні річки текли. „Житницьа Россіјі ј усіјеји Европи!“

Кому приходилосьа довго проживати по чужих сторонах — тој, певне, зрозуміје мене. Він дознаје, чим билосьа моје серце, слухајучи часом і сумну приповістку про рідну сторону. Здалека ј нерадісна звістка втрачала своју пекучу вразу ј здаваласьа радісноју. А коли сіјі весни случај привів зібратисьа мені в дорогу та хоч перејіздом гльанути на свіј крај, — то ја вже ј не памјатају, шчо діјалосьа зо мноју... „Туди, туди! де небо синьевисоке, де польа зелені-широкі, у тој крај лечу ја“!... „Садок вишневиј коло хати“! „Знаете ли вы украинскую ночь! О, вы не знаете украинской ночи“! — шептав ја про себе ј вичитував

прijательам. Коли ja сів в вагон і помчавсьа, — все мені здавалосьа, шчо ми мов волами jiдемо, а остановки на станцijах iшли вiками... Ja кльав у душi на чiм свiт стоjiть залiзницькi порьадки.

Угамувавсьа трохи ja, коли ми стали в Полтавi. Тут кiнець був моjему залiзному шльаху. Спочину, думаjу, день-другиj, побiгаjу по мiсту, роздивльусьа, чи перемiнилосьа то воно з того часу, коли приjшлосьа менi перед виjiздом дивитисьа на jого; повештаjусьа помiж льудьми;—а може кого j знаjемого стрiну? Беру хурку; jiду. Шльах iде на гору. Це колись була кльата гора, — скiлько в jij льудських возiв поламалосьа, скоту попiдривалосьа? Тепер не те: увесь шльах вiд вокзалу вбитиj камiнем. — Ого, думаjу: — он jак нашi полтавцi! таки додумалисьа, шчо треба зробити.

Перше всього менi заманулосьа обдивитисьа Полтаву; так jак шче ранij час був, то ja, напившись чаjу, зараз же j пiшов поблукати.

Полтава не дуже величниj губерськиj город, на мij погльад, здавсьа крашче других губерських городiв. Пославсьа вiн на горах i, jак кожен з полтавських городiв, потонув у садках, у зеленij гушчавинi jiх. Не було тиji вулицi, де б не брало на себе очi кучерьаве зелене дерево. Одна Дворьанська, заселена жидами, колола в вiчi своjеjу нечистьу, своjiми голими дворами, облупаними хатами, та шче рьади лавок, мов тьуремнi двори, чорнiли своjiми голими стiнами; за те такi пригороднi части, jак Павленки, Кобiшчани здавалисьа одним зеленим та цвiтним садком. Манастирь, правда, чимало таки опустивсьа, i лiс кругом jого порiдчав, i сам вiн стоjав чорниj та обшпутованиj негодоjу. За те камjанi шльахи трохи не по всiх вулицьах; базарньа плошчадь навiть усьа вбита камiнем. Це добре дiло чимало витрусило на себе городських грошеj; показуjуть, jак на дуже вбиточне дiло, на продажу крамниць московського рьаду; крамницi цi пiд Iльjiнську jармарку давали великиj дохiд городу; тепер, збувши jiх з рук, город хоч маjе камjаннi вулицi, за те не маjе користи; на цi вулицi окрiм високоji плати з дворiв, треба шче багато грошеj на пiдправу. А де jiх вiзьмеш? До того шче, jак не багато пiшло на це дiло грошеj, а немало jiх пересипалосьа j у кешенi строjiтелiв. Де хто таки добре нажився. Указуjуть на архiтектора Салька, шчо з нiчого зажив добрим паном; а гласнi, кажуть, трохи мiж собоjу не билисьа за те тiлько, шчоб назначити jiх догльадчиками за роботами.

Полтава мiсто чисто хлiборобське; коли викльучити Iльjiнську, в котрij всьуду чуjетьсьа крамарськиj гук, jармаркова бiганина, то в остатнi часи року на льудних улицьах не побачиш душi

живоji з 10 години вечера; а по дальнiх кутках льуде льагаjуть за свiтла. Це, крашче,—купа хуторiв, сел, посеред котрих засiла адмiнiстрацijа, назвавши все це городом. Дьакуjучи тiлько боjу з шведами, Полтава, вславлена iсторijеjу, випливла в губерськi городи; по всьому — не мiсто тут бути губернiji: вже одно те, шчо вона лежить не в серединi, а геть в пiвденному кутку jiji, уже одно це проти неji. Та не менi j не тепер шукати тих причин, шчо зробили так, а не инче. Менi, jак проjiзжому, приходитьсьа удовольньатись тим, шчо тепер je.

Полтава мiстить у собi, jак кажуть калiндарi, 31 т. житцiв. Скiлько мiж ними неукраjiнського льуду, — заjiзжому чоловiковi трудно певне дознатисьа; з чужесторонцiв наjбiльше нiмцiв: тут je цiла нiмецька колонijа. Жидiв нашчитуjуть тисьач 2—3, а jiх певно багато бiльше. Жиди за послiднij час багато дужче роздобрiли, нiж за моjеji памjати. Тодi бувало стрiнеш i геть-то чимало, так званих, пархатих жидiв, у халатах, патинках, пejсах; — тепер все те прибралосьа, причепурилосьа, обстриглосьа, прилизалосьа: — иноді трудно пiзнати жида мiж нашим братом. I добра чимало вони надбали. На Александровськij улицi Варшавськиj двинув такi магазини з жилььам на горi, шчо j геть-то! Всi знаjуть цього Варшавського шче пархатим жидком, приказчиком в откупнij конторi. З того часу, jак з другим своjiм побратимом Горвицем пiдчикрижили вони Рьумина на 2 милjони, пiшло Варшавському все, jак з води. Правда, повештались вони по чужих краjах, поки затихло jiх дiло; Горвица, розсказуjуть, це заставило навiть принньати льутеранство. Та велика сила — час. Все jде, все минаje j усе за собоjу заносе, ховаje, мов у темну домозину. Тепер Варшавськиj, jак знаje всьа Россijа, комерцiji совiтник, залiзнодорожниj строjiтель, кавалер Почотного Легiона! У Полтавi зовуть jого правоjу рукоjу мiнiстра фiнансiв Реjтерна. Вiн сам, кажуть, у беседi з своjiми одновiрцьами, зове себе великим приjателем того мiнiстра, котриj завше совiтуjетьсьа з ним, кому вiддати j jак строjiти jаку залiзницьу.— Горвиц не пiшов так високо, jак jого побратим Варшавськиj; за те обньухавши гаразденько, повернув Рьуминовськi грошики в нерушимиj капiтал — земльу: такi великi помiстьтьа, jак в Лохвицькому повiтi — Городишче пана Паульсона, а в Миргородському Сороченцi графа Гудовича, переjшли в jого руки. В послiднij час жиди, jак саранча, накинулисьа на земльу: у Гадьацькому повiтi Головинське помiстьтьа бiльш, нiж 2 т. десьатин посiв жид Зарохович, рiдниj брат котрого держе в орендi Муравjовське помiстьтьа в Миргородському повiтi, 12 т. десьатин по пiвтора карбованцьа!

Будетъ нѣкогда день и — погибнетъ священная Троя!...

У кожному повіті прокидајутьсьа вже жидки-помішчики; а шчо таких, шчо ворочајуть через своїі гроші цілими повітами, — то нічого ј лічити. У Полтаві з таких помішчиків-банкірів указујуть на Азенштејна. „Пархате жиденьа“ з західнього крају, батько котрого ј доси там, кажуть, держе корчму, приблудилосьа в Полтаву на вільні степи шукати долі-грошеј. Не помилилосьа воно в своjему виборі. За невеликиј час воно придбало помістьтьа, не далеко від залізниці тисьачу десьатин, зробилосьа трохи не всіјеј губерніјі підрьадчиком; коли не на своје имја підрьад бере, то певне гроші на залог даје, — більше $^3/_4$ залогів по губерніјі — јого; убралосьа в „общество взаимнаго кредита“, засіло в јому членом совіта ј з своjеју жидівськоју зграјеју крутить там, јак хоче. Торік само начальство звернуло увагу на таке хазьајнуваньньа Азенштејна в обшчестві ј по приказу, кажуть, губернатора, хотіли змінити де јакі статьті уставу. Шчоб придбати дльа цього потрібне число голосів, роздали в обшчестві трохи не всім чиновникам по 10 кар. — взнос, котриј даје право бути членом; поліціја шчось циліј тиждень нічого більше не робила, тілько ганьала по городу, шукала своjіх льудеј і тикала јім 10 руб. бумажки, женучи в обшчество записуватисьа членами. Азенштејн, почувши про це, гукнув на своjіх і.... почаласьа игра в жмурки. Циліј тиждень битком набите було обшчество, руки не поспішали записувати прибувајучих членів. На зборі хоч жиди ј зосталисьа по заду, аже все таки не попустили змінити уставу; дльа сього треба було согласіја $^2/_3$ членів, а јіх тілько трохи більше половини вијшло. Оце-то зоветьсьа законноју борбоју, де ј сама адміністраціја пријмала не малу запомогу; а шчоб знали, шчо таке та полтавська адміністраціја, јака јіјі сила, то про це каже ось јака чутка: в Константіноградському повіті обижено станового пристава по службі. Почалосьа діло; адміністраціја ждала страшноjі кари за дльа обидчиків, — јак таке свьато обижати? — а вијшло јакось так, шчо суд присьажних оправдив јіх. Шчо робить тут? Оправдані по суду — значить не винні. Це так усьуди, тільки не тут. Адміністраціја, кажуть, узьала на себе кару јіх, і коли суд оправдив, вона веліла обидчиків вислати „адміністративним порьадком“. Вијшло шчо адміністраціја перемогла суд, а от жидів і не могла перемогти!

Не мало мене засмутила така жидівська сила в Полтавшчині. До чого воно јдетьсьа ј шчо далі буде? Знајемі, шчо стрів ја шче в живих, усі разом в один голос співајуть: не за великим часом народитьсьа в нас нова аристократіја, жидівська, ј не забаром станемо ми всі јіх најмитами. Про це крашче всього каже дух і поступ віку. Шче зосталосьа трохи давніх панів-багатирів, шчо нажили своjі добра крепацьким потом. Тепер ті часи минули, крепаків не ма, а наші крепачники так за свіј вік зучилисьа чужими руіками жар загрібати, шчо тепереньки ј не думајуть далі вести своје хазьајнуваньньа. Засіли вони над грошиками, јак бідниј, тримтьать над кожноју копіјкоју. Шчо ж, хиба село сила? Пријде смерть і віддасть јіх добра в другі рукі, у руки молодих паничів, котрі не забарьатьсьа лишньу копіјчину спустити, а там і землью, коли јесть. Наше дворьанство нікуди кчемне до тијеjі борьби, котру народив теперішниј час. До цього не ма у јого ні моги, ні тијеjі нажитоjі практичности, ні того духу солідарности, шчо скріпльаје так жидів; воно не знајеме з тими плутньами, в јаких родитьсьа ј умираје „богомъ избранный народъ“. Ціла вервечка віків, принижујучи жидівське племьа, виробила з нього страшну плутньацьку силу, дльа борби з котроју не обертајтесьа до совісти, не чіпајте гуманности, а викликајте всі најпакоснішчі грабительські инстінкти. Забудьте все, шчо виробив доброго чоловік, мајте одно слово: дери, грабуј, аби тілько все це було прикрито законноју одежинкоју. Чи на це піде наше дворьанство? Николи! Воно з гонором роскида своје добро, з гонором піде в невольу ј там заплаче на своју лиху дольу.*) За гроші вже ј тепер можна не помилившись сказати, шчо јіх більше в руках жидів, а ніж панів. А землья? Та такі установи, јак земські банки, незабаром переведуть усьу землью з рук на руки; з рук дворьанства в руки жидів. Сказав би: з недотепних рук у надежнішчі ј жальу б не було. Коли б же воно так? а то ми гаразд знајемо жидівське хазьајнуваньньа; видавити јак можна і шчо тілько можна з землі, а далі трохи не пустирь передати,

*) Тут ми трохи не згожујемось з ш. автором. Справди, наше дворьанство не вгонитьсьа за жидами, — та тілько тому причина не гонор, а недбалість та лінность. Гонору шчось николи багато не показувало дворьанство в Россіjі. Ті ж з јого, котрі рухливішче других, ідуть таки гарненько слідом за жидами, јак це можна було бачити ј не давно в справах підрьадів, сухарних, больничних крадіжках і т. д., в котрих кньазі ј кньагині також гріли руки, јак і Шмулі ј Кіт Кітичі. І в Прусіjі, Австріjі ј навіть у Франціjі ј Англіjі, то б то в крајінах, де в дворьан завше було далеко більше гонору, ніж в Россіjі,—в котріј, јак каже один з геројів Шчедрина „мой дѣдъ въ крестовыхъ походахъ не участвовалъ, а тарелки подавалъ, потому что у насъ крестовыхъ походовъ не было, а тарелки были“,—коли ј там в мошенствах Струзбергів, Оффенгејмів, Перејр, — були замішані ј графи, ј кньазі, — то в нас і бог велів. Навіть у нас в загалі дворьанство остатніми часами, де далі все більше, поповньа рьамки новоjі буржуазіjі, в котру поступа навіть наше вчене панство, напр. профессорство, котре напр. в городських думах, банках і т. д. показује всі признаки „жидівства“. От цеј то з одного боку жидівськиј і Кіт-Кітичівськиј, а з другого служило-дворьанськиј характер новоjі буржуазіjі в Россіjі ј дуже вартиј уваги: він то між ничим робить те, шчо наша буржуазіја не здібна дати громаді ј того, шчо дала буржуазіја в Европі: культури, працьовитости ј непіддеглости перед начальством.

М. Д.

хоч і самому банкові. Хај, коли хоче, підкидајетьсьа з нікуди годноју землеју! Наші банки тілько ј слугујуть багатому панству на позичку значних грошеј. Гльаньте тілько на список заложених в них земель. Все це землі великих панів, спинкових тузів. Чи ті ж гроші, шчо вони зазичајуть, ідуть на хазьајство? Розвозьатьсьа по за кордонах, тратьатьсьа на польубовниць, на пішні обіди, на бучні бенкети. А жидам це ј на руку... Вже наша „житницьа Европи“ почина не то шчо одсуватись на задніј кон всесвітнього базару, а часом то ј сама голодувати.

Јак же вијти з такого стану? Ніхто не зна, — навіть мало хто про те ј дума, хоч наші украјінці ј вважајутьсьа за філософів. Воно ј правда, філософи, — тільки хиба такі јак Кифа Мокіјевич Гоголів, котриј сидів та думав, — шчоб воно було, јак би слон вилупльувавсьа з јајцьа?

Шчоб познакомити вас з полтавськими філософами, ја роскажу розмову між двома такими Кифами Мокіјевичами, котрім ја јакось поставив на вид, шчо робитьсьа з полем в нашіј Полтавшчині. Обидва вони згожувались, шчо кругом — лихо, навіть росказували цікаві факти, — а јак доходило до кінцьа: шчо ж робити? — то звертали на слона в јајці.

— „Треба, каже один філософ, — одібрати земльу од нікчемних рук. Це мусить зробити правительство. Ја б завів би такиј банк, шчоб у сотньу-півтори років сплатив би всім ненажерливим панам те, шчо стоје земльа ј поміг би бідному мужикові, јак најлегче купити јіјі. Крашче всього земльу віддати мужикові. Він ријетьсьа у ніј, кохајетьсьа, він справжніј хазьајін јіјі, а то все, шчо тепер володіје неју, — ташкенці.

— Шчо правительству мішатисьа в це діло? каже другиј, це наше діло — земське, схотіли ј завели такиј банк.

— Шчоб земству?! несвојім голосом закричав першиј і зареготавсьа божевільним реготом. — Не кажіть мені нічого про земство! Це тілько на очі руськоји пресси воно здајетьсьа таким робочим, таким невсипучим. Буде співати! ми на нього добре надивилисьа ј бачимо тілько, шчо це — корито, в котре всьакому бажајетсьа встромити свіј писок. Шчо воно зробило дотепного, тратьучи на одні управи 200 т. у рік? Дороги наші, јакі були з початку, — такі ј доси; народньа просвіта дльа нього лишньа тьагота, вони дивльатьсьа на неји не јак на земське діло, а јак на діло сельанське; тілько вже шчоб не одіјти від других, ткне тисьачу-другу на школи,—на мов не дери очеј!—от і все. Та ј то шче над цими школами трохи не стоокиј контроль нарьажајуть, — правительство дивитьсьа очима інспекторів, дворьанство — предводителів, духовенство — попів. І всьаке знаходе, шчо школа далеко јде, шчо јіјі треба вкоротити... Јаке добро з такоји школи?—

Тепер медіцина. Упјать же земство дивитьсьа на неји, јак на діло сельське, а не земське. Правда, позаводило воно по 3—4 лікарі на повіт, — викинуло шмат за вікно, — ј знати більше нічого не хоче. Гльаньте, у нас шчо року коли не холера, то тіф; у нас сіфіліс розјідає цілі села. Шчо нам до того?.... А от, дивітьсьа, наші близькі земські діла: Предсідатель губерськоји земськоји управи Тамара вже 5 років предсідательствује. Позаторік, разом з другими пријшлось јому јіхати в столицьу, в так звану робочу коммісију, шчо виробила робітницькиј устав. Чим вијавив там себе д. Тамара — не знајемо, хоч, кажуть, хваливсьа тут, шчо кріпко відстојував права хазьајіна, шчо вгодно, робити з робітниками. Кажу, шчо не знају, чим вијавив себе Тамара, тілько коли торік вернувсь, то так усі ј упали јому в ноги ј заспівали в один голос, мов з акафиста: „радујсьа, великиј заступниче!“ Співајучи, ми закадили з усіх својіх кадил, так шчо, певне, аж у самого п. Тамари голова закрутиласьа. Потім подумали: шчо ж ми куримо? скілько не кури, то все дим буде, а же ж д. Тамара јіздив; може кому ј обід поставив, може кого чим і вповажив; не слід чоловікові за це тілько під носом покурити тај годі: треба, шчоб він знав нашу дьаку. Јак же јого подьакувати? думали-рахували ј положили: „понеже він сеј попельнастиј јів сало, сіль і всьакі сласті“, то дати п. Тамарі по 2 т. в рік на розјізди, а јак він јіздив трохи не шчо року в столицьу, то дати јому ј за ті 5 років разом 10 т.!... Це одно таке добре діло, а ось і друге: з самого початку, јак тілько шче це земство заводилосьа, наші пани були такі ліберальні, шчо до громадськоји кешені не тілько сами прикладалисьа, а попускали ј јакому небудь пројдисвітові з хамів-сірьаків поласуватисьа објідками. Таких пројдисвітів не довго шукати, — загльаньте в першу волость, і писарь, јак најкрашчиј тіп, стане перед вашими очима. Багато таких писарів служить членами повітових управ (јіх завше держать дльа чорноји роботи — розјіздів, розвідок і др.), і зпочатку ј губерське земство захотіло похвалитисьа својім лібералізмом. І от, недовго ходьачи, вибрали в своји члени з зіньковського повіту з м. Груні писарьа — Груньа. Чоловік грамотниј, чоловік розбитниј, то він всьаке діло буде робити! Вибрали. Дали Груневі разом з другими 2 т. в рік плати: — служи, мов; твоје діло містки лагодити, шльахи рівньати. Јізде Грунь по губерніјі, рівньаје шльахи, будује містки; а в город пријіде, — по гостиницьах гульаје, дівчат перебираје. Живе Грунь, јак справжніј земець. Видаје јому јакось раз земство 10т. на мости. Взьав Грунь гроші, појіхав мости лагодити. Лагоде Грунь мости; мости стојать, јак і стојали, гнилі, дірчаві, а грошеј—поминај, јак звали. Кинулисьа наші до Груньа:—де гроші? Не маје. Сьуди-туди—не маје.

Шчо јого робити? Під суд јого, в Сібір! Рахували-рахували ј положили: продати Груневе добро ј сповнити земську казну. Продали, виручили шчось тисьач зо дві, а 8 поставили в недојімку. Стојать вони та ј стојать. Јакось земство зирнуло ј на јіх. А шчо ж, питајутьсьа, чи та недојімка буде сплачена, чи вік стојатиме? Тамара, кажуть, сам устав і повів довгу-предовгу промову за свого бувшого собрата:—шчо рострата зроблена Грунем не по злобі, а по нешчастьу, шчо він тепереньки не маје, зчого жити, трохи не милостинеју живе, шчо через це діло не маје він ніјакоји служби; шчо јого недојімку не тілько треба зложити, а шче ј Груневі видати хоч не велику частину на завід хазьајства. Розспівавсьа наш чесниј пан про безчесного мужика, јак за рідного сина. Порішили: шчитати ростраченї Грунем гроші пропашчими ј дати Груневі за јого убожество шчось 300 чи 400 рублів!... Јак вам здајетьсьа це? Оце вам і наше земство! А ви добра від јого ждали? Не ждіть!

— А то хиба од правительства ждати? Воно лучше?! закричав другиј філософ.

Ја, шчоб хочу јаку небудь користь винести з цієји розмови, швидче повернув јіји на крајеве правительство: шчо, кажу, ваш губернагор, Мартинов, за чоловік? Јого ја чув, в Петербург на јакесь більше місце переводьать, — чого доброго всероссијським правителем стане, велики реформи нашого великого реформатора проводитиме.

— Мартинов — реформатор?! — спитали вже обоје філософи. Та коли б можна — він би зараз повернув назад крепацтво. Про јого нельубов на реформи, про јого ворожнечу проти всього, шчо стаје поперек јого дороги, шчо вкорочује јого володарство, — усьак знаје. Јак суд відкривали ј мовили такі широкі ј блискучі річі про суд правиј, про суд скориј, про суд милостивиј, то він, прихилившись до бувшого діректора гімназіји Кулжинського, сказав, трохи не скригочучи зубами: „і ждуть від *безконтрольного* суда добра? нічого не буде!“ Јому не подобаласьа установа суда своєју незміньајемостьу, своєју непідвідомостьу; јому хотілосьа, шчоб у губерніји не було старшого від јого, і шчоб кожне слово јого — було законом дльа всіх. Всьаку нову реформу засновану на непідвідомості јому, — він вважа за підрив јого власти; всьаку нову ј вільну думку він пријма јак образу дльа себе ј перенести не зможе стороннього не рабського слова. Крадіжка, піјанство, роспута, все-все проститьсьа кожному, не прошчајетсьа одна, хоч би ј законна, неслухньаність. Такиј панськиј гонор, така нетерпілість заставльаје јого окружити себе льудьми недалекими, часом і дурненькими, аби слухньаними. Јого чиновники особих порученіј, коли не прості недалекі

льуде, јак Балашов, то піјані забіјашники, јак бувшиј Криштоф, котрого всі тут знајуть, јак писаного. Знајуть јого в 60-х роках јак завзьатого „космополіта“, котриј не мав родини ні на јакому кутку землі, хіба шчо може на місьаці, јак прогрессіста ј ліберала, шчо знај усе загравав з бувшим поліцмејстером Гескотом і робив јому немало клопоту своєју молодечоју завзьатістьу по пристанишчах хльорок, а тепер знајуть јого јак роскајавшогосьа прогрессіста ј адміністратора, шчо мов шибеник ганьаје на поштових, бје јамщицькі *рила* ј зајшов у цім разі так далеко, шчо вигнав був піјаниј у Хоролі з присутствіја помошника справника, заставивши јого спершу під дошч і лиху годину простојати цілиј день з листом, дожидати губернатора, прijізд котрого в жарту ј під піјану руку вигадав був сам. Це тільки діло ј доконало јого. Губернатор відставив јого від служби ј потім він повіјавсьа в столицьу шукати міста в Трепова. Поліцмејстер Стеблін-Камінськиј, колись учитель војенноји гимназіји, кинувшиј учительство через дівчат. Јого ненажерливіј натурі мало було жінки ј тих прислужниць і знајемих, з котрими водивсьа він. Поліцмејстерство по ціј часті — далеко кориснішче місто. Скілько то арфьанок, співачок і таких других дівчат позјізжајетьсьа на јармарки! Шчо ж до приставів, то вже нічого ј казати: јакі пани, такі јіх діти. Ларіонов і Михајловськиј поодбивали в жидів жінок і позаводили трохи не жидівські гареми по своїх частьах. Першиј з них знај тілько шукаје нігілістьачого духу в Полтаві. Шчоб вислужитись, він не зостановльујетьсьа ні перед доносом, ні перед оговором. І воно, јак видно, ј у користь іде. За одкритіје јакихсь украјнофілів, котрі поготували ружьжьа ј порох, шчоб відірвати Украјіну від Москви, — јак сказано було в доносі, і в котрих на ділі знајшли всього на всього дві-три вірші Шевченкови, — він получив Станіслава. Почин корисниј! Другиј, — Михајловськиј тілько ј знаје шчо кисне в горілці. А третіј Борисьак завдаје бенкети на гроші, шчо взискував з льудеј. Рік назад вијавилосьа було, јак він шанував чужими грішми; на те дивилисьа крізь пальці ј тілько незаплачені гроші повертали на јого жалуваньньа. В цьому ж році видерласьа не мала ј не велика недостача, цілих 5 тисьач! Шчо јого робити? Кажуть: вертај гроші, нічого тобі не буде. Јого пріјателька либонь заплатила за нього 3 т., а 2 х несхотіла. Тепер усі ганьајуть јак би з јого викрутити ј остатні 2 тисьачі. Нарьадили через судебного слідовательа слідство ј то з тим тілько, шчоб сестра цього Борисьака, кажуть, велика пані, побачивши, шчо круто братові, доплатила јіх, а то зараз і слідство замнуть. Оттакі-то в нас порьадки, та шче в адміністрацііј!

— Ну, а город же ваш јак? дума ваша? спитав ја, раднішчиј почути хоч про город веселішчу приповістку.

— Город? шчо ж город? І в городі крадіжки. От вам свіжа, тільки шчо спечена новина. На одному зборі думи, коли клопоталисьа, де б узьати грошеј на перестројку дома, подарованного д. Милорадовичкоју на реальне вчилишче, наш лорд-мер Абаза сказав, шчо за грошима нічого турбуватисьа: грошеј від залога лавок в обшчестві взаімного кредіта зосталосьа 20 тисьач. Предсідатель обшчества, кажуть, підньавсьа ј промовив, шчо, скільки він памјата, гроші управоју взьаті всі. — Јак усі? 20 т. зоставалосьа, — одно плешче голова. — Ні, каже предсідатель, усі взьаті. — Замитушилисьа гласні: — справитьсьа. Побігли, справились: справді, взьаті всі членом управи ј казначејем Сахновським, тілько записаними јіх нігде не ма. До казначеја побігли. — Брав гроші? — Брав — Де ж дів? Тој спершу, кажуть, і повинивсьа: шчо ж, каже, рострατив, — судіть мене. — На другиј день збили колотнечу, зібрали ревізіонну коммісіју, требујуть Сахновського. Тој не јде; ја, каже, і грошеј не брав і знати нічого не знају. Попрохали поліціју привести Сахновського. Привели. Сахновськиј почав тихо виправльатись, потьакав і на те, шчо коли він винуватиј, то в нього шче је мајетку на таку сумму, аж поки Абаза не крикнув: „ја тебе в Сібір зашльу!“ Тоді ј Сахновськиј визвіривсьа: — шчо ти, каже, кричиш на мене — в Сібір та в Сібір? Гльади, лишень, шчоб ја тебе в Сібір не заслав. Спершу докажи, шчо ја ростринькав гроші, та тоді ј на Сібір шли. Ви ж, каже, мене шчо місьацьа повірьали ј казали, шчо все гаразд. А шчо ја 20 т. узьав, то ја ј не одказујусьа, — узьав, тілько ја јіх не ростринькав, ја јіх на текушчиј шчот віддав. А хто јіх брав з текушчого счоту, ја не знају. У голови були чеки, він давав мені, другому, третьому... Може хто ј брав, ја не брав. — Справилисьа знову; справді Сахновськиј правду каже. Шчо ж јого робити? Думу зібрати. Перед думоју ј члени, ј ревізіонна коммісіја повинилисьа в својіх гріхах, повинилисьа в тім, јак вони ревізију робили. Ревізіја тілько робиласьа по книжках, чи је гроші записані проти документів, а там чи је гроші остатні в кассі, чи не ма, то, кажуть, не наше було діло. На зајавки дејаких членів поміряти гроші голова либонь завжде відказував: јакі ж у нас гроші? Ви ж сами добре знајете, шчо в нас не ма на руках грошеј, а всі на текушчому шчоті. Та так ніхто ні до грошеј, ні до текушчого шчоту ј не доторкавсьа. Упјать же вијавилосьа ј те, шчо голова часом не знав, шчо инколи ј підписував; він один з таких, шчо так вірно слугујуть шкльанному богові. Під час то такого слугуваньньа Сахновськиј либонь і підсунувсьа з соло-векселем на 20 т., підписати јого буцім на перемінку раніш виданного, котрому срок вже минув. Тој, јак у голові гаразденько шуміло — підмахнув

і не дивльачись.—Дізналисьа теж, шчо грошеј ростринькано 26 т., шчо ростринькани вони шче в 1874 році. — І ніхто про те, јак бачте, ось півтора року ј не знав і не відав... От вам і городські порьадки! Хиба додати, шчо дума зробила постанову віддати Сахновського під суд і от тиждень уже, јак не зберетьсьа написати журнала ј не сообшча прокурору. Кажуть уже, шчо Сахновськиј обіцьаје сплатити гроші, та видно, — казав пан: кожух дам, та ј слово јого тепле. Знајете шчо? ја так зневіривсьа в усе, шчо думају: — Сахновськиј ні грошеј не сплате, ні під судом не буде; буде те шчо ј з Грунем; пријдетьсьа городу взьати на своју шију, так шчо ніхто не буде ј знати, коли ј јак бідні житці јіх сплатьать. Хіба в нас повірьајутьсьа роспологи сміти? А при таких порьадках все можна робити.

— Шчо ж вам зосталосьа з благодітельних реформ? спитав ја.

— Усе шчо хочте, тілько не добро. Ошукуваньньа, легка нажива, крадіжка на законніј підставі... а добра ніјакого.

— Ја не думају, — сказав ја, — шчоб такі установи, јак суд, не пришчіпльували, не вирошчували в народі почутьтьа правди, законности?

— О-го, хватонули! засміјавсьа першиј філософ. — Почнемо з мирових судьдів. Хиба такиј судьдьа, јак Трегубов, шчо всьуду совітује саморучньу росправу з робочими ј обіцьаје всьакого за це оправдати, хиба такиј судьдьа розвива почутьтьа правди? Хиба такі случаји, јак одріки на тисьачі прошеніј, котрі були подані в ново-відкритиј полтавськиј окружниј суд, тілько через те, шчо јаке небудь слово було не так написане, і шчоб усі ті діла передати в руки адвокатів-брехунців, хиба це вирошчује почутьтьа правди? Судьді наші держать себе јак боги; поки доступиш до них — наберешсьа лиха! Прокурори наші обернулисьа в тајних шпіонів; по наговорам одного з јіх, брата славјанина Теохорова, кажуть, переведено навіть теперішнього жандармського полковника Југана аж у Гродно ј за те либонь, шчо він, провожајучи на вакзал одну арештовану панночку, розмовльав з неју по німецькі! Јак бачите, над тајноју поліціјеју своја поліціја. А наші адвокати крашче всього обізвали сами себе в „Недѣлѣ“. Навіть при старих порьадках часом бідному чоловікові був доступ до суду ј скорішчиј, і вільнішчиј. Кожен знав, шчо там такиј-то столоначальник брав; прьамо јшов до јого, давав, шчо зміг, і ждав свого діла. Тепер — страшно доступити до пальаців наших адвокатів; побалакати з ним—та ј то гроші плати, а коли він візьметьсьа за діло, — заломить таку плату, шчо ј діло саме не стојатиме. Узьатисьа самому, — раз — може ј порьадків не знајеш, а в друге — ј суд гне на руч адвокатів. Один міј знајомиј мав діло за наслідство. Сам вів; прохав приз-

нати јого в правах наслідства. Подав прошеніје; жде-жде, ходе-ходе, — обіцьајуть, а не робльать. Тілько получа повістку, шчо оттоді-то діло буде розбіратись. Іде, ј післьа обіцьанок, завірів, јому відрікајуть. Шчо јого робити? Најма адвоката, шчоб подав прошеніје, даје за це 10 карб., і в тиждень виграно діло. — Оце вам і суд, — За земство ја вже казав. Хиба додати шче те, шчо пани дуже косилисьа, шчо по инших управах засідали все льуде прості; навіть були такі управи, де цілиј состав був з простих. Јак јого попустити пануваньньа в руки мужичі? Јак дати управльати собоју „неотесаним хамам“? І ліберали, ј крепачники всі закричали в один голос про мужиче царство; перші корили јіх за консерватізм, другі — прьамісінько виказували своjі панські заміри. І ті, ј другі злигалисьа, јак би запомогти горьу; почали шукати причепки; знајти не довго. Земства уводились у нас в 1865 р., коли шче козачі ј крепацькі волості були не одні, а різні, через шчо крепаки вибирали своjіх уполномочених на вибір гласних од цілоjі волости, а козаки порівньані були з малоземельними панками, так шчо кожен мајучиј 10 десьатин землі мав право голоса. Козаків мајушчих таке число землі чимало таки; через це ј гласних від јіх було завжде більше ніж панськых. Тим иноді ј управи зкладалисьа з самих простих. Пани зараз і догадались, шчо коли козаків одчислити в волості, то гласних від сельан зменша на половину. Чи так, то ј так. В 1871 році зібралисьа пани в губерське собраніје ј поміркувавшись послали п. Тамару в столицьу до міністра внутренних діл, шчоб змінити вибори, так јак всьуди револьуціјно-демократичниј елемент побива охранниј аристократичниј. Тој зразу згодивсь, і вже в 1872 році гласних від сельан далеко позбавилосьа, так шчо тепер сельан в кожнім собраніjі рідко коли доходить до 15—16 на 40—50 усіх гласних. От вам і земство!

— Шчож у вас принесло хоч капльу јакого небудь добра? допитујусьа ја. Може хоч межуваньньа землі зробило јаку користь хліборобам?

— Межуваньньа задумане на користь тілько великому панству. Ви не повірите шчо тілько воно зробило? Всі панські різні землі збили в одні шматки ј сдрізали јім најкрашчу земльу, а мужикам досталисьа нікуди кчемні обрізки: то піски, то глиньаста земльа, то гори. Пани, јак тільки зробили нарізку, зараз же кинулись окопуватисьа, трохи не обгорожуватисьа. Через це обшчеські толоки—јак лизь злизав; тепер бідному чоловікові, мајучому невеличкиј шматочок землі, скоту хоч і не держи. Чим ти будеш јого годувати? Пан на своју земльу дармо не пускаје; чотирі, каже, карбованці јак даси від скотини — паси. Ви не повірите, јак тьажко межуваньньа відкликнулосьа на скотоводстві. Де було 3-4 пари во-

лів, там тепер пара паршивеньких коровчат; де була ціла отара овець — там дві-три та ј тих тьажко держати. Чи ви повірите, шчо крепаки тих панів, котрі хоч трохи пеклувалисьа про јіх достатки, раді б тепер повернутисьа в невольу; аже ј не раз, і не два чув ја це ј не від одного. Змилујтесьа! јак јого в світі прожити? в наділ дано по $2^1/_2$ десьатини на душу самоjі гіршоjі землі, межуваньньа ј ті попереміньало. Доходу десьатина хај дасть 15 карб. — $37^1/_2$ карб. з наділу; з јіх 10 треба віддати на подушне, земські ј викупні, а з $27^1/_2$ — одьагнисьа, обујсьа ј прохарчисьа. Сказав би, заробітки је. Јакі ж заробітки, коли в цьому році косареві дајуть 35 к. на јого харчах, а в Доншчині або Херсоншчині 20—25 к? Багато, пішовши туди, вже повернулосьа назад. На другіј роботі дајуть 15—20 к., а зімоју гривенника. Бјетьсьа, бјетьсьа бідниј чоловік отак, вибјетьсьа з мочі — опуститьсьа. Часом піде в чужиј млин, або комору вкрасти хліба, шчоб прохарчувати чим голодну сімју. Дивись—піјмавсь, заперли в тьурму, а то погнали ј на Сібір. Не ма того дньа, шчоб не виводили рештантів до постидного стовпа слухати приговори: все це — злодіjі, котрі дішли вже ј до душегубства. В народі, а најбільше в заможних льудеј страшна ворожнеча на злодіјів. А того саме ј не розбірајуть, шчо хто ж јіх і наплодив, јак не вони сами з своjеју непрожорістьу, з своjеју хапанинојy всього, шчо тілько можна одтьагти, одволочити. Поставльать чоловіка в такі суточки, шчо хоч з голоду пропадај, та шче ј хотьать, шчоб він часом не крав, шчоб він не кидавсьа часом і з ножем! Доходить до того, шчо торік літом в Гадьач на базар привела мати 15 літньу дочку віддати јіjі јакому небудь заможному паничеві в спальні дівчата. Чого вам крашче? Ви з далека приjіхавшиј, шчоб подивитисьа на своjіх земльаків, котрих ви кинули років 25 тому назад в патріархальніј простоті, великим дивом дивуватимитесьа, чујучи такі звістки. Ваше серце здавить тьажка туга, чујучи про таку деморалізаціју; ви може ј неповірите тому мені, скажите в души: клиnаје сьакиј такиј на своjіх крајан... Отже воно шче гірше је, ніж ја росказују. Ја роскзују тілько те, шчо до нас доходить, а мало то је такого, шчо до нас не дішло, шчо скрилосьа по тих глухих селах-хуторах, де воно ј породилосьа? Крашче всього підіть над вечір погульати по місту: — цілі низки пјаниць, „халамидників“ снујуть по вулицьах, другі вальајутьсьа по під тротуарами, треті чіпльајутьсьа до прохожих. Не за великиј час у нас вже народивсьа новиј тіп, најгіршиј тіп городського пролетаріјa, це—„халамидники“ ј „боски“. Страшниј час перeжива наш народ. Ви гльаньте на пороки інтелігентного классу:—крадіжка, мошенство, ошукуваньньа, біганина за наживоју, за грошима,... а з другого боку — бідність народньа,

пјанство, бурлацтво, або ј голісінькиј пролетаріат... У Полтаві
— „халамидник“ і „боска“, в Харькові — „ракло“ ј „боска“, —
А ми, држачи в руках својіх заправи, ми одвертајемосьа од
цього, јак не нашого ј не до нас доходьачого. Під час, коли
лихо окошитьсьа над нашоју головоју, крикнемо разом за дру-
гими: „лукавиј народ! јого мало по тьурмах сажати, в Сібір
завдавати, — вішати, четвертувати треба!“

Слухајучи таку смутну приповістку, мене жаль ушчипнув за
серце, смута обньала мојy голову. Не вже це правда? думалосьа
мені, а серце нило, душа боліла. Ја скоріше роспрошчавсьа з
својіми знајомими ј пішов від јіх, шчоб хоч надвірньа прохолода
освіжила гарьачу голову. Ја пішов, куди глядьать очі. Пријшов
на Павленки (частина Полтави), — облупані хати, розорені го-
роди, колись шумучі садки тепер обернулисьа в пустирь, по
котрому ријутьсьа свині, никајуть приблудні собаки. Коло хат
мало де је загород, повіток, хлівів, комір... нашчо воно? коли в
јіх нічого заганьати, нічого ховати. І льуде јакісь опухлі, обрьузглі,
спиті та непривітні. Повернув назад у город, — жиди розрьажені
ходьать, джеркотьать про кербелі, та копкени. Пішов на Кобі-
шчани (друга частина Полтави) — те ж, шчо ј на Павленках.
З далека все мов з за садка виглядаје, а пријдеш ближче, —
то по пустошах кушчі поросли, бурјан зеленіје. На Кулики,
Очеретьанки — вже не хотілосьа ј іти. Сум важкиј, нерозваж-
ниј сум обньав мојy душу. Мені скоріше хотілосьа јіхати, далі,
далі... Проти ночі не појідеш. Пішов у гостиницьу, ліг спати.
Цілу ніч не спав, ворочавсьа, ј сон кудись забіг; гості, шчо за-
сіли в подушках таки добре допікали всьу ніч мене. Голова го-
ріла, крутиласьа, а перед очима стојали страшні картини з од-
ного боку народньоји бідноти, крадіжки, розбојів, голодноји смерти;
а з другого — жидівська грошова ј земельна арістократіја, бан-
кові ј залізнодорожні діла, високі хороми, страшенні палати в
огні, в злоті, бенкети, де вино льетьсьа річкоју, де пјані дівчата
ј молоді молодиці танцьујуть своји срамні танці, де за зеленим
столом гроші переходьать з рук на руки цілими ворохами, ці-
лими горами; — јак вони легко пријшли, так легко ј спливајуть!

Јак тільки розвиднилось, сонце показалосьа з-за гори, уже ја
сидів на возі, ј поштові коні везли мене з безотрадноји Полтави
на Зіньків, Гадьач, до Ромна. Пројіду, думају, своји сторони,
хоч з воза подивльусьа на јіх, а там знову на залізницьу ј знову
помчусьа-полечу, јак стріла, на чужу-чужину.

Шчо сказати про шльах, шчо сказати про дорогу, шчо прослала-
сьа в однім місті рівно, јак струна, в другім — згиналасьа
на всі боки, буцім гадьука хвильувала својім довгим исно-
вишчем? там вона дралaсьа сіроју попругоју на круту гору, а

там збігала, мов јашчірка, з високоји гори на зелену долину.
Кругом неји безкрајім морем розстилалисьа зелені ниви, чорніла
поорана рільньа ј голубіли низькоју травоју толоки, або червоніли
кольучим будьаком. З того або з другого боку геть отдаль ви-
тикалосьа сельце... біліла церква својіми білими боками, жовтіли
хати соломјаними осельами.... А по шльаху, а на дорозі, аж
землі важко, — јде — пливом пливе усьакиј народ, чоловіки,
жінки, парубки, дівчата; були ј невеличкі хлопјата, були навіть
і малі діти.

— Куди вас бог несе? спитајеш привітавшись.

— На заробітки, — кажуть одні.

— На вільні степи, на виселеньньа, — одмовльајуть другі.

— Хто ж ви? питајеш послідніх.

— Козаки.

— Чого ж ви на поселеніје јдете? Хиба тут стало важко
жити? Хиба не ма достатків?

— Јакі тут достатки? јаке житьтьа? Собаці кращче житьтьа!
Одно подушне на тој світ зажене.

— А јак же ви своје хазьајство кинули?

— Јаке наше хазьајство? Хату продав, а те, шчо в хаті, ј
так віддав, — от і готовиј

— А там, куди јдете, хиба кращче?

— Кажуть, кращче, та бог јого знаје. Та вже не згірше, јак
тут је.

Отак то! думајеш, јідучи далі. Значить воно справді не легко
жити, коли приходитьсьа спродувати хати, збувати все, шчо је
лишнього, ј за цілі тисьачі верст іти-провадитись під дошч і лиху
годину зо всім својім кублом, з жінкоју, з малими дітьми... Не
солодке те житьтьа, де дольа заставльаје так легко кидати своју
сторону, де ми зросли ј зостарілисьа, де најкращчі почутьтьа
вітали нас, де рідні ј знајемі розважали нас в часи лихоји туги,
— кидати все це, забути ј плентатись, бог зна, куди, бог зна, в
јакі краји, шукати кращчоји долі. Значить житьтьа вже дійшло
до цього... Пригадалисьа мені зараз слова знајемого полтавцьа ј
тута обньала моје серце...

Кого ја не питав з ідушчих на вільні степи, всі вони були
козаки. Чого козаки јдуть? хиба дльа јіх, вільних спокон віку,
гірше, ніж бувшим крепакам?... Далі вже мені росказали, шчо
јім тілько ј дозволено висельатисьа; крепакам же не дозволено,
через те, шчо шче викуп не скінчивсьа. Спершу, казали мені,
крепаки було ј посунули; були такі, шчо цілі села збіралисьа јти,

так јіх і зостановили до викупу. Далі казали, шчо переселенці льуде најзаможнішчі,—бідному ні з чим на виселеньньа јти, та ј там же треба на перших порах об вішчо зачепитисьа. — Шче від того стало мені тьажче... Коли багаті кидајуть рідну сторону, шчо јім у јіј важко жити,—шчо ж уже бідним? јаке јіх життьа? Мені вказували на такі села, де в крепаків за податки випродали всьу скотину, так шчо нічим јім орати ј землью. Такі аж дві волості в Гадьацькому повіті, колись багатого пана Масьука, — веприцька ј бобрицька. Села ці лежать по над річкоју Псьом на пісчаніј нікуди кчемніј землі. Шче при наділі крепаки не хотіли брати землі та, јак тут привикли звати, бунтувалисьа; бо јакиј там не був родьучиј суписок, — пан зоставив за собоју, а крепакам дали трохи шчо не сипучого піску. Шчо ти будеш казати? Спершу бунтували; — бунтовшчиків позасилали в Сібір, виморили по тьурмах. Другі перестали бунтовати, принньали землью, та тілько не платили викупу. Поліціја продала все, шчо тілько змогла продати: скотину, вівці, свині, гуси, кури. Продавали, поки не спродали всього, зосталасьа одна гола хата, та все нічого не помагало: недојімки росли та росли. І доросли вже до 18 т. Побачили, шчо далі вже ні тьагти ні з чого, ні продавати нічого. Просили розсрочити. Розсрочили на 5 літ; оже на скілько розсрочку платьать, на стілько не розсрочених прибуваје, так шчо недојімка не зменшујетьсьа... а народ все де далі біднијезанепадаје... Тьажко було такі приповістки слухати, важко ј іхати. Ја прохав свого возницьу чим дуж гнати конеј, шчоб не бачити льудського несчастьа, не чути річеј про льудське горе. Та не закријешсьа від јого. Сама природа будила сум у серці. Мајевиј миколајівськиј мороз побив усе: жито стојало рідке — пожовкле, јарина — поскручуваласьа,—заширшавіла; коли по шльаху стрівавсьа де ліс, — страшно було гльанути на јого, — мов пожар пројшов і попалив зелене листьа; јак під глибоку осінь, вони опадали ј устилали чорниј шльах,—голі гільки росхитував вітер, і жалібно співали вони сумну пісньу: таку тілько пісньу заводе ліс у зімньу хуртовину.

Швидко пробіг ја Опішньe, славне својіми горшками, спустивсьа з Зајіченськоји гори ј појіхав пеценоју Зіньковського повіту. Тут більше толоку приходилосьа бачити, ніж засіјане нивја. Далі Зіньків, і вже в вечері допхавсьа ја до Гадьачого. Ујіхав ја в јого, шче не зовсім було пізно, а світло горіло тілько по шинках. Народ уже обліг спати ј тиша була така, јак на кладовишчі. За мојеји помки всі гадьачанські гори, зајарські садки оголошувались піспьами молодечі; тепер хоч би собака де гавкнула.

— Чому це не чутно пісень? питају.

— Запрешчено, — одказује возницьа.

— Хто запретив?

— Поліціја. Тілько де зачује спів або гомін, — зараз іде розганьати; по *чорних* сажаје, а на другиј день город мести: так післьа цього молоді ј годі на вулиці збіратисьа.

— Хто ж це вигадав таке?

— Хто јого знаје. Кажуть, батьушки та пани попрохали поліціју, шчоб спокіјно спалосьа, а батьушки шче тим, шчоб народ не балувавсьа.

Мені зробилосьа шче нуднішче. Не спавши цілу ніч, пројіхавши на пошті більше, ніж сотньу верст і так довго не јіздивши, ја так рострусивсьа, шчо подумав кращче в Гадьачому день-другиј перепочити. Пријіхав прьамо на постојалиј. Дали мені јакусь чорну коморку, а не хату. Дале-бі! аби спочити. Сумниј ја напивсьа чају ј ліг зараз спати. Довго не спалосьа. Випадки дньа носилисьа над мојеју головоју, ставали перед мојіми очима; аже втома взьала своје, — очі закрилисьа, сон наліг. Ја заснув таки гарненько. На другиј день рано прокидајусьа. День був базарниј, і льудськиј крик збудив мене. Хоч спина ј боліла, јак перебита, хоч кістки ј боки моји ломило, одначе, ја не потурајучи на те, встав і пішов походити по базару. Пријшовши до собору, ја запримітив чималу купку народу ј шче всі знај підбігали туди. Ја ј собі посунувсьа між льудеј. Прохожу в саме коло. Серед кола стојав чоловік шче не стариј, літ јому під 40, високиј на зріст, плечистиј; борода зарошчена, видно, давно не бачила скіска; лице довгобразе, хмуре; очі грізні. Коло чоловіка двоје діток: хлопчик літ 10 ј дівчинка літ 8. І чоловік, і діти обірвані, в чорних лихих сорочках. Питају: шчо це за диво? — „Батько дітеј продаје!“ одказала мені одна молодицьа. — Јак продаје? — Молодицьа нічого не одказала, повернуласьа, перехрестиласьа ј пішла. — Ти, — питају чоловіка, — дітеј продајеш, чи шчо? — „А то ж! неласково глухим голосом гримнув чоловік, блиснувши својіми гострими очима; — або купіть, або так візьміть!“ шче грізнішче додав він. Видно не легко ті слова зривалисьа з јого јазика.— Ја здивувавсьа. — На шчо ж ти продајеш? — „А шчо ж мені з ними робити? Де јіх діти? Мати вмерла... Шчо мені робити? Самому нічого јісти... Купіть або так візьміть... а то хоч подави!...“ глухо, рвучи слова, відказав він. Мороз пробіг по виду жінок. — Оце, господи! хрестилисьа вони: — такого шче ј не видано було ніколи. — Відкільа ти, чоловіче? спитав ја. Чоловік не одказав нічого. Хтось з льудеј крикнув: з Красного Кута, крепак пана Војни. — Ја стојав, јак гмеленниј. Так ось до чого дијшло? ось куди воно вже јдетьсьа! Жінки підходили ј давали діткам, хто шчо зміг; хто шага, хто копіјку. Знајшовсьа один чоловік,

(кажуть кравець) шчо взьав собі хлопцьа. Батько передав јого до рук кравцеві, не дивльачись; а дівчину взьала одна жінка. Батько передав і ту, јак хлопцьа, ј не дивльачись ні на кого, мов звірь, пішов прьамо на льудеј. Всьуду народ розступавсьа, давав јому дорогу. Похньупившись і не оглядајучись, він почемчикував прьамо Полтавськоју вулицеју. Народ довго проводив јого очима, аж поки він не скривсьа, ј зпај, хрестивсьа дивльучись.

Ја не зміг пити чају. Цілиј день все дзвеніли в мојіх ушах страшні чоловічі слова: „шчо ж мені робити?... Самому нічого јісти... або так візьміть... хоч подави“... Де ж батькове серце? Чи је тут хоч крихта льубови? Спершу грізниј розбишацькиј образ, грізні слова заслоньали всьаку думку про батьківське серце. Звірь! звірь!... А далі, чим більше ја вдумувавсьа, тим більше знаходив льубови в словах: „або купіть, або ј так візьміть!“ Шчо јому справді зоставалосьа? Самому нічого јісти. Пішов би на заробітки може, — на когож кинеш дітеј? хто візьме?... Подавить? Батьківське серце заговорило... зосталосьа одно: або продать, або так віддать... воно в цих страшних словах вилилосьа највиразнішче... Шчо ж це за житьтьа, коли највишча батьківська льубов виливајетьсьа в словах: або купіть, або так візьміть?! Не даром народ зрікајетьсьа роду, не даром спродује все, шчо је ј тікаје на вільні степи.

Післьа цього ја почув себе ј геть-то недужим. Јіхати далі не міг і приј̆шлосьа лежати. На другиј, день післьа цього рознеслась звістка, шчо недалеко від города, в Хітцьах, прибито жида-риндарьа. Хітці не величке село пана Гудовича. Вже давно туди вліз жид Пригов, спершу шинкарем, далі взьав на оренду водьані млини, а тепер уже орудује всіма панськими мајетками. Росказујуть: так закрутив сельан, шчо јім нікуди ні скотини вигнати попасти, нічим і напојіти. Все јого: ј земльа јого, ј вода јого. Веснoју за один спаш зідрав по 7 карб. за вівцьу. Јакиј судьдьа присудив тој спаш? Вівцьа стоје 2—3 карб., а приј̆шлосьа заплатити 7. Звісно попродали ј овець, і свинеј, і куреј. Льуде поплатили, тільки почали, кажуть, похвальатисьа, шчоб не попадавсь на самоті. Тијеји ночі жид вертавсьа з города, був на весільлі; јакісь 5, чи 6 чоловіка напали на јого ј пробили кілком голову. Думајучи, шчо жид дуба дав, вони кинули јого ј розіјшлисьа. До світа жид ожив і прибув у місто. Підньалосьа слідствіје. Уже 5 чоловіка, на котрих показав жид, посажено в тьурму. Хітці кричать, шчо ті льуде не винні: всьу ніч вони були дома, нікуди ј з двору не виходили. Шчо ж? жид показав!— Переночував ја шче одну ніч. На другиј ранком знову кажуть мені, шчо в Хітцьах була пожежа: згоріла хата жидова, в котріј був колись шинок, і млини, котрі жид недавно застрахував. Жид,

јак не охрипне, кричить шчо јого спалено... І знову слідствіје, тьаганина. Опівденьз Рашівки приј̆шла чутка: — јакијсь прохожиј богомолець зарізав десьатника в волості. Шчо це? Льуде ходьать, тајемно хрестьатьсьа ј шче тајемнішче шепчуть шчось... молитва то чи проклени? Де јакі сміливішчі викрикујуть: „дожидати в осени крадіжки, розбојів“. Заробітку не маје, а врожај плохиј: звісно, треба чимсь жити.

У вечері ја покинув Гадьач і помчавсьа в Ромен. Світом переліз з воза на залізницьу ј поніссьа-полетів, скілько видно.... Мчи-неси мене, залізниј коньу, з рідного крају, чим швидче ј дальше, — тим крашче!.... Однак ја з мојіми Кіфами Мокіјевичами ні в чім јому пособити не можемо. Иноді мені здајетьсьа, шчо јак би знав, де такиј базар, куди б можна було вивести моју матір-Полтавшчину, так јак вивів мужик в Гадьачі својіх дітеј — то ј ја б вивів на тој базар моју рідну крајіну та ј сказав би: „купіть, або так возьміть... а то хоч задавись!“

Л. Л.

ПЈАНСТВО Ј ПРОПІНАЦІЈА

В ГАЛИЧЧИНІ.

РОЗВІДКА СТАТИСТИЧНА.

Неурожај і голод, јакиј показавсьа в зимі з р. 1875 на 1876 в великіј части Галиччини, не першиј раз в послідних 10 роках, а вже третиј,—успів на конець навіть в пануjучіј у нас шльахецькіј партіји розбудити інтерес дльа студиј над економічним станом крају. Ја не буду розберав питаньа, скільки до того научного ј гуманітарного інтересу причинивсьа тајниј вглььад на наступајучі нові вибори, за дльа котрих треба було доконче, бодај в послідніј години, виборцьам показати јакі небудь грушки на вербі; досить шчо, по јавному толкованьу польських публіцистів і послів сојмових, тільки незвичајні ј вельми шкодливі економічні пројави цего послідного голодного року, јак: еміграціја кілька десьати сельанських родин з повіту Јасільського до Америки, вильудненье кількох сіл в Бережанськім повіті, з котрих льуде порозходились були всі за жебраним хлібом, знишченье шчо најменче $^1/_3$ части робучого скоту цілого крају, *) а особливеж замітна вже тепер періодичність, з јакоју „голодні роки“ в послідних часах стали наступати по собі (1866—1869

*) Nieurodzaj w Galicyi w r. 1875 i jego następstwa, — w Wiadomościach statyst. Rocznik III. zesz I. Lwów. 1876. Звісно, шчо рік 1875 був најгірше невидатниј на пашу; коньа в дејаких сторонах можна було купити за $^1/_2$ гульдена, — в инчих сторонах сельане виганьали конеј від себе на ласку божу, шчоб тільки не бачити, јак вони з голоду гинуть.

—1875), приневолили сојм, шчо в својіј послідніј сессіји 1876 р. ухвалив: перепровадити анкету о „причинах зубоженьа крају“. Сојм поручив це „Виділови крајевому“, а тој зложив окремиј комітет з університетських, політичних і фінансових поваг. Комітет, чи јак јого в нас називајуть „анкета економічна“ розберала цьу справу глубоко ј тајно через пів року. По тім довгім часі вона, правда, не оголосила шче результату својіх студиј всему світу, але з пів урьадових комунікатів в краківськім «Czasie» ј урьадовіј «Gazecie Lwowskiej» галицька публіка дізналась, шчо ухвалено — видрукувати „Квестіонар“ чи пак — збір питань, і розіслати јего автономічним „виділам повітовим“ до перегльаду ј списаньа відповідеј на ці питаньа. Але ширша публіка не довідалась шче з тих комунікатів, шчо це именно за питаньа? јакі вони предмети зајмајуть, јак далеко сьагајуть в ширину, і јак далеко в глубінь цілоји справи; чи „анкета“ хоче дізнатись з тих відповідеј тільки о дијснім положеньу крају, чи также ј о глубших причинах того положеньа; чи хоче дізнатись, јака именно кльаса народу убога, чи также хотіла б знати, чим цему убожеству зарадити?? Знајемо тільки, шчо розісланиј збір обіјмаје 189 питань, з котрих по рівному числу (63) припадаје на питаньа о кльасі сельан, більших посідателів землі ј кльасі промисловіј; знајемо также, шчо самі питаньа (окрім јіх кабалістичного числа) заховано в тајні перед профанноју публікоју, перед неурьадовими публіцистами ј перед науковими товариствами, јак би умисне на те, шчо би публична розмова не посміла сьагнути до самого дна справи, та розбирајучи дијсні причини того, сконстатованого вже зубоженьа крају, не видобула на світ божиј таких причин, і таких річеј, јакі дльа панујучоји кльаси не були би безпечні, а покрајніј мірі не конче догідні. Знајемо на кінець, шчо ті учені ареопаги, котрим, —за викльученьем уділу всіх мисльачих льудеј, — віддано під розбір—ціле питанье соціјальне, над јаким в цивілізованих крајах сушать собі голови најученіјші льуде, најдобірніјші товариства, і најбільше прогрессивні адміністраціји, — шчо ті наші „виділи повітові“ *) складајутьсьа звичајно з двох шльахтичів, одного попа і двох жидів, під предсідательством „маршалка повітового“, звичајно најбогатшого шльахтича свого повіту, котриј

*) Је јіх в Галичині 74, по одному в кождім повіті, і вони становльать комітет екзекутивниј автономічних „рад повітових“, котрі по закону мајуть збиратисьа најменче 4 рази до року дльа контролі наділу, і дльа уложеньа повітового бьуджету (на удержанье комунікациј і поліціју), але фактично не збирајутьсьа ј через 3 роки свого періоду істнованьа, бо скликанье јіх залежить від тогож виділу, котриј сам нічого не робить, тільки марнује гроші, то ј контролі бојітьсьа.

того виділу ніколи не скликаје на нараду, а сам усе робить, чи лучше правду сказати: робить за него ј рішаје усі справи під јего фірмоју бјурократичним способом, платниј урьадник — „секретар повітовиј“, котриј знов, својеју чергоју, в просвіті не стојіть багато вишче від громадського писарьа, а тільки ріжнитсьа від него панськими претенсіјами стільки, скільки примірем панськиј льокај від панського польного робітника. Пізнавши склад і характер тих добродіјів чоловіцтва, котрі мајуть в послідниј інстанціјі розрішити наше питанье соціјальне, — читателі можуть вже наперед зміркувати, јака користь вијде дльа народу з цілоји анкети. Минув шче ј другиј пів рік, і „анкета“ оголосила знов пів урьадовим комунікатом галицькіј публіці, шчо, мовльав, јасна річ: газетні вісти про јакијсьто голод в нашім шчасливім крају були надто пересолені; шчо, коли хто в нас підупав, і потрібује ратунку, то це не сельане, а ***більші посідателі земські,*** котрим істнујучого ј правительством протегованого „кредитового товариства“ шче за мало; а наконець, і најважнијше: шчо „результат анкети о причинах зубоженьа крају не може шче бути поданиј до відомости будушчого сојму (в Августі 1877 р.), бо того результату шче не ма, бо більша половина виділів повітових шче не надіслали відповідеј на питанья, а котрі понадсилали, то відповіли так недскладно, шчо годі навіть зробити собі з цего јаке небудь поньатье о економічнім положеньу крају.“ Звісно, вибори до сојму скоро минули ј вијшли на користь шльахти, іменно панів маршалків повітових; то ј не ма вже шчо ломати собі голови над такими ученими питаньами. А з цілоји з таким гуком порушеноји справи лишитьсьа тільки зібраниј писаниј матерјал, котриј, здајетьсьа, буде видрукованиј коли небудь пізнијше в «Wiadomościach statystycznych Krajowego biura statystycznego», і котрому до јего цінности буде тільки недоставати докладности і вірогідности (достовірности). Коли ж в пізнијшім јакім часі (розумијесьа не скоро, бо сојм охоче зајмајетьсьа високоју, „орієнтальноју“ політикоју) сојм преці возьметьсьа за дискусију над тоју макульатуроју, то непремінно він збере результат усіх тих глубоких і совісних студіј в голошениј уже наперед інспірованими від виділу крајевого публіцистами *) тезі, шчо стан сельанськиј,

*) Примірем серија статеј в «Gaz. Lwowsk.» з початку с. р. під надписом «Zubożenie Kraju» котрі автор, член висше названого комітету ј крајевого бјура статистичного, Др. К., виказавши, јак не можна гарнијше, шчо сельане галицькі зовсім не упадајуть матеріально, а противно, підносьатьсьа, закінчив серјозно висказаноју гадкоју, шчо ј цілиј крај піднесесьа до добробиту, коли тільки проміж панами ј сельанами стане мир і патріархальна згода (знајемо ми, јака!), — начеб заключенье того миру залежало

коли він дијсно так підупав, јак об цім говорьать, сам цьому винен, а іменно винни тут јего ***пјанство, темнота ј лінивство.***

Не треба цего широко доказувати читательам, шчо таке просте заперечуванье істнованьа нужди в крају, а взгльадно там — де вже јији не можна затајіти, аподиктичне вијасньуванье причин тоји нужди простими трема словами, хоч воно ј догідно нашим законодательам, бо увільньаје јіх від дальшого мисленьа, нам, звичајним льудьам, не здастьсьа до нічого. Питанье, чи 5 — а хоч би взьавши тільки саму Галиччину східну, більше чим 3-мілионна маса народу живе в јакім небудь льудьанім биті, чи противно в стані близькім до нужди, котриј з кождим роком мусить погіршатись? це питанье досить важне, шчоби над ним подумати троха глубше, чим це роблњать наші законодателі. Не менче важне ј варте глубших студіј друге питанье — чи најблизшоју причиноју того лихого економічного положенья, коли воно справді таким покажетьсьа, — је дијсно темнота, лінивство ј пјанство маси народу? Коли ж би ј це було правдоју, то не менче важне, може шче важнијше, јак перші два питанья, буде розібрати трете: звідки берутьсьа ці іменно три пороки в Галичині, і то так повсельудно, і в такіј мірі, шчо ціла маса населенья великого крају через них впадаје в шчо раз гіршу біду, з јакоји јого ані рестріктивні ані позітивні міри адміністраціји ј законодательноји власти видобути не можуть? Конечно, мусьать тут бути јакісь шче глубші причини, независимі від власноји волі тоји народноји маси. Бо це кождому зрозуміле, шчо јак поодинокиј чоловік, так шче більше ціла кльаса льудеј, (взьавши пересічно), самим собі — не вороги. Допустивши, шчо таја кльаса народу пријшла вже дијсно до живого почутьа своји нужди, то річ јасна, шчо сама вона мусить пријти також до пізнанья најблизших, видимих причин тіји нужди, і всіми својіми силами буде намагатись до відсуненьа тих причин. А допустити одно ј друге можемо сміло; навіть дитина, приложивши палець до свічки, почује, шчо јији пече, ј спізнаје, шчо најблизша причина того больу — свічка. Не можна ж галицькому народові доказати, шчоби він пјанство, лінивство ј темноту вважав річами гідними ј нешкодливими. Шчо ***лінивства*** наші сельане не вважајуть чеснотоју, об цім може кождиј пересвідчитись, поспитавшись льудеј в будь котрім галицькім селі; чи, примірем, најдетьсьа —

від сельан, і начеб то сельане з самоји тільки врожденоји јім незгідливості ј злости не хотіли годитись з панами, значить, не хотіли, шчоби јім було так добре јак і панам!

не кажу вже в цілім світі, але в Галиччині, јака громада, в котріј більше шануіуть льудеј лінивих чим робучих? Ја впрочім низше попробуіу виказати на датах, шчо галицькиј сельанин мусівби вмерти зараз з голоду, јак би јему тільки приішла охота скілька день до року мало або нічого не робити, значить бути хоч троха лінивим. Шчо ж до темноти, то річ аж надто звісна, шчо галицькі сельане до р. 1873 своіім *власним коштом,* і *добровільно* заложили ј удержували до 2000 народних шкіл, з того числа до 1300 в *східніј* Галиччині: колиж р. 1873 гал. соім ухвальував новиј закон о школах народних, котрим заведено загальну *примусову* науку ј приказано закладати школи навіть против волі поодиноких громад, то помимо того, шчо закон тоі накладав најбільші тьагарі власне на сельан, *) і шчо примус школьниј масу дітеј відтьагаіе родительам від роботи при хозьајстві, *всі посли сельане* голосували за тим законом. Колиж знов в р. 1875 **) ухвальувано закон *проти пјанству,* то тіж сельане усі без виімку за ним голосували, а протестували проти ньому тільки де котрі *панські* посли ***), боіучись, шчо уменченье пјанства знижить іх дохід з пропінаціі. Значить, сами сельане оцінили добре вартість просвіти ј шкодливість пјанства.

А предці нужда, јак ми це побачимо зараз, істнуіе в Галиччині, а пјанство ј темнота не уменчились, та ј лінивство (об котрім ја думаіу поговорити шче инчим разом більше) маіе трівати повсельудно, і (правда шчо не лінивим панам, а ні лінивим підпанкам, а ні лінивим жидам, але) сельанам задавати маіе несказані матеріальні шкоди. Јака ж цьому причина?

На цеј раз ја хочу заімити читателів аналізоіу галицького пјанства, розміру јего істнованьа, јего впливу на матеріальне ј моральне положенье народу, але передовсім јего причин. Дльа цего ми не потрібуіемо ждати аж на оголошенье зібраного соімовоіу анкетоіу матеріалу, бо маіемо до цего досить докладні, і навіть по части статистично оброблені факти. Дискусіја публіцистична, јака в р. 1875 почалась у нас над питаньем о викупні „пропінаціі“, видала між инчими на світ дві обширніјші студіі о пропінаціі, рівночасно, независимо одна від другоі, ј льудьми противних соціальних і політичних пересвідчень

*) Закон тоі накладаіе на *сельан* 12% додатку до державних податків, тоді јак *більші посідателі* маіуть тільки 4% додатку до тих податків платити, — на удержанье школи. Значить, на кождого *поодинокого* сельанина наложено *три рази* більшиј, розмірно до доходу, податок школьниј, чим на поодинокого пана, властительа більшоі земськоі посідлости.

**) По ухваленьу закона о викупні пропінаціі.

***) Грохольськиј, бувшиј міністер.

написані. Так јак „пропінаціја“ стоіть (јак ми це побачимо низше) з консумціеіу горьачих напоів в нероздільнім звјазку, то ј ті обі публікаціі не моглись обіјти без поданьа ј розібраньа дотичних дат статистичних, котрі ми до нинішноі розвідки ужити можемо. Тоді јак брошура „*Шчо нас коштуіе пропінаціја*“ Васильа Н., написана з становиска інтересу сельанського ј опозиційного, віјшовши небагато вчасніјше, не могла користатись жерелами чисто урьадовими, але за те подаіе дати з научних самостіјних жерел, незабарвлених ніјаким урьадовим оптимізмом, — то діло, видане пізніјше, ј написане членом бјура статистичного, Дрм Клечиньським з порученьа Виділу краіевого «Stosunki propinacyjne w Galicyi», — за дльа оборони внесеньа того ж виділу о знесеньу пропінаціі *не за дармо,* а за сплатоіу властителів пропінаціі в готових грошех, виходить із становиска інтересу більших посідателів землі, операіучись на богатих датах урьадових, котрих автор, конечно з уваги на своіе офіціальне становиско ј на ціль праці, не осмілився піддавати јакіј небудь критиці. Таким чином обі студіі, контрольуіучись взаімно, даіуть нам спосіб, із всеіу можливоіу певностьу дііти до правди, котроі ми більше менче всьуди будемо шукати по середині обоіх краіностеј, доповньуіучи наш образ, там, де цифри подані в них дльа нинішноі студіі не вистарчаіуть, новими датами з жерел урьадових і инчих, рівно вірогідних. В виімкових тільки случаіах, іменно там, де ј у тих послідних жерел зарадитись не буде можна, ја буду мусів послугуватись власним апроксимативним рахунком, приімаіучи тоді все тільки цифри мінімальні, та лишаіучи осуд вартости мого обрахунку самим уже читательам.

Лишаіучи тимчасом всі взгльади моральности ј льудськоі фізіольогіі на боці, ми мусимо передовсім запитатись: шчо в Галиччині може казватись *пјанством під взгльадом економічним?* або, сказавши просто: *скільки галицькиј сельанин* (іменно в Галиччині східніј, руськіј, котра нас најбільше обходить) *може на рік пропити, без нарушеньа рівноваги в своім бјуджеті?* Побачимо це зараз.

Пересічне хазьајство сельанькоі родини в східніј Галиччині, зложене з 4·5 голов, обіімаіе окрім хати, вартість котроі можемо пріјмити највишче на 200 гульденів, шче: 8 моргів землі (без ріжниці культури) враз із најпотрібніјшими господарськими будинками ј робучим скотом (пара конеј або пара волів *), без

*) В Галиччині було всего робучого скоту (конеј і волів) р. 1869 коло

чого земльа не малаби вартости. Најпевнијші дати, јакі маємо шчо до вартости землі в Галиччині, то шацунок присьаглих детаксаторів „галицького кредитового товариства“, при видаваньу пожичок гіпотечних дльа більших посідателів земських. Післья того таксованьа маје вартість оден морг землі *) більших посідателів:

Орного польа: 109·75 гульд.; левад і городів: 103·79 г.; пасовиск: 49·17 г.; лісів 34·86 гульденів. Нема шчо ј говорити, шчо вартість *сельанськоїі* землі, хоч би тільки з причини роздробленьа хозьајств сельанських на 4, иноді ј на більше частеј, далеко одна від другоји розкинених, і за дльа недостачі гіпотеки, багато менча. Але не мајучи других, рівно певних дат, ми мусимо вишче подані цифри пријмити ј дльа сельанських грунтів. Післья цего рахунку буде мати всьа сельанська земльа цілоји Галиччини (дльа розділеньа землі сельанськоји в східніј Галиччині від такоји же землі в західніј ја не мају певних дат під рукоју), вартість, іменно:

4,690,432	морг. орного польа	514,814,912	гульд.
1,381,030	» левад і огородів	143,337,103	»
1,054,483	» пасовиск	51,848,929	»
351,073	» лісів	12,238,404	»
Разом 7,477,018	моргів всеји сельанськоји землі	722,239,348	гульд.

або, взьавши пересічно,—оден морг землі без ріжниці культури = 96·32 гульд., а 8 моргів = 770 гульденів. Доліччивши до того шче, по томуж жерелу, 17·76 % на вартість господарських будинків, значить 137 г., і вартість робучого ј другого скоту, хочби ј навить = 93 г., дістајемо всьу вартість пересічного, *активного* **) хозьајства сельанського = 1000 гульденів.

Грунтова рента з землі *більших* посідателів в Галиччині виносить, післья всіх наукових і господарських поваг ***) највишче 3%. Хоч такаж рента з землі *сельанськоји* виносить, післья тих же поваг, шче менче, то ми за дльа недостатку другоји певноји цифри, мусимо ј тут приньати те саме максімум 3% Окрім тоји ренти з капіталу, не маје галицькиј сельанин иншого доходу, јак тільки шче з праці своїх рук і своєји родини. Пријмити мусимо, шчо в хазьајськіј родині, зложеніј з 4·5 голов, окрім 1) робучого хозьајіна је шче 2) жінка, 3) два недолітки меже 10—15 рік;—лишајучи тільки 4) лишних 0·5 на старців вишче 65 і дітеј низше 10 рік, котрі не можуть заробльати. [1])

З дат, дуже цінних, хоч троха пристаріліх, поданих в „справозданьу львівськоји торговельноји камери [2]) з 33 повітів східноји Галичини за роки 1866—1870, і других, троха менче докладних, але за те новіјших (1876), поданих в досить побіжно написаніј брошурці статистичного бјура о неурожају р. 1876 [3]) (з 34 повітів східн. Гал.), ја зібрав пересічні цифри про заплату сільських робітників в слідујучих таблицьах.

I. *Дорослиј робітник* одержував пересічно:

В року:	1866	1867	1868	1869	1870	1876	Оже пересічно:
За 1 день роботи без страви [4]).	38·5 кр.	35 кр.	34·3 кр	38·88 кр.	44·90 кр.	32·75 кр.	37·39 кр.
За 1 день роботи з цілоденноју страв ју.	15,	15,	19·2	23·4	28,	52·75	25·55
Оже вартість цілоденноји страви:	23·50	20,	15·10	15·48	16·90	20	18·49 [5])

II. *Доросла робітницьа.* Тут треба замітити, шчо галицькі збирачі статистичних дат не пријшли шче до јасного пересвід-

3 міліони (з чого ¼ часть—коні). Рахујучи післья вглядного обшару сельанськоји землі 57% з того числа на сельан, виходить сума сельанського скоту на 1.710.000 штук, з чого пересічно на одно сельанське господарство припадаје 2 штуки.

*) Kredyt hipoteczny a stowarzyszenia zaliczkowe. Dr Alfred Zgórski. Lwów. 1876. Морг=½ десьатини.

**) Т. ј. за відліченьем хати.

***) Фахове річне справозданье о господарстві рольнім в «Gaz. Lwowsk.» р. 1875; Encyklopedya rolnicza. Warszawa. 1876. (статьї дотичні Галичини).

[1]) Дијсно припадаје в Галичині на кождих 100 льудеј обох полів тільки 59·24% на вік меже 20—65 років; 10·5% на вік 10—15 р.; 28·4% на дітеј низше 10, і 1·86% на старців висше 65 років. — Післья цего булоби в родині зложеніј з 4·5 голов льудеј дорослих 2·67 (ми пријмили визше 2), недолітків 0·47 (ми 2), дітеј і старців разом: 1·36 голов (ми 0·5). Зважививши, шчо так діти низше 10 років, јак і старці визше 65 р. в сельанських родинах достачујть теж јакусь часть роботи, то цьа ріжницьа більше менше повинна зрівноважитись.

[2]) Bericht der Handels u. Gewerbekammer in Lemberg für die Jahre 1876 in 1870, erstattet an das hh. Handelsministerium. Lemberg 1873. Anhang XXIV—XXV; за пізніјші роки справозданье не вијшло. — Wiadomości statystyczne. R. III, zeszyt I. Nieurodzaj w Galicyi nap. Dr T. Pilat.

[3]) Nieurodzaj w Galicyi. јак визше.

[4]) На своіј страві.

[5]) Читательам буде навірно зрозуміле, шчо в послідніј рубриці, де подані пересічні цифри за 6 років (в котрих стосунок меже платоју а ціноју страви зміньувавсьа *не рівномірно*), диференціја меже пересічноју ціноју роботи зі стравунком і без стравунку, не може представльати властивоји пересічноји ціни страви, — і шчо цьу послідну треба вложити з цін страви за поодинокі роки, оже = 110·98: 6 = 18·49 кр., а не: 11·84.

ченьа о потребі звертати своју увагу также на ціну роботи женськоји (а шче менче на ціну роботи недолітків), вважајучи, бути може, роботу женшчин надто маловажнoју ј мало вартoју, саме так јак і ті, котрі за роботу платьать. Впрочім также ј звісниј факт, шчо в панських господарствах (з котрих іменно походьать дати) женськоји роботи вживајетьсьа багато менче, чим мужеськоји, — побільшаје трудність такоји специфікацији. За дльа того маjемо під тим взглядом багато менче дат до вжитку, іменно тільки з р. 1876, і то лиш із слідујучих 11 повітів, східн. Гал., в котрих меже ціноју мужеського, дорослого робітника та женського заходив от јакиј стосунок:

Повіт.	Мужеськ. робітник дорослиј.	Женськиј.	Ріжницьа.	Ріжницьа в процентах проти першиј циєрі.
Ліско	30 кр.	17 кр.	13 кр.	43 33 %
Перемишль . .	30	17·5	12·5	41·66
Самбір	30	15	15	50
Жидачів . . .	28	19	9	32·14
Львів	50	30	20	40
Бібрка	42	20	22	52·38
Рогатин . . .	50	30	20	40
Броди	45	30	15	33·33
Сокаль	27·5	18	9·5	34·54
Чортків . . .	20	15	5	25
Разом	352·5	211·5	141	392·38
Пересічно . . .	—	—	—	35·67

III. ***Недоліток робітник*** тішитьсьа шче менчоју увагоју наших економістів; тут шче заходить трудність в дефініцији „недолітка“, ј прогресіја ціни відповідна до віку ріжних недолітків, з чого виходить, шчо в слідујучих датах, јакі маjемо тільки з трех повітів сх. Гал., ціна јего роботи в одним повіті вишча, в другім низча від роботи женшчини:

Повіт.	Ціна дорослого муж. роб.	Ціна недолітка.	Ріжницьа.	Ріжницьа в процентах.
Самбір	30 кр.	25 кр.	5 кр.	16·66 %
Жидачів . . .	28	13	15	53·57
Сокаль	27·5	15	12·5	45·45
Разом	85·5	53	32·5	115·68
Пересічно . . .	—	—	—	38·56

Післьа цих дат можемо тепер облічити:

А. *Дохід сельанськоји родини.*

Допустивши, шчо хазьаjін і јего родина не ліниві, і шчо не втратьать через ціліј рік, окрім 65 день свјат і неділь, ані одного дньа робучого через слабість, јармарки, забаву ј т. и., то дохід з јіх роботи, все одно чи на своjім чи на чужім грунті, винесе, іменно:

1) Хазьаjін, 300 день по 37·39 кр.	112 гульд.	17 кр.
2) Жінка о 35·67 % менче	72	»	16 »
3) Два недолітки (о 38·56 % на одного менче) . .	137	»	84 »
Ціла родина разом	322	»	17 кр.
Долічивши до тогоренту, від 1000 злр. 3 % . .	30 гульд.	—	»
Одержимо разом	352	»	17 »

цілого доходу сельанського хазьаjства, пересічного під взгльадом економічним, а ідеального під взгльадом фізичним і моральним.

Б. *Розхід.*

Приjмајучи за певне, шчо недолітки, коли не більше, то по крајниј мірі ***стількиж*** потрібујуть страви, шчо ј дорослі члени родини, з причини, шчо находьатьсьа в стані фізичного розвоју, і випускајучи за те живність дітеј і старців зовсім з нашого обрахунку, одержујемо најважніјшу часть розходу,

1) *На страву*, по 18·49 кр. шчоденно, јак висше облічено на одну голову, оже на рік, за (4×365=) 1460 днів, в сумі 269 гульд. 95 кр.

Замітити треба, шчо ціну страви по 18·49 кр. (=коло 12 копіјок) на голову ја приjмају тільки за дльа недостатку инчоји рівно певноји дати, јакоји читателі немоглиби провірити; діjснож вона за низька, зваживши, шчо приміром в р. 1870 оден бохунець хліба (житного) ваги 1½ кілогр. в ***гуртовнім*** гандльу стојав ві Львові 16 кр.*), оже тілько о 2 кр. менче,—тоді јак дорослиј чоловік на день потрібује коло 3½ кілогр. живности соліднoји.**) Цифра ж 18·49 кр. на стілько лиш правдива, шчо вона походить переважно з тих пір року, в котрих сельане не тільки најбільше працьујуть, але ј најбільше ***постьать,****) зна-

*) Bericht der Lemberg. Handl. Kam. 861.

**) Dr Carl Bock. Volksgesundheitslehren.

***) Конець „Петрівки“, піст перед Успенијем=жнива; „Пилипівка“, піст до Рожд. Хр. = молоченье збіжа, также початок великого посту до Воскресеньа; друга половина тогож, і початок Петрівки= весньані роботи в польу. Пісниј борщч з (картоплеју) бараболеју на обід (=снідане) і вечеру, а

чить, коли ціна живности робітника спадаје до најнизшого мінімум.

2) *Топливо в зимі*, рахујучи тілько оден сьаг твердого (=6·11 гульд.) і оден мјахкого (=4·45 гульд.)*) дерева, разом	10	гульд.	56	кр.
3) *Одіж* дльа цілоїі родини **)	20	»	—	»
4) *Тьутьун* дльа хозьајіна, по 2 кр. на день	7	»	35	»
5) *Світло*, 1 кр. на день	3	»	65	»
6) *Зужиток хати* (зужиток будинків господарських полічено при ренті)	10	»	—	»
7) Асекураціја хати, зглядно шкода з огньу, післьа правдоподібного рахунку	2	»	—	»
8) *Кучно* ј підгодованье двох поросьат, одно на різдво, друге на великдень, з причини, шчо родина мусить хоч два рази до року поживитись мјасноју стравоју по надто довгих постах ***)	6	»	—	»

хліб з часником, рідко з огирками на „полуденок", конечно не стојіть дајучому роботу більше, чим $18\frac{1}{2}$ крејцарьа. За дльа того ј пересічні числа шчо до ціни робітника на „панськіј страві", зібрані переважно, мајже виключно в тих порах року, виходьать надто низькі проти дійсних, а іменно в тих часах, в котрих сельанин сам дльа себе робить, або зовсім не працьује, не мајучи зарібку.

*) Цифри пересічні з літ 1866—1870 з висше спімнених 33 повітів.

**) От јак пораховано:

1 сукмана (сірак) на всьу родину	6	гульд.
$\frac{1}{6}$ кожуха	2	»
$1\frac{1}{2}$ пари чобіт з поправками	6	»
1 спідницьа з запаскоју дльа хазьајки	3	»
4 штуки білого шматьа	2	»
Одні ногавиці зімові дльа хазьајіна (2 роки)	1	»
Разом	20	»

Розуміјетьсьа, ја роблью цеј обрахунок, шчоби прииьаті кошта не здавались занадто великими; але не треба ј говорити, шчо висше специфікована гардероба дльа родини зложенної з 4 голов ніјак не вистане. *Авт.*

В Галицькім виданьу „Дзвін" (1878) на стор. 269—270, показано докладно річниј росхід на одіж дльа 3-х осіб бідної міщанськоїі родини на 42 гульд. 40 кр. Річниј росхід сільськоїі родини на одіж буде трохи менчиј ніж росхід міщанськоїі родини з за менчої, ніж міщанська, гардероби та зза того, шчо мужик довше ј носить своју міцнішу одіж, шчо все таки вчинить ніјак не менче 30 гульд на рік. *М. П.*

***) Кожниј четвертиј чоловік на селі маје в „Великиј піст" з причини одностајноїі ј непостіјноїі їди — „курьачу сліпоту" в котріј під вечер нічого не видить, а ходить јак пјаниј, — і проти котроїі, по думці сельан, једине лікарство — ззісти (на Великдень) печінку; дійсно ж лікарство не іменно „печінка", а мјасна, в загалі поживна, страва, јака звичајно лучајетьсьа їім тільки на Великдень.

9) *Податки*, а іменно:				
а) *Державниј* податок „звичајниј" з *грунту*, в Галиччині пересічно від 1 морга 26·25 крејц.	2	»	10	»
Державниј додаток „надзвичајниј" ($\frac{1}{3}$ звичајного)	—	»	70	»
Державниј податок „звичајниј" (з хати)	—	»	93·5	»
Державниј додаток „надзвичајниј" до домового податку	—	»	70	»
б) *Крајевиј* „додаток", 34% від „звичајн." державних податків	1	»	03·2	»
Індемнізаціјниј додаток (за панщину) 50% від „звич." держ. под.	1	»	17·5	»
Додаток школьниј 12% від „звич." держ. под.	—	»	36·4	»
в) *Публичні тьагарі*:				
Повинність військова, на одну родину з 4·5 голов пересічно *)	2	»	49	»
Шарварки (роботи в натурі на потреби державні, крајеві, громадські, јак будова ј направа доріг і т. и.) 10 днів на своїј страві	3	»	74	»
Обовјазок будованьа ј удержуваньа будинку церковного ј попівських, лічивши вартість церкви ј поп. будинків на 10,000 гульд., (в одніј громаді пересічно 132 хазьајства)	3	»	78	»
Всі кошта разом	345	»	$82\frac{1}{2}$	»
Порівнавши ті кошта з приходом, лишајесьа	6	»	$30\frac{1}{2}$	»

чистоїі злишки, котра зовсім не може бути пропита, а — поминувши, шчо ми велику часть коштів полічили за мало, **) ј не полічили багато всільаких дрібниць (між котрими не најменча ј та, шчо в неділі ј свјата страва мусить бути хоч не багато дорожша, чим в будень), — мусить ціјти на не періодичні, та тим конечніјші потреби, јак: ліки дльа хорих членів родини, заплата попові за похорон і хрестини дітеј і др. т. п.

Висше вилічили ми в 6 мінімальних цифрах кошта пересічного сельанського господарства, *звичајні*, так сказати шчоденні, бо

*) Післьа такого рахунку: стан активноїі арміїі в Австрії виносить в мирниј час 300,000 голов; через шчо на оден рік пропадаје 109.500.000 днів роботи; так јак в Австрії је 37.350.000 голов населеньа, то припадаје на одну душу втрати 2·93, а на 4·5 душ 13·18 днів, кождиј день по 18·9 кр. (з уваги шчо на тој сам час стравунок по 18·49 кр. відпадаје) =2 гульд. 49 кр.

**) Неполічено також додатку „повітового" на раду повітову, котриј виносить пересічно 6—7% від держ. под., значить 18—21 крејцарів.

навіть хороби, а іменно хороби ј похорони *дітеј* *) сельанських в Галиччині (східніј) залічити мусимо до річеј звичајних і з того виліченьа ми пересвідчились, шчо ці кошта, коли не превисшају́ть, то по крајніј мірі ледви шчо з тьажкоју бідоју рівноважатьсьа з доходом шчорічним, так, шчо в тім господарстві з одного року на другиј ніјака злишка не остајетьсьа. Але то були тільки кошта на *удержанье* господарства ј родини. Ја не буду вдававсьа тут в казујістіку ј не буду вилічував всільаких случајів, шчасливих і нешчасливих, јакі на сельанську родину можуть шче спровадити всільакі *надзвичајні* кошта, і јакі — нехај і најзвичнијші, — не можуть бути виражені в ніјакіј пересічніј цифрі без помочи надто вже тонкоји комбінацији; саме так, јак ја ј при виліченьу доходів, не брав в рахунок страту днів роботи з причини подібних же случајів.

За те не потрібно доказувати ніјакими цифрами тоји правди, шчо јак усьакиј організм на світі, так і сельанське господарство, а згльадно родина, мусить мати свіј початок і кінець.

Ја не мају тут на думці ніјаких трагічних катастроф а ні економічних назвичајних кріз, а *правильниј* перехід господарства з одноји генерацији на другу. Може тој перехід довершитисьа поволи ј мати кілька фаз, јак: попередне вивінованье сина або дочок частеју иміньа, а опісльа аж смерть голови родини і перехід прочоји части иміньа на дітеј, або — смерть хазьајіна, по цім адміністрација господарства через вдову, потім јего перехід під адміністрацију дорослого ј жонатого сина ј т. п.; — а може все те статись мајже рівночасно — смерть, наслідництво, женитьба: кошта розвјазаньа давноји родини, а основаньа новоји завсігди будуть більше менче однакі. Зваживши ж, шчо після нашого попереднього обліченьа сельанська родина нічого не може з року на рік відложити на незвичајні потреби, вишче поданим бьуджетом не обньаті, — то виходить, шчо ј кошта *розвјазаньа* уступајучоји зі світа родини, спадати мусьать на нову родину, **) котра на јіји місце обіјмаје господарство. За для того ці кошта ми мусимо полічити также до коштів основаньа родини, о котрих ја зараз хочу говорити.

Кошта основаньа родини (хазьајства):

А) 1. Похорони голови родини ј јого жінки (заплата попові, дьакові; дві домовини, світло) крајне мінімум 6 гульд.

*) В Галичині умераје на рік дітеј низше 10 років близько 100.000; скільки јіх окрім того шче хорује тьажко, на це не ма певних дат, але мусить зо два рази стільки.

**) „Лишајутьсьа на грунті".

2. Заплата нотаріусові за „обсигільацију" ј списанье інвентарьа, в загалі акту спадшчини . . . . . . 8 гульд. — кр.
3. Штемплі до тих актів і оден день роботи, страчениј на ставанье до суду 1·08 і 0·37 . . . . 1 » 45 »
4. Такса (державна) від чистоји спадшчини, і такса (держ.) від переходу нерухомого иміньа (1% і $1^1/_2$% від 1000 гульд. а до того 25% „надзвич." додатку) *) 31 » 25 »
5. Такса на фонд школьниј „нормальниј" . . . . . 1 » 5 »

Б) 6. Женитьба — (за заповіди ј шльуб попові), мінімум 5 » — »
7. Нова одіж дльа жениха . . . . 12 » — »
8. Світло ј ліпша (мјасна) страва на весільу, страва (без ніјаких напитків) рівна вартости одного підсвинка 3 » 50 »
9. Страта 3 днів роботи дорослого чоловіка . . . . 1 » 12 »
10. Народини ј христини двоје дітеј . . . . 2 » — »
11. Два рази поліг; страта 20 днів дорослоји робітниці **) 4 » 81 »

Разом, мінімальні кошта 76 » 18 »,

з котрими цьа молода родина, јак з первородним гріхом, приходить на світ. Сума цьа не може инакше роздобутись, јак тілько нарушеньем капіталу хазьајства, або затьагненьем пожички, котра, розуміјесьа, тим буде дорожша, чим в менших частьах, (а не відразу) родина јіји затьагне. Допустивши случај највигіднијшиј, т. ј. шчо суму цьу голова родини пожичить цілу від разу, і не в жидів, јак це звичајно дијетьсьа, а в „банку рустикальнім" ***) на застав свого господарства, то кошта затьагненьа тоји пожички винесуть в мінімальних цифрах:

1. Два рази дорога до повітового міста, в котрім је філија банку, — страта двох днів роботи . . . . — гульд. 75 кр.
2. Писареві за написанье поданьа до банку, і вистаченье потрібного урьадового документу дльа виказаньа објему хазьајства з штемпелем на 1 гульд. . . . . 2 » — »

*) «Nachlassgebühr und Vermögensübertragungsgebühr:»

1% від 1000 гульд. — 10 гульд.
$1^1/_2$ „ „ „ — 15 „
25% від 25 гульд. — 6 „ 75 кр.

Разом 31 „ 75 „

**) Оден день роботи = 24·06 кр.

***) Statuta c. k. uprz. galic. zakładu kredytowego włościańskego. Lwów. 1868.

3. Нотаріусові за „заставне описанье грунту“ разом із штемплем на 60 кр.	3 гульд.	68 кр.
4. Штемпель на „запис довжниј“	— »	68 »
5. Страта на курсі ефектів банкових*)	2 »	— »
Разом кошта позички	9 »	11 »;

з чого виходить, шчо сельанин, потрібујучи дијсно тільки 76 г. 18 кр., — мусить пожичити о суму тих коштів більше, значить, в круглїј цифрі 85 гульденів, від котрих припадаје платити процент 12%, значить річно по 10 гульд. 20 кр. — а на це в річнім бјуджеті сельанськім нема лишнього ані крејцарьа. Трудність виходить тим більша, шчо пожичка мусить сплачуватись, најбільше в 14 роках, річними ратами, так шчо зараз в першім разі, намість 10 г. 20 кр., довжник заплатити винен 16 г. 26 кр.

Таким чином ми бачимо, шчо кожда нововтворена сельанська родина носить в собі зарід конечноји рујіни, котра скорше чи пізнїшче, але — наступити мусить, хочби родина, шчоби не впасти в довги, ратувалась зараз із самого початку продажеју части землї, шчо булоби шче најраціональнїшче ј најменче небезпечне, але шчо — з причин, котрі псіхологічно лехко можна вијаснити, — случајесь дуже рідко, мајже ніколи; так само, јак мајже ніколи не случајесь, шчоби сельанин свіј першиј довг затьагнув де јінде, а не в жида, на (најменчиј) процент 52.

З того безвиходного положенья — шчо би могло нашого сельанина шче вирятувати? Може, — домашнїј промисл. Але тој промисл істнује тілько в незначних, вијімкових случајах, і то тілько при господарствах *безземельних*, — а в хазьајствах тоји пересічноји величини, о котріј мова, јего зовсім не ма, ј не може бути, бо не ма до цього потрібного живого руху економічного в крају, не ма здоровоји, внутренноји торговлї, котра б не мусіла годувати чверть міліона паразитів — посередників; ані льудних, фабричних міст, котрі б були дльа цего промислу близьким і певним ринком, і з котрих по притім виходила б природна тен-

*) Банк даје пожичку не в чистих грошах, а в своїх облігаціјах, і обЛічује курс конечно вишче чим позичајучиј сельанин може јіх продати.

денціја до підвисшенья робітничоји плати, доволї сильна, шчоби зрівноважити противну тенденціју, јака виходить з панських льатифундіј (великоји поземельноји власности), і јака так переможно впливаје не обниженье најзначнїјшоји рубрики доходів сельанськоји родини.

Дуже нагльадну ільльустраціју того економічного застоју в Галиччинї подаје нам цітована брошура Васильа Н., після котроји Галиччина всіх фабрикатів (і то таких важких і малоцінних јак пр. гіпс і сподіум) вивозить разом 75.000 кілограмів, а привозить з за границї 407.000 кгр., значить в цјатеро більше; або: вивозить конопельного і льньаного прьадива 43.000 кг. і вовни 15.000 кгр., — а привозить 4000 кгр. полотна і навить ниток, 7500 кг. порожних мішків, і 8000 кгр. суконних товарів, — помимо того, шчо ці фабрикати, а по крајнїј мірі полотно на мішки ј самі мішки до сього збіжа могли би робити дльа себе дома сами, навіть без накладу великих капіталів. Конечно, најблизча, видима причина такоји експлоатаціјноји крајевоји господарки, чисто рольничоји, — лежить в недостатку фабрик і в загалї зорганізованоји крајевоји індустріји; але властивоји дальшоји причини, за дльа котроји індустріја в Галиччинї ані доселї не істнује, ані розвинутись не може, — ми мусимо шукати там, де — најдемо ј властиву причину пјанства.

Тим часом, заким возьмемосьа за розвіданье тоји причини, — ми можемо уже тепер відповісти на питанье, з котрого ми вијшли: Чи і јакиј розмір пјанства може галицького сельанина довести до цілковитоји матерјальноји рујіни? Відповідь: Не тільки дијсне пјанство, але в загалї ***сама најмірнїјша консумціја*** спірітуозів; бо ј дльа најмірнїјшоји консумціји спірітуозів, јак ми бачили вишче, ***не ма місцьа в сельанськім бьуджеті.***

Між тим ми з того ж бьуджету бачимо, шчо не тільки саме безвиходне, нужденне положенье сельанина лехко в нім може вродити нахил до глъаданьа відради на днї чарки горівки, але ј недостаточна, рослинна живність, пропагујуча в льудськім тілї тільки розвіј сала, а не мускулів потрібних дльа тьажкоји шчоденноји праці, змушује јего потрібну рівновагу в својім організмі ј потрібну до праці енергіју піддержувати бодај мірним уживаньем спірітуозів. — Колиби в крају істнував з тоју цільльу зорганізованиј промисл, шчоби (з власноју великоју користьу) сельанинові, і в загалї біднїјшим кльасам достачувати дешевоји ј

поживнојі страви, — јак приміром годованьа овець на заріз, кріликів і т. п., фабрикаціја екстрактів з мјаса і струкових насінь; колиби в селах могли істнувати трактирі з мјасними ј молошними стравами, або ј з чајем, в котрих би наш чоловік хоч раз в недільу міг дійсно поживитись і розігрітись, або хоч забавитись, не потрібујучи пріјемности розмови в льудськім товаристві оплачувати чарками горівки, — то бути може, при тих фанатичних агітаціјах, јакі від кількох років розвиваје духовне брацтво тверезости, при репрессивних мірах, јакі завести маје ухвалениј недавно „закон проти пјанства“, при тіј аскетичніј натурі нашого сельанина, з јакоју він здібниј перетерпіти не тільки голод, але ј спрагу, і при јего спосібности до пізнаньа, шчо дльа него більше шкодливе, — він міг би з часом најти в лішіј поживі најлучшиј антидот проти пјанства, о котрім він сам добре знаје, шчо воно по довшім часі відбере јему силу потрібну до дальшојі тьажкојі праці. Колиж би, противно, — на ціліј крај була розтьагнена інстітуціја, котра би продукціју ј продаж спірітуозів осіньала највишчоју опікоју права, ј розвіј горівчанојі індустріјі поперала на некористь не тільки таких промислів, о котрих ми вишче спімнули, але в загалі на некористь всьакојі інчојі індустріјі; і колиб під опікоју такојі законнојі інстітуціјі жила в крају ціла, численна ј потужна каста, котројі најважніјшим матерјальним інтересом було би ширенье між народом пјанства, і котра би всі до того потрібні средства мала в својіх руках; — то јака ж пропаганда тверезости, јакі закони проти пјанству, јака наука шкільна, јака, в загалі, моральна сила була би здібна відвернути темну народньу масу від того пороку, і захоронити јіјі від конечнојі ј наглојі матерјальнојі рујіни?

Інстітуціја така істнује в Галиччині, і називајесьа — ***пропінаціјеју***.

Пропінаціја, — це така ***привілеґіја, на підставі котројі в кождім галицькім селі ј містечку тільки властитель більшојі*** („табульарнојі“ або шльахецькојі) ***посідлости земськојі,*** *) ***маје виключне право продукованьа ј шинкованьа головних спірітуозних напитків:*** горівки, пива ј меду. Таким чином всьа Галиччина покрита нерозірваноју сітьу теріторіј, на котрих пани мајуть право експлоатаціјі „својіх“ хлопів, експлоатаціјі, котра

*) А в більших містах—комуна (міјська громада, обшчина); також в кількох менчих містах, і кількох селах маје пропінаціју обшчина. Тільки в однім місті Кракові з цілојі Галиччини пропінаціја не істнује, і в тім місті усі спірітуозні напитки становльать предмет вольного промислу.

опирајесь на најпагубніјших інстінктах народнојі маси. Пропінаціја даје великі матерјальні користі својім властительам, бо, ***сама абстрактна прівілеґіја,*** (значить поминувши чисто купецькиј зиск з фабрикаціјі ј продажі спірітуозів) приносить панам в Галиччині на рік (1874) — 3.897.337 гульденів чистого доходу, *) без ніјаких накладів, без жаднојі праці. А сума цьа, јак справедливо замічено в цітованіј студіјі Васильа Н., јесть ***преміјеју, назначеноју з гори, істнујучим законом, за продукованье*** ј ***шинкуванье горівки,*** преміјеју, котра роздільујесьа шчо року проміж 6000 конкурентів: хто з них до року більше виробить горівки, і більше јіјі продасть, значить більше својіх хлопів розпојіть, — тој і більше з тојі сумми дістане.

Јак кожда привілеґіја, так і пропінаціја деморалізује передовсіми саму привілеговану кльасу, і доводить јіјі до визискуваньа матерјальних користеј привілеґіјі аж до најдальших можливих грьаниць, иноді навіть по за границі установлені законом, без ніјакого взгльаду на моральність, гуманність і на свіј шльахецькиј гонор, — а специјально в Галиччині східніј, і без взгльаду на јакиј небудь патріотизм чи народольубство, так јак тут польськиј шльахтич бачить в руськім хлопі ворога, чужого јему мовоју, звичајами ј віроју.

Окрім вијімковојі користи, јаку шльахтичеві даје пропінаціјниј монополь, — він шче, јак продуцент горівки ј купець, находитьсьа супроти сельанинові, сьому консументові, в незвичајнім користнім положеньу, зовсім не рівнім тому звичајному стосункові, јакиј заходить меже продуцентом і купцем з однојі, а јіх консументом з другојі сторони в індустріјі ј торговлі всіх других продуктів. Вже по прилученьу Галиччини до Австріјі, віденське правительство було змушене кількома приказами, захованими в зборі галицьких законів, виступити проти звичајеві, після котрого шльахтичі присвојували собі ј експлоатували право, приписати кождому свому „підданому“ сельанському господареві певну кількість напитків, котру він (сельанин) — мусів або не мусів випити, але — купити в пана, чи в јого шинкарьа, ***мусів*** шчо року; а шче ј по знесеньу того звичају, за панщинних часів, жид-арендатор, коли хотів, то міг донести на сельанина, буцім то він, сельанин, приміром на хрестинах або на весільу подав својім гостьам більше напитку, чим у панського арендатора купив, значить надвишку купив на чужіј терріторіјі пропінаціјніј і до-

*) Stosunki propinacyjne pg. 95. Прочі властителі пропінаціјі, а іменно комуни мајуть такогож доходу 1.107,892 г., так шчо ціліј дохід з абстрактного права пропінаціјі панам і комунам разом даје на рік 5.005.228 гульд.

пустивсьа таким чином провини, підпадајучоји великиј карі, котру сам пан, будучи тоді шче також сельанським суддеју, а взгльадно јего „мандатор“, і виміръував. — Але ј по знесеньу панщини не устала, і доселі тріваје, велика економічна зависимість сельан-малих посідателів землі, від властительа пропінацији, (котриј заразом јесть і властителем *більшоји земськоји посідлости*); јак це впрочім річ, в цілім світі аж надто знісна, а в Галиччині тим більше, шчо при наділі землі ј викупні сервітутів мајже весь ліс *) і нерозмірно велику часть пасовиск лишено в руках панів. Наслідком того сельане, окрім того, шчо звичајного денного зарібку мусьать шукати на панськім лані, і в часи переднові нику у него, јак головного продуцента, купувати ј позичати збіже, шче ј по дерево на опал і до будинків удаватись мусьать до „двора“, і в пана мусьать најмати пасовиска дльа свого скоту. Таким чином грошеві взајемини тріваіуть через цілиј рік непереставно меже панським двором і громадоју, а вже панськиј, пропінацијниј інтерес лежить в тім, шчоби в усіх тих грошевих переспpавах посередником був жид, арендатор јего пропінацији, і шчоби з грошеј переходьачих через того посередника з двора до села ј на відворот, лишавсьа завсігди јакиjсь процент (за горівку) в коршмі, јак головиј біржі дльа всіх торговельних відносин між паном і сельанами. Від часу заведеньа автономији, а

*) В Галиччині поділена земльа між менчих і більших властивців отак:

	На менчих властивців	На більших властивців
	Приходить моргів	
Орного польа	4,690.432	1,610.804
Лугів і огородів . . .	1,054.030	412.345
Пасовиск	1,054.483	308.834
Лісів	351.073	3,660.957

Або:

На 100 властивців		
	Менчих	Більших
	Припадаје моргів	
Орного польа	717	33.620
Лугів і огородів	211	8.610
Пасовиск	161	6.144
Лісів	53	69.314

іменно рад і виділів повітових, в котрих пани, мајучи голоси вірильні, мајуть і переважну більшість, чује навіть громадська рада ј віт (сільськиј голова) власть панську над собоју, објавльајучу сьа іменно накладаньем грошевих кар за всьакі адміністрацијні провини.

Вже ј тоји економічноји ј соціјальноји переваги булоби панові доволі до запевненьа своjіј горівці јак најбільшоји консумцији між сельанами. Але јему прибуваје до того шче оден можниј спільник, жид-арендатор, — теж продукт пропінацији, котра, јак кождиј монопол, стьагаје до себе капіталістів (а вони в нас — тілько жиди) до јего експлоатацији. Арендатор, најмајучи в пана аренду пропінацији, сполучује у власнім і панськім інтересі промисл шинкарськиј із своjім, на позір побічним, дијснож головним промислом, лихвјарським. Кожда пожичка, взьата у него господарем на заплаченье податку, кожда чарка горівки, взьата ним на кредит, кождиј сніп збіжа, украдениј најмитом і занесениј до коршми в ночі, кождиј шнур коралів, занесениј там жінкоју потај від чоловіка, і кожух, занесениј чоловіком потај від жінки, — стајесьа одним більше огнивом ланцьуха, котриј мало помалу цілу громаду закуваје в невольу арендатору, і томуж приспорьује примусових консументів панськоји горівки.

Він (арендатор) ставши сьа таким чином повірником усіх родинних тајн свого села, і зајмивши великі обшари сельанськоји землі на власність, стаје најважнішим чоловіком в громаді: јего вибирајуть густо-часто навіть до ради громадськоји ј місцевоји ради школьноји, парубки ј дівчата, запрошујучи јего на весільа, цілујуть јего в руки, *) помимо того, шчо јого појавленье в будень на сельанськім обістьу викликује плач дітеј і німу розпуку старших; — в него навіть учитель і піп мајуть свіј conto correcte, а иноді ј пан дрижить перед јего економічноју потугоју. Але јіх обох лучить спільниј інтерес — зиск із пропінацији, і спільниј предмет експлоатацији, і спільниј ворог: *хлоп*, консумент јіх пропінацијноји горівки.

В пропінацијніј привілегији заклъучајесьа шче одна користь, дльа властителів теж не мало цінна, а іменно, шчо властитель пропінацији маје право закладати на своjіј терріторији шинки в *довольнім, ніјакими законами необграниченім числі, без потреби*

*) Шчоби цеј — тепер вже зовсім *звичајниј* в Галиччині објав унижености руських сельан проти арендаторів оцінити јак слід, треба собі пригадати, шчо жид, по народному віруваньу, „не маје душі“, і шчо він не „вмераје“, а „здихаје“, — тоді јак віл, корова ј кінь „гине“, а пчола таки „умераје“ „јак христьанин“.

попередного дозволеньа від адміністрації, — і віддавати јіх в аренду льудьам свого вибору (конечно, жидам), помимо того, шчо істнујучиј закон о організації промислу (т. зв. патент промисловиј або заробковиј з р. 1859) закладанье подібних канторів і фабрик, јак примірож: гандель трутизнами, хемікалијами, напитками (будучими предметом вольної конкурренції), книжками, фабрикація ј продаж стрільного пороху, гостиниці, кавјарні ј т. п., зависить від дозволеньа („консензу") політичної адміністрації, котра видаје такі консенза тільки по попереднім пересвідченьу о потребі (в дотичніј місцевости) заложеньа кантору і тільки льудьам наповрежденноі слави ј моральности. Пани, у спільці з арендаторами користујутьсьа тим своїм вијімковим правом јак најшириіе. В однім селі буваје по кілька, іноді ј кільканајцьать коршмів, а крім того в панськім лісі, шчоби ј робітники, рубајучі панські дрова, мали де пропити своју заплату, ј льуде, купујучі панське дерево, дали панові заробити також ј за горівку; — і на польу, далеко від села. Ті польні коршми мајуть свoју окрему причину істнованьа; вони закладајутьсьа властителем пропінацијноі территоріі в цільах конкурренціі проти сусідному властителеві, ј за дльа того, шчоби сельан з чужого села притьагнути, вони ставльајутьсьа скілько можна најдальше від свого, *) а најблизше від чужого села, значить на самиј границі. Розумијесьа, шчо так заатакованиј конкурент не піддајесьа, а ставить по своїј стороні границі, зараз проти тоі коршми ј своју, а коли на однім пункті сходьатьсьа границі трох сіл, і трох відрубних территориј пропінацијних, то там непремінно стаје три коршми; одна від другоі не дальше трех шагів, і в ніодніј не можна нічого купити, јак тільки најпоганијшоі горілки — ***в день.*** За то ***в ночі*** вони становльатьсьа біржами краденого скоту ј збіжа, бо само собоју розумијесьа, шчо до таких далеких від одного ј другого села коршмів ніхто в день не заходить, і шче менче зајіздить, а тільки в ночі збігајутьсьа до них хлопці, ночујучі в польу з кіньми, і фахові злодіі за горівкоју, тим дешевшоју дльа них, а тим ціннијшоју дльа арендарьа, шчо вона платитьсьа не грішми, а краденими продуктами. Тоді јак польні коршми служать головними ринками ј магазинами польних злодіјів, — то лісні коршми — становльать најдогіднијші етапи дльа конокрадів, котрі тими дорогами виводьать коні за границьу до Россіі, ј приводьать з Россіі до Галичини. Це можна зовсім помислити, шчоби о тих великих вигодах, јакі јіх коршми дајуть

*) Дльа того, шчоби *нижча* ціна горілки јшла тільки на користь чужих сельан, а не своіх.

злодіјам, — пани-властителі пропінаціі не знали; бо, противно, вони кажуть собі арендаторам за ці коршми добре платити, помимо јіх відльудного, значить дльа самого гандльу горівкоју дуже некористного положеньа. Але ј віт громадськиј, до котрого належить сільська поліція, знаје об тім, — тількиж јего власть кінчитьсьа там, де кінчатьсьа землі сельанські; на панськиј территоріі маје після автономічноі організаціі, ухваленоі галицьким соjмом, власть полицијну і в загалі вітівську, сам пан властитель більшоі посідлости земськоі ј пропінаціі, јак judex natus.

Розумијесьа, шчо коли панська территорија граничить з містом, в котрім пропінација належить до комуни, то конкуренција виступаје в подібних, хоч шче сильнијших пројавах, а тільки набераје шче характерістичного льокального колориту тим, шчо комуни на своїх границьах удержујуть „пахолків" пропінацијних, котрі ганьајутьсьа за хлопцьами ј дівчатами најбіднијшоі міщанськоі кльаси, перекрадајучими дешевшу горівку з панських, докола міста положених коршмів, до міста, — і шчо в часі јармарків в тих позамијських коршмах, вечером і в ночі јдуть пијатики јармарочних гостеј і відбувајутьсьа сцени розпусти, котрі годі ј описувати. Не треба тут і додавати, шчо відміннij трохи стосунок, јакиј під взгльадом властительа заходить в містах, в котрих пропінација належить не до приватного чоловіка, а до комуни, зовсім не відбераје тому праву того крајне неморального характеру; зваживши, шчо адміністрација доходів з пропінаціі підльагаје тут раді мијськиј, котра, складајучись з мијських капіталістів, дуже часто (іменно в менчих містах) в більшости — жидів, заступаје проти масі міщан тіж самі або подібні кльасові інтереси, шчо ј пан проти сельанів.

Післьа сказаного буде читательам јасно, шчо таке плодженье шинків і такими способами, мусить ширити ј пијанство в чим раз дальше јдучиј прогрессіі. Може шче јаснішче покажуть це слідујучі дати. *)

Усіх шинків в цілиј Галичині је 23.269, значить 1 шинок припадаје на 233 голів всеі льудности (в сосіднім королівстві польськім 1 ш. на 292 г.), а близько 4 (3·65) шинків на одну осаду (оселью); з того числа концессіјонованих адміністрацијеју (не пропінацијних, а за „консензом") 1140, **) а пропінацијних, значить заложених і удержуваних приватними властительами ј ко-

*) Stosunki propinacyjne pg. 166—170. i Tab. XLIV—LII.

**) Об тих, концессіјованих адміністрацијеју, значить непропінацијних шинках буде говорено низше.

мунами на праві пропінацјнім в селах і містах разом 22.129. З цего послідного числа припадаје на міста: 3548 (1001 в Галичч. західн., і 2547 в Галичч. східнįј), а 18.581 (Галичч. західна: 5755; східна: 12826) на села.

Тоді јак в *24 повітах західноји* Галиччини *) з населеньем 1.824.108 гол. је *усіх* шинків (пропінацијних і консензових в містах і селах разом) 6.756, так шчо тут 1 шинок припадаје на 269 голов, — то в *50 повітах східноји Галиччини* з населеньем 3.620.581 гол. је таких же шинків 15.373, значить оден припадаје вже на 235 гол. всего населеньа. Коли від тих цифер відлучимо пропінацијні шинки міст з дотичним населеньем, (195.806 г.) то мајемо: на 1.628.302 душ сельанського (і маломіщчанського) населеньа *західноји* Галиччини, *сільських* шинків 5.755, значить припадаје 1 шинок на 282 д; на 3.306.151 д. такогож населеньа *східноји* Галиччини, таких же шинків 12.826, значить 1 шинок на 257 душ.

Порівнајмож тепер дохід пропінацијниј, јакиј ці шинки (з аренди) дотичним властительам приносьать, з числом тих шинків. Дохід тој всіх властителів пропінацији (т. ј. јак панів на селі так і міјських комун) виносить в *західниј* Галиччині 1.186.763 гульд. 15 кр., значить припадаје на 1 шинок 175 гульд. 66 кр.; такиј же дохід в *східниј* Галиччині — 3.818.465 гульд. 33 кр., — з чого на оден шинок припадаје 248 гульд. 39 кр. Колиж знов підемо дальше, ј відлучимо від цих цифер число ј дохід пропінацијниј з шинків в *містах*, то припадаје з доходу *сільських* (панських) шинків в *західниј* Галиччині (901.849 гульд. 58 кр). на 1 шинок (сільських): 156 г. 71 кр.; в *східниј* Галиччині з такого ж доходу (2.901.322 г. 79 кр.) на 1 шинок: 226 г. 20 кр. Ми бачимо з цих цифер, шчо оден шинок в *східниј* Галиччині, помимо того шчо він маје пересічно *менче* консументів, чим 1

*) Ја тут позволив собі — јак і в дальше поданих датах нинішноји праці, — відступити від звичајного розділу Галиччини на 47 східних повітів в правобіч долішного ј середного ј по обох берегах горішного Сьану положених, і 27 *західних* повітів (лівобіч Сьану), котрому розділові служить за підставу національність маси населеньа. Так јак в нашіј студији о національність розходиться менче, а більше о економічні стосунки, то ја до вище поданих 47 повітів східноји par excelence Галиччини, долав шче з лівого боку Сьану повіти Кросно, Бржозів і Јасло, котрі за давнішого (до р. 1867) розділу адміністрацијного належали до східноји Галиччини, тоді јак прочі 24 повіти складали разом одну адміністрацијну терріторију під офіціальним названьем „Галиччини західноји з кньажествами Краків, Освјенцім і Затор“ і стојали під т. зв. „крајевим правліньем“, а опісльа „намісничоју коміссијеју“ в Кракові. Впрочім і в згаданих трех повітах по лівім березі Сьану (Кросно, Бржозів і Јасло) *руське* населенье становить досить значну цифру: 27.050, проти 176.129 польаків.

шинок в Галиччині західніј, — даје свому властителеви *більшиј* дохід пропінацијниј, — або инчими словами: в східніј Галиччині не тільки розмірно до населеньа *число шинків більше*, чим в Галиччині західніј, але ј кождиј поодинокиј шинок в тіј (східніј) части крају продаје пересічно *більше напитків* чим кождиј шинок в західніј части, так јак конечно більшиј або менчиј дохід з аренди пропінацији залежать від більшоји консумцији. Шчоби не наводити надто багато цифер, ја тут тільки додам, покликујучись на офіцијальні дати діла «O stosunkach propinacyjnych» (Tab. VI), шчо такиј сам стосунок прогрессији між доходами з пропінацији а числом шинків заходить також меже поодинокими повітами цілого крају, — шчо, значить: де число шинків розмірно до населеньа більше, там і *кождиј поодинокиј шинк* даје вишиј дохід пропінацијниј ј навідворот. З того факту, шчо іменно з побільшеньем числа шинків побільшајесь і пересічниј дохід пропінацијниј, мајемо јасниј доказ раз на те, шчо властителі пропінацији мајуть *можність* побільшити консумцију своји горілки кождого часу через просте побільшенье числа шинків; з кождим новим заложеним шинком дохід јіх не тільки через продаж більшоји илькости горілки, але ј через підвисшенье арендного чиншу підноситьсьа; і шчо таким чином залежить в певних границьах тільки від јіх доброји волі, від більшоји або менчоји дози јіх егоізму, від більшоји або менчоји захланности, на јакім ступні пјанства чи тверезости вони масу народу поставити захочуть. По друге — показује порівнанье дотичних цифер в східніј Галиччині з тимиж цифрами в західніј, шчо пани пропінатори в руськіј части крају тују своју можність визискујуть в границьах јак тільки можна најширших.

Дльа појасненьа, чому пани пропінатори в *західніј* Галиччині стајуть під тим взгльадом по части дијсно, по частиж тільки на позір морально вище від својіх східних товаришів, ја мушу передовсім (побіч звісного факту, шчо західна Галиччина, також шчо до *панів*, в загальніј цивілізацији стојіть вище східноји) пригадати сказане вже в попереднім, шчо в тамтіј части крају ніјакиј розділ національниј не побільшује соціјального антогонізму між паном а сельанами, а напротив, взгльади польського патріотизму і народольудства силоју общественного мніньа недопускајуть тут подібноји надто далеко јдучоји експлоатацији народноји маси, навить зі сторони поодиноких ве дуже совістних пропінаторів. *) Але ј того морального впливу булоби шче мало

*) Јак цего мајемо подібниј приклад і на т. зв. „порцији“, котра в західніј Галиччині не иснује зовсім, і проти котріј виступили тільки газети *краківські*,

дльа відібраньа пропінації в зах. Гал. того характеру деморалізујучої інституції, јакиј вона в східкіј Галиччині без вијімку маје, колиби до того впливу, виходьачого почасти від самих властителів пропінації, не прилучились рестриктивні міри урьаду, котриј тут почавши від часу прилученьа тоїј части до Австріјі при розборі Польщчі, а взглядно від часу утвореньа речипотолітоїј краківськоїј (теперешні два повіти, краківськиј і хржанівськиј), аж до најновіјших часів систематично прьамував до знесеньа цілоїј інституції дорогоју адміністративноју; і хоч цего не дозволила јему довершити заведена реакціјна автономіја (1861) а опісльа адміністративне сполученье західноїј Галиччини із східноју (1867) під намістництвом гр. Голуховського, всеж вплив тих урьадових мір тріваје в своїх наслідках аж до сегодньа. Дльа зрозуміньа цего буде доволі, не запускајучись в надто подрібниј виклад, спімнути, шчо право пропінаціјне *не установлене ніјаким властивим законом*, а виробилось шче за часів Польщчі: спочатку через безправне надуживанье права јурисдікції, јаку пан мав над своїми підданими, перејшло опісльа в звичај,—пізніјше в королівських рескриптах і сојмових конституціјах хоч не санкціонованиј, але ближче хоч не дуже јасно описаниј, і јак такиј звичај, по прилученьу Галиччини до Австріјі, остојалось і на дальше в таких границьах, јакі јему кождочасне віденьке правительство—раз консервативне, другим разом більше демократичне, назначити зволило. Така јуридична неозначеність того усего, шчо властиво становить пропінацију, давала крајевіј адміністрації, а именно намістництву ві Львові (дльа теперішних 50 східних повітів) і окремому від того ж „крајевому правліньу“ *) в Кракові (дльа 24 зах. повітів), дуже

тоді, јак в східніј Галиччині на тільки маса шльахти, але ј Львівські польські часописі всіх політичних барв без вијімку станули в јіјі обороні. Коли шче в 20 і 30-тих роках агітаціја проти пјанству, за прикладом ірльандських англіјських Temperance societies перејшла до *західноїј* Галиччини, то вона тут пријмила зараз характер польсько патріотичниј, і навить, (јак це видно із звістних автору тоідішних *тајних* правительственних рескріптів, котрими, з інсінуації *россіјськово* правительства приказувано властьам недопускати ширеньа тоїј агітації именно в близкости границь королівства польського) *революціјниј*: на јіјі чолі станули не тільки ксендзи, јак тепер в руськіј половині крају, але ј *сами пани, властителі пропінаціј*, а це власне надало тіј агітації таку силу ј такиј вплив, јакого теперішні русько-попівські „міссії“, напјатновані польськоју публіцістікоју східної Галиччини названьем агітаціј „антисоціјальних“, і мајучі в східно-галицькіј шльахті відкритих ворогів, — ніколи не будуть мали, јак довго буде істнувати пропінаціја.

*) Landesregierung під начальством Landespräsident-а, котриј був зовсім независимиј від львівського східно-галицького намісника (Statthalter), і кореспондував тільки просто з віденським міністерством, саме так јак львівськиј

широке поле јак до најгіршої самоволі, так і до ліберальноїј діјальности на власну руку в цілиј ціј справі. Тоді јак Львівськиј намістник (і був ним через довшиј час кньазь з цісарського дому, гнилиј і зовсім під впливом східно галицької шльахти стојучиј Фердинанд д'Есте до р. 1849; від тогож року аж до р. 1875 з малими перервами граф Голуховськиј, сам властитель великих обшарів землі ј пропінаціјних прав, котриј свіј великиј мајеток через намістникованье успів підмести в *десьатеро*), неначе малиј король утвержував і розширьував шльахецькі привилегії ј вольности пропінаціјні, (јак це приміром зробив Голуховськиј рескриптом з 30 октобра 1860 № 44630, запрещчајучи підвластним собі політичним органам мішатисьа до закладуваньа шинків через властителів пропінації ј признајучи тим послідним право закладити ј удержувати шинків скільки јім захочесьа ј, без ніјакої урьадовоїј интервенції), ділајучи в тіј мірі без відомости, иноді навить против волі віденського міністерства; то краківське „крајеве правліньe“, зложене переважно з німецьких бјурократів, котрі в Галиччині (јак це ј не дивно буде не галицьким читательам, але до того јіх змушували політичні ј соціјальні обставини) завсігди були демократами, іноді дуже радикальними, ј стојучи під безпосередним, більше, чим польсько шльахецькиј, ліберальним, впливом віденських міністеріј,—поступало зовсім противно, не стрічајучись при тім —з причин вишче згаданих, з ніјакоју або дуже слабоју опозиціјеју західно галицьких властителів пропінації. Ја не можу тут вдаватисьа в подрібности того діланьа, шчоби за подрібностьами, дльа читателів именно не галицьких, не дуже интересними, не затратити властивоїј провідноїј мисли нинішноїј студії; але два именно головні напрьамки, в јаких це правліньe виступало проти привільегії пропінаціјниј надто мали важниј вплив на значну часть Галиччини, јаку становльать згадані 24 західні повіти, ј на ріжницьу, јака з јіх причини витворилась під взглядом розширеньа пјанства між тоју частьу, а 50 повітами східно-галицькими, јак шчоби о них тут не спімнути ширше. Шче сенатусконзультом з р. 1843 ограничила бувша річпосполіта Краківська на своїј терріторії, обіјмајучіј два теперішні повіти зах. Галиччини, право властителів пропінації на стільки, шчо назначено було *максимальне* число шинків, јакі в кождіј адміністраціјніј терріторії могли удержуватись, а навить закладанье нових шинків в границьах того максимум

намістник, котриј (послідніј) за те, јак не простиј урьадник, а заступник цісарьа ј рангоју мајже рівниј міністрам, був далеко менче зависимиј від міністерства, чим краківськиј Landespräsident.

зроблено залежним від призволеньа (консензу) урьадовоји власти ј від ріжних других условів. Заставши цеј стосунок по прилученьу Кракова до Австріји, Краківське „крајеве правлінье“ не тілько удержало јего на дотеперішниј терріторіји, так шчо згаданиј сенатусконзульт дііствује на ціј терріторіји шче ј до сегоднья, — але воно намагалось цеј припис приміньувати ј до прочих повітів західноји Галиччини, именно шчо до закладанья нових шинків ***тільки за консензом*** політичноји (поліціјноји) власти. Ограничајучи таким чином права чи лучше: самовольу властителів пропінаціји, воно рівночасно задумало знишчити ***виклучність*** того права, ј таким чином і саму привільегіју. До цего воно послужилось тим јуридичним аксіомом, шчо јак кожда привільегіја, так і пропінаціја може розтьагатись тільки на ті предмети, дльа котрих вона первістно була дана. Оже в часі, в котрім пропінаціја була надана, а властиво, в котрім вона почала істнувати, не звісна була фабрикаціја т. зв „солоджених горівок“ (розолісів і лікерів); значить, дедукував урьад дальше—пропінаціја не може обіјмати в собі також викльучного права продукціји ј шинкованьа ***тих*** горівок, і вони мусьать остатись предметом ***вольного промислу;*** і не тільки те, але виходить з цего також, шчо властитель пропінаціји в своім пропінаціјнім шинку не сміје навить продавати таких горівок без попередного окремого консензу. Операјучись на тіј аргументаціји, краківське „правлінье“ передовсім заперечило властительам пропінаціји права шинкованьа солоджених горівок, а опісльа стало видавати консензи на шинки з тими горівками, льудьам ***непривільегованим.*** А так јак дефініціја „солоджених горівок“ надто непевна, зваживши шчо такиј шинкар і најпростіјшу горівку через доданье незначноји ількости цукру міг зробити ј назвати „солодженоју“, особливе коли урьад з засади дививсьа на це через пальці, а при тім контрольа над тим, чи шинкар, маючиј консенз на шинкованье солодженоји горівки, не шинкује по при солодженіј також ј гіркоји, дльа ліберальноји під тим взгльадом поліціји, а навить дльа пропінаціјних конкурентів була дуже трудна; то сталось мало помалу таке, шчо привільегіја пропінаціјна зробилась majже ілльузоричноју, стративши через нову конкурренціју своју викльучність, і тим самим і своју матерјальну вартість. Доперва від заведеньа соjму в р. 1861, за дльа криків і протестів соjмовоји більшости мусіло краківське правлінье, котрому рівночасно відобрано часть јего самостіјноји власти ј віддано Львівському намістникові, — тују своју діјальність застановити. Але ј досі, помимо того, шчо багато тих шинків наслідком того знесено, ј другі наслідком заведеноји остроји контролі сами упали, лишилось јіх (непропінаціјних в

руках непривільгованих льудеј) в західніј Галиччині 680, значить 9% усіх шинків, тоді јак в східніј Галиччині, де закладаньу таких шинків, і то не в селах а тільки в містах Львівські ***заступники*** намістників (в тих коротких перервах, в котрих Голуховському подобалось відограти комедіју дімісціји, шчоби по піврочнім interregnum назад до намістництва повернути) не противились, је јіх тільки 460, (значить не цілих 3% загального числа шинків), і то вони не можуть становити тут окремих конторів, а мусьать бути прилучені јак конечниј але побічниј промисл до ресторацiј або кивјарень, і ніколи не сміли продавити іншоји горівки, јак тільки хемічноју (а не механічноју) дорогоју приправлену.

По зцентралізованьу всеји крајевоји адміністраціји в одно львівське намістництво, котре довершилось з р. 1867 не без опозиціји зі сторони общественного мніньа західноји Галиччини, — могли властителі пропінаціји також ј тоји части крају користуватись тоју протекціјеју своїх пропінаціјних интересів, јакоју тішилась доселі тільки охідна Галиччина; але сліди впливів, про јакі ми говорили вишче, не могли вже так лехко затертись. Трохи не цілковита вольність конкурренціји в шинкованьу напитків успіла була вже в протьагу минувшого довгого часу зробити те, шчо робить кожда вольна конкурренціја: зредукувати загальне число шинків в західніј Галиччині відповідно до діјсноји потреби консументів, а тим самим зредукувати ј ***продукціју*** горівки; шльахтичі зах. галицькі, котрих пропінаціја наслідком конкурренціји значно підупала, стративши можність лехкого, хоч неморального зарібку, звернули своју діјальність і своји капітали на раціональне урьадженье польного господарства, на другі фабрики, закладані на акціјах, на будову зелізниці, котра почалась тут в 50 роках, і в загалі на діјсно продуктивні заньатьа, котрі уровень јіх економічних і моральних погльадів піднесли до того, шчо вони, јіх газети видавані в Кракові ј јіх посли соjмові в польськім кльубі majже без вијімку домагались знесеньа пропінаціји зараз і без ніјакого викупу, коли справа того викупу стала трактуватись в послідних роках в Гал. соjмі. Сельане ж західно галицькі в тім самім часі навчились уживати других напитків і лучшоји страви; в јармаркові дні можна в зах. гал. містечках бачити групи сельан докола перекупок, шинкујучих чистиј чај і чорну каву; а majже ніколи не лучајетьсьа бачити сельанина, котриј би јів хліб без сира або (коровјачого) масла; тоді јак в східніј Галиччині з вијімком вузкого обшару при россіјськіј границі (куда чај заходить дорогоју контрабанди, значить, дуже дешевиј) сельане ужитку чају зовсім не знајуть, а колиби хто коли небудь (окрім на Великдень) по-

бачив руського хлопа зајідајучого хліб з другоју јакоју приправоју, јак із сільну або чосником, то не тільки јего брат, але ј пан дививбисьа на него јак на чоловіка, котриј марнује своју працьу і варт шчо најменче скільки буків.

Замічене вишче адміністративне ј также національне розділенье Галиччини на дві, окремі части, ј наслідком того два ріжні впливи, јаким право пропінаціјне в тих двох частьах крају через довгиј час підльагало, подајуть нам можність, наше субјективне мніньe, јаке ми вже виповіли о головнім питаньу поставленім на початку нинішноји студији: де лежить најважнијша причина пјанства в Галиччині?—провірити објективно на статистичних датах. Коли іменно дијсно не в чім инчім а в *пропінацији* лежить головна причина пјанства, то воно там, де пропінаціја стојала ј стојіть ненарушимо, повинно істнувати в цілиј своји силі; противнож, в тих сторонах крају, де пропінаціја під јакими небудь впливами утратила зовсім або значну часть свого характеру привільегији,—ј пјанство повинно бути менче. Дејакі дати, з котрих можна судити о більшім або менчім степені пјанства, іменно взгльадні цифри шинків і доходу пропінаціјного, ја вже подав вишче, додајучи до них шче ј власні досвідченьа, јак очевидець того, шчо в обох частьах крају дијесьа. Конечно, більше вартости за дльа објективно осуду цеји справи, завсігди будуть мали самі тільки *дати статистичні*. Окрім числа шинків најважнијше критеріум подадуть нам дати о *продукцији* ј *консумцији горівки*. В привільегији пропінаціјниј, јак ми вже знајемо, заключајесьа также право виключноји *фабрикацији* спирітуозів, а іменно горівки *). Всіх активних винокурень („горалень“) було р. 1874 **) 640; з того числа в *західниј* Галичині 146 (1 горальньа на 12,494 душ всего населеньа), в *східниј* 494 (1 гор. на 7,329 душ). Усі ті горальні урьаджені на спосіб фабричниј, значить з усіми потрібними механічними ј хемічними апаратами, під управоју фахових техніків (екзаминованих винокурників); усіх прочих, на подібниј розмір урьадженних фабрик инчих продуктів је в Галиччині, (окрім шче фабрик других спірітуозів, іменно 297 броварів чи пивоварень і 18 фабрик розолісів і лікерів) не багато більше над 100. Значить, число усіх других фабрик проти горалень у шестеро, а проти усіх фабрик спирітуозів 9 раз менче. Самі ті цифри показујуть јак не можна jаснијше, шчо фабрикаціја спірітуозів, під опікоју пропінаціјноји привільегији забила зовсім продуктивну індустріју фабричну в крају, і сталась головноју причиноју тоји економічноји немочі, об котріј ја спімнув вижче між причинами убожества Галицького сельанина.

---

*) Продукціја пива не значна, а также консумціја пива, розширена переважно меже вишчими кльасами, мало маје впливу дльа нашого питаньа; а продукціја *меду* то вже зовсім маловажна. За дльа того ја, шчоби не розширьувати надто нинішноји статьті. пиво ј мед випускају зовсім з моjіх обрахунків.

**) Кампаніја від 1 марта 1874 до кінцьа льутого 1875, Der Handel nach dem Osten. Adolf Lipp. Wien. 1876 pp. 437—451.

Не задержујучись над тим питаньем, котре тут дльа нас маје тільки побічну вагу, а о котрім ширше можна читати в цітованиј брошурі Васильа Н.,— ми приступимо зараз до розібраньа тих дат, јакі мајемо о продукцији горівки в спімнених винокурньах, і о консумцији, під рукоју. Тут задержати нас мусить велика трудність, јака виходить із надто великоји ріжниці проміж датими офіціјальними, поданими в ділі «Stosunki propinacyjne» Dr Kleczkowskiego, а датами зібраними Василем Н. в брошурі „Шчо нас коштује пропінаціја“. Ріжницьа надто велика, шчоби о ниji не сп'мнути ј не вијаснити јији причини. Тоді јак В. Н. річну продукціју (і разом консумціју) горівки пријмаје на 3 міліони відер (80°=Тr. спирту), то по датам офіціјальним, приньатим Клечковським за певні, продукціја малаби виносити тільки 40,814.528 степенів алькогольу (Тr.), шчо, обліченe на відра, даје тільки 510.181 відер такојіж горівки (80° Тr.) При такиј значниј ріжниці не булоби совістно, шукати правди в середині між тими обома цифрами, без попередного хочби короткого оправданьа. Јак оден автор так і другиј брали за підставу обліченьа ті офіціјальні дати о продукцији, котрі фінансова адміністраціја пријмаје за підставу до виміру консумового податку від горівки (Brantweinverzehrungssteuer), з тоју тільки ріжницеју, шчо В. Н. пишучи перед оголошеньем праці Др. К., в котріј ті офіціјальні дати за більшу чергу років (1854—1874) подані по раз першиј, мав під рукоју тільки дати з двох років, (1869 і 1873), в котрих случајно продукціја була вишча, чим нормальна, між тим коли јак рік нормальниј треба було взьати р. 1874. Це впрочім не зробило тоји великоји ріжниці, котра вијшла іменно тільки з того, офіціјальним статистиком недозрітого чи лучше тільки не достаточно оціненого факту, шчо адміністраціја фінансова не облічује дијсноји продукцији, а тільки облічује, і то досить поверхово, продуктивну силу кождоји поодинокоји винокурні, пресумујучи на тиј підставі цифри продукцији a priori, — з цілоју свідомостьу, шчо вони значно менчі дијсних. Само собоју розумијесьа, шчо адміністраціја нічого не

може тратити на такім обліченьу, так јак спосіб обліченьа приписаниј законом, і тим же законом може процент податковиј бути підвишчениј, все одно чи він буде порахованиј від дијсноји продукціји, чи тільки від јакојісь менчоји части тоји продукціји. Але з того шче не виходить дльа нас потреба, пријмати ці дати без нијакоји критики намість правдивоји цифри продукціји, јак це зробив Др. К., з чого вијшли у него такі нејмовірні нісенітниці, буцім то в Галиччині консумціји *пива* припадаје на одну голову *більше* чим розпушченоји на половину водоју (значить 50°) *горівки*; або буцім то в ***Галиччині на одну голову*** припадаје консумціји горівки (=8·5 літр. *), ***менче*** чим у ***Франціји*** (=6·84 літр. 80°=10·94 літр. 50°), і ***менче*** чим у Німеччині (9·4 літр. 50°); помимо того, што в Галиччині сельане ані не мајуть того вина, шчо сельане французкі, ані того вина ј пива, шчо німецькі,— і помимо того, шчо ніхто ані десьатоји части того не говорить о пјанстві французів і німців, шчо у нас виговорьујуть і пишуть о галицькім пјанстві.

Дијсно ж річ стојіть так, шчо—јак це ширше виказав В. Н. в згаданиј брошурі, адміністраціја пријмаје за підставу податку, і виказује цифру *4 рази менчу* дијсноји продукціји; шчо, значить, офіціјальну цифру подану в ділі Клечковського (р. 1874: 40,814.528° Тг. спірту = 510.181 відер спірту 80° Тг.), требаби тут взьати в четверо, значить 163,258.112° = 2,040.724 відер = 1,428.506·80 гектолітрів 80° Тг. Тількиж, пријньавши раз засаду, триматисьа в наших обрахунках середини між обома авторами, ми ј тут приньати мусимо цифру пересічну, рівну, значить, $2\frac{1}{2}$ разів цифри, поданоји Клечковським, з чого виходить приближна сума продукціји 1,275.452 відер 80° Тг. =2,040.723 відер 50° = 1,414.506 гектолітрів 50° Тг.—Післьа цего припадалоби на одну голову 26 літрів горівки 50° Тг., консумціји в Галиччині. *) Чи ј цьа послідна цифра маје јаке небудь—більше або менче—право до автентичности проти вишче поданиј цифрі офіціјальниј?—це таке питаньe, о котрім читателі ј тепер шче рішати не можуть; так јак ја би јіх дльа цего мусів попеperед познакомити обширно з всільакими подрібностьами дотикајучими виміру австріјського податку консумового, а на такі подрібности, дльа ширшоји публіки зовсім не интересні, шкода

*) 50° Tralles. Така цифра консумціји горівки в Галиччині виходить післьа обрахунку Клечковського; цифри консумціји у Франціји ј Німеччині подані вишче також післьа Клечковського; порівн. Stosunki prop. pg. 154—155.

**) Пријмајучи ціну 25 кр. від 1° алькогольу, (післьа Клечковського) значило б це 4 гульд. 70 кр. на кожду голову в Галиччині без ріжниці віку ј полу, а на одну пересічну родину зложену з 4·5 голов — 21 гульд. на рік.

нам часу; тим більше, шчо дијсна, докладна високість тоји цифри консумціји дльа рішеньа нашого головного питаньа о пјанстві в Галиччині, не маје зовсім первостепенноји вартости.

Ја мају надију, шчо ј читателі у цім згодьатьсьа зо мноју, зваживши, шчо *пјанство* не дастьсьа зміригти нијакоју *абсольутноју* цифроју, так јак тут шче важнијшу рольу, чим абсольутна міра випитоји горівки,—грајуть: клімат, живність, спосіб житьа, працьа ј т. и. відносини дотичного крају ј јего населеньа. Колиб ми навить мали најпевнијшу пересічну міру випитоји в Галиччині горівки за дльа порівнаньа з такојуж мірoју випитоји горівки в Німеччині, Франціји, північниј Америці, ј др. крајах, то шчож нам з того, коли звісно, шчо одна ј така сама міра горівки приміром французкого сельанина моглаб упојіти на смерть, північно німецького тільки підхмелилаб, а јакому небудь Лапонцеві бути може вијшлаб тільки на здоровје, особливо по маснім обіді з рибјачого трану. Ми мусимо дльа розрішеньа нашого питаньа шукати другого, певнијшого способу, і знаходимо јего в тім розділі Галиччини, котриј ми представили вишче, ј у самих најофіціјальнијших датах поданих в ділі Др. Клечковського. Обі половини Галиччини помимо адміністративного розділу, јакиј істнував до р. 1867, становльать оден, не надто обширниј крај, з одноју, *природноју* від полудньа границеју, з одним тільки шчо до національности ріжним, але в способі житьа, в господарських заньатьах мајже однолитим населеньем; населеньe східноји ј західноји Галиччини не розділене між собоју нијакими *природними* границьами, ј навить самостіјні національні признаки затерајутьсьа ј мішајутьсьа одні з другими там, де береги одного населеньа сходьатьсьа з другим; клімат на таких сусідујучих з собоју терріторіјах јак західна Галиччина із східноју, не може бути надто неодинаковиј; а навить—сказавши мимоходом, на ту незначну ріжницьу, јака між кліматом обох частеј заходить, складајутьсьа тільки: *більше північне* положеньe ј *більша вохкість* (мокрість) *) именно *західноји* Галиччини: — обі такі власности, котрі оправдувалиб потребу *більшоји* консумціји горівки в *західниј* Галиччині чим у східниј, а не напротив.

*) W. Pol: Obrazy z natury; Emil Hołowkiewicz: Flora lesna w Galicyi; w Przewodniku naukowym i literackim. 1877. Sierpień. Оба автори, з котрих перщиј—звісниј географ польськиј, відріжньајуть в Галиччині два клімати: «podmokły» в Гал. західниј, і «stepowy» (сухиј) в Гал. східниј.

При таких обставинах буде нам все одно, чи ми, — не за дльа обліченьа дјєсноји абсольутноји консумцији в цілім крају, а за дльа *порівнаньа взајімного стосунку консумцији* в однїј части Галиччини против другоји, — візьмемо јак підставу најбільше максімальні, чи мінімальні цифри: коли вони тільки шчо до тих обох частєј крају походьать з одного жерела, і мајуть рівну автентичність. Колиж з порівнаньа, перепроваджeного на такіј підставі, виjде, шчо в Галиччині *східнїј* на одну голову населеньа припадаје випитоји горівки *пересічно три рази* більше, чим в Галиччині західнїј, і то, јак показано вишче, без јакоји небудь *особливоїј* кліматичноји ј у загалі фізичноји (=нештучноји) причини, — то ми будемо в праві сказати, шчо в *східнїј* Галиччині дјісно істнује *пјанство,* хочби навить західно галицькиј сельанин, з котрого ми беремо міру до того порівнаньа, був ідеалом тверезости.

Јак најавтентичнїјші ј најдогіднїјші дати до того порівнаньа ми приjмаjемо згадані вже вишче дати фінанс. адміністрацији, подані Д-ром Клечковським, після котрих усьа Галиччина продукувала ј консумувала в р. 1874 спірту 40,814.528° (степенів алькогольометру Trallesa,=510.181 відер сили 80° Tr.). З тоји цифри припадало на 50 повітів *східноји* Галиччини: 34,804.007°,*) на 24 повітів західноји Галиччини: 6,010.521°; а в порівнаньу з дотичноју цифроју населеньа (3,620.581 — 1,824.108 душ),

на одну голову в *східнїј* Галиччині пересічно 9·61° (степенів)
» » » в *західнїј* » » 3·39° (»)

Quod erat demonstrandum. (Шчо треба було показати).

Значить: пјанство істнује в Галиччині, а головна јого причина: пропінацијa; пропінацијa приготовила тут грунт до пјанства, і де вона удержалась в цілїј своїј силі, там і пјанство запустило корінь глубше в народі, а де вона упала або тільки нарушилась в своїх підставах, там і пјанство утратило своју так сказати репродуктивну силу, своју рацију істнуваньа; там, наміст штучноји деморалізујучоји пропаганди пјанства відзискав своју силу здоровиј, практичниј змисл сельанського народу, ј видобовшись з під панованьа горівки, в тверезїј праці починаје собі здубувати лучших условіј льудського биту. Це ми побачимо јасно на слідујучїј таблиці, котру ја зложив на підставі самих урьадових, по більшїј части навить в апологији п. Клечковського поданих дат.

*) Stosunki prop. pg. 124 i tab. XX pg. 24—43.

НА 100,000 ДУШ ДОТИЧНОГО НАСЕЛЕНЬА ПРИПАДАЈЕ:

	Консумцији горівки в степеньах алькогольометру Tr.	Винокурень:	Доходу з пропінацији (аренди); в гульденах:	Шинків:	Консумцији мјаса; в кілограмах:	Учеників шкіл народних. [1]
I. В 50 східних повітах (= в Галичині східнїј).	961,282°/₀	14	105,465 г.	469	1,283.025	3,211
II. В 24 західних повітах (=в Галичині західнїј).	329,504	8	65,059 »	361	1,318.155	3,937
Значить припадаје в однїј части крају против другїј, більше, — в процентах: I. В східнїј Галичині більше о:	+191·73°/₀	+75°/₀	+62°/₀	+29·91°/₀	—	—
II. В західнїј Галичині більше о:	—	—	—	—	+2·73°/₀	+22·23°/₀

[1]) В р. 1874/5. Szematyzm. Kr. Galic.

	НА 100,000 ДУШ ДОТИЧНОГО НАСЕЛЕНЬА ПРИПАДАЈЕ:					
	Доходу державної адміністрації фінансової з монопольу (=консумції) тьутьуну гульд.	Увијств з умислу і без умишлених (Morde und Todschlaege).	Умераје дітеј нижчо 5 років жизни: [1])	Умераје загалом душ: [2])	Самоубијств з невислідженых причин:	Самоубијств з причини пјанства:
I. В 50 східних повітах (=в Галиччині східнїј)	104,719 г.	3·45	1726	3972	6·15	1·35
II. В 24 західних повітах (=в Галиччині західнїј).	126,077 »	3·34	1454	3212	4·05	0·54
Значить припадаје в однїј части крају против другїј, більше, — в процентах: I. В східнїј Галиччині більше о:	—	+3·29%	+18·70%	+23·66%	+51·85%	+150%
Значить припадаје в однїј части крају против другїј, більше, — в процентах: II. В західнїј Галиччині більше о:	+20·39%	—	—	—	—	—

1) Спис з р. 1869. Mitteilungen aus d. Geb. des Statistik. XVII Jahrg. H. V, Wien. 1870.
2) Цифра пересічна за роки 1871—1874. Stosunk. prop. Tab. XLVII.

Чиж це не јасно? З усіх в таблиці поданих дат, тільки три середні виказујуть в *західнїј* Галиччині вишчі цифри чім у східнїј; більша консумціја мјаса, (хоч цифра тоїі консумції не подана шче докладно) *) свідчить о більшім добробиті ј о лучшім виборі живності західно-галицького населеньа; о стосунку, јакиј заходить між обома частьами крају шчо до просвіти, чи лучше сказати шчо до охоти до науки, свідчить цифра учеників шкіл народніх лучше, чим јака небудь аргументаціја. Шчож до третоїі дати, о доході держави з монопольу, то хоч цеј дохід в західнїј Галиччині навить трохи більшиј, чим в східнїј Галиччині дохід властителів пропінації з аренди, — треба знати, шчо в поданїј тут цифрі не міститьсьа викльучно так сказати: дохід з абстрактного права тьутьуного монопольу, јак в такіј цифрі (шчо до пропінації), — а *ввесь дохід*, јакиј фінансова адміністраціја маје з продукції продажі тьутьуну, — значить і дохід тісно промисловиј, купецькиј і фабричниј, — јакиј — колибисьмо јего хотіли полічити шчо до продукції ј до продажі горівки, — виказавби шче не такі суми! Цифра цьа державного доходу з монопольу тьутьунового зовсім не свідчить за тим, буцімто консумціја тьутьуну в західнїј Галиччині *більша*; бо звісно, при більшіј консумції спірітуозів іде конечно ј більша консумціја тьутьуну, јак це знаје кождиј, хто бачив пјаниць, котрих сама природа змушује шукати проти фізіологічним наслідкам пјанства рівно сильного, та шче ј дешевого антідоту в тьутьуні. Більшиј дохід державниј з тьутьуну показује тільки (а це можнаби доказати ј цифрами урьадовими, тільки треба би було јіх надто багато виписувати, а місцьа шкода), шчо маса народу в *західнїј* Галиччині курить *лучші* значить і *дорожчі* сорти тьутьуну, на котрих і цісарськиј скарб маје більшиј зиск промисловиј. Значить і цьа цифра свідчить о більшім добробиті ј о утонченьу жизнених потреб маси населеньа західної Галиччини.

Најјаснїјше ж і најголовнїјше промовльајуть крајні цифри, умішчені по обох боках нашої таблиці. Вони говорьуть, шчо кождиј новозаложениј шинок відбераје мајже рівному процентові дітеј усьу можливість школьноїі просвіти; шчо на кождім гульдені більше видушенім з арендарьа шльахтичем *східноїі* Галиччини проти јего західного товариша, — закрепла кров самоубијців і тих консументів пропінаціјноїі горівки, котрі гинуть кождого

*) Цьа цифра подана теж після консумового податку від мјаса; податок же консумовиј від м'аса платитьсьа тільки від скоту, убитого на *продаж*, а не на власниј ужиток; значить у поданіј цифрі мјасо ужите на власну потребу, а не продане не міститьсьа — цеж мјасо конечно в західнїј Галиччині далоби шче більшу цифру проти східноїі.

року в шинкових і весільних війнах; шчо кождиј крејцар, добутиј паном на продажі горівки, облитиј не тільки крівавим потом але ј слізьми сельанських родин над утратоју дорослих і недорослих рідних, котрим горівка завчасу відобрала посередно або безпосередно жизнепні сили.

Накінець ми можемо сказати сміло, шчо на наше питанье поставлене на початку нинішноји студіји ми знајшли певниј і докладниј одвіт. Народ в Галиччині, а іменно в *Галиччині східніј* віддајесьа пјанству, а најважнијша причина того пјанства, не лежить у внутрі того народа, ані в јего національнім ані соціальнім характері; вона — не зависима від јего добројі або злоји волі, ані від јего природніх інстінктів, котрі, конечно, дајутьсьа на злу, але далибсьа ј на добру дорогу навести: вона лежить понад тим народом, в „правниј“ інстітуціји, в привілегіји, котроју наслідницьа упавшоји Речіпосполітоји, новожитна держава віддала тој народ, із звјазаними руками, најнікчемнијшиј з цілого світу аристократіји в аренду, дльа јего визисканьа аж до послідноји каплі поту, аж до јого послідних, навить моральних нашчадків. Доки цьа привілегіја не буде знесена, і доки цьа аристократіја буде мати не тільки право, але ј політичну ј економічну силу до јіји оборони ј јіји експлоатаціј', — доти народ в східниј Галиччині буде запиватись, і з пјанства буде впадати в шчо раз гіршу матеріальну ј моральну нужду, а з тоји нужди в чим раз гірше пјанство.

А пропінаціја не буде знесена; по крајниј мірі, коли не застигне нас скорше јака небудь важка катастрофа, то ані нинішна генераціја не діждесьа јіји ограниченьа, ані слідујучі генераціји не діждутьсьа јіји кінцьа. Хоч конечність знесеньа пропінаціји виходить вже з духа закона з 7 сентьабрьа 1848 р. (котрим в Австріји знесено панщину і всі шльахецькі привільегіји), а шче більше з т. зв. патенту промислового з р. 1859 (котрим в Австріји введено засаду свободи всьакого промислу, Gewerbefreiheit), то галицька шльахта з помочеју своји переваги в сојмі, своејі численноји репрезентаціји в віденськім парламенті („раді державниј“) і з помочеју намістника Голуховського, вміла аж до р. 1867 опертись всільаким намаганьам віденського правительства, до ограниченьа тоји привільегіји, будучоји аномаліјеју в новожитниј державі. В року ж 1867, коли рејхсрат віденськиј укладав нову конституціју (з 31 груднья 1867) польські депу-

товані в Відні, на підставі компромісу з німецькими централістами, в надгороду за те, шчо відступили від федералістичного програму Чехів, Словінців і Тирольців, здобули дльа себе право, шчо всі справи звјазані з пропінаціјеју, јак і питанье о викупні, чи знесеньу јего, перејшли з компентенціји рејхсрату, *до компетенціји галицького сојму*. Колиби не взгльад на те, шчо право пропінаціјне, не будучи, јак спімнено вишче, јасно здефініоване, висіло, так сказати вповітрьу, на ласці кождочасноји адміністраціји *), колиби не преміја віденського правительства, котре в пів-офіціјальних комунікатах стало грозити, шчо јак шче тепер сојм не знесе пропінаціји, то вона буде знесена фактично таким чином, шчо адміністраціја буде видавати консензи на шинкованье ј продукованье горівки також льудьам не привільегованим, — і коли би наконець шче ј не пропаганда „тверезости“ (від р. 1874), котра, по думці затріноженоји східногалицькоји шльахти перејти могла з агітаціји проти горівки, до агітаціји проти пропінаціји ј в загалі проти власности, — то сојм бувби ј дальше не порушував питаньа о викупні пропінаціји. Але затріноживились такими фактами, він прііјшов до пересвідченьа, шчо ліпше заздалегід виторгувавши јак најбільше, продати привільегіју, котра незадовго ј так може утратити значну часть своји цінности.

Тількиж конечно — хто мав купити цьу привільегіју, коли вона по викупні мусіла перестати бути привільегіјеју, значить, мусіла утратити усьу свођу вартість? Правительство в своjім власнім інтересі не допустило до наложеньа ціни викупна на крај, значить, на масу населеньа, так јак населенье ј тепер з бідоју поносить державні ј крајеві податки, і новиј тьагар моглоби поносити тільки коштом тих державних податків. Сојм придумав інчиј спосіб, котриј впрочім виходить на одно, шчо ј новиј податок консумовиј, бо наложив ціну викупу на шинкарів, котрі, конечно тују ціну відібјуть собі на консументах. Це впрочім шче зовсім нічого проти тіј циганськіј штуці, з јакоју дотичним „викупним“ законом сојмовим кількапајцьат міліоновиј тьагар на сельан наложено, але пропінаціји за ту ціну *зовсім не знесено*, а противно, привільегіји шльахецькіј надано остриј законниј характер, јакого вона доселі не мала, ј закріплено јіји при шльахті на час шчо најменче двох генераціј, а по части навить на віки вічні. Јменно маје привільегіја знестись буцім то по 26 роках; тількиж заким цеј період 26 літниј маје розпочатись,

*) Голуховськиј, најбільшиј і најсильнијшиј зашчитник пропінаціји занедужав смертельно власне в мају 1875, перед ухвалоју сојму о викупні пропінаціји, а в августі того ж року вмер.

мусить 1) закон о викупні „віjти в житье“; 2) аж тоді, коли він віjде в житье, значить станесьа діjсним правосильним законом, маjе бути з кождим поодиноким властителем пропінаціjі (а тих буде коло 6000, не лічивши міст) перепроваджениj трактат, на підставі котрого ціна jего привільеґіjі в грошех буде облічена; аж тоді коли ті пересправи з *усіма* без виjімку властительами перепроводжені будуть, і закінчені в усіх трех інстанціjах *), тоді аж маjе краjева комісіjа пропінаціjна, (котра складатись буде з 7 членів, між тими більшість шльахти, значить, тих льудеj, котрі у власнім інтересі справу будуть тьагнути jак можна наjдовше), оголосити об тім в краjевих газетах; а доперва від 1° січньа або 1 липньа того або слідуjучого року по оголошеньу маjе цеj перjод 26 літниj початись. Пропінатори останутьсьа при своjіj, не багато тільки ограниченіj привільеґіjі; і jак тепер, так і в будушчім столітьу будуть визискувати j деморалізувати народ з помочеjу горівки.

Це впрочім не перешкодить jім, jак і тепер не перешкоджуjе, за убожество краjу винувати хлопа, j на бенкетах, видаваних за пропінаціjні гроші, в газетах, удержуваних з пропінаціjних доходів, — і в соjмі, до котрого вибори перепроваджено з помочеjу пропінаціjноjі горівки, — тому визискуваному, голодному j холодному з jіх ласки хлопові виговорьувати темноту, лінивство j пjанство. Від хлопа смердить горівкоjу; але про золото, зароблене jего крівавоjу працеjу, j видерте від него за пропінаціjну горівку, вони кажуть з Веспазіjаном:

Non olet: не смердить!

²⁵/₈ 1877.

Онисим.

---

*) кождиj поодинокиj властитель може від окружноjі комісіjі відкликатись до краjевоjі, а від краjевоjі до міністерства.

ЗВІСТКИ З УКРАJІНИ

ОД ВПОРЬАДЧИКА

Те, шчо побачите далі, jесть добавка та продовжка того, шчо напечатано під цим заголовком в II томі „Громади“, оброблено по тіj же системі j на більшу частину працеjу того ж самого товаришча, котриj обробив звод дописів в II томі „Громади“. Ми мусили перервати цьу працьу, шчоб дати місце розмові про справи гострі, котрі допікали наших земльаків в тоj час, jак обробльувавсь матерjал, нам присланиj, а також, шчоб сказати в фактичніj одежі наші теорітичні думки про осніві громадські j про пекучі справи нашоjі краjіни в остатні часи,—думки, без викладу котрих шкода було б нам братись за jаке небудь політичне виданьньа, а землькам нашим шкода j брати jого в руки. От через те ми не тілько мусили було одкласти доволі на далекиj час матерjал, котриj шче зібравсь дльа II тому, а j поставити в статтьу „Грунт, книжка та „препятствія“ в IV т. де шчо з того, шчо мусило б увіjти в „Звістки з Украjіни“ цього тому, — все те, шчо освічувало нам ту гостру політичну боротьбу, всього розумного грунтового j книжного з самодержавством царсько-чиновницьким, — а також те, шчо показувало підвалини новоjі боротьби, соціальноjі, котра незабаром мусить стати такоjу ж гостроjу j по наших сторонах. Ні з фактами, котрі принесли нам нові дописі, ні з думками про них і з поводу них, ми не могли ждати. Тілько тепер, коли ми, jак вміли та jак могли при тому матерjалі, jакиj нам дано, j при тих обставинах праці, jакі були коло нас,—сказали осніві думки нашого виданьньа в

статьтьах: „Переднье слово до Громади“ (про украјінство ј соціалізм) „Украјіна ј центри“ (украјінство ј федералізм), і појаснили де шчо конкретніше в статьтьах „Шевченко, украјнофіли ј соціалізм“, „Грунт, книжка та „препятствія“,—ми можемо вільніше приступити до печатаньньа праць і матерјалів, так сказать монографічних. Тілько тепер усунувсь страх, шчо нашим читачам, а иноли ј товаришчам і помічникам не буде досить јасна відміна „Громади“ од виданьнь старих національних, політичних і соціальних партіј, котрі позакладались раніше нас в Россіјі ј Австріјі ј почастно на нашіј Украјіні, ј котрих хиби ј малу здібність до житьтьа власне нашого народу добре зрозуміли ј наші товаришчі, коли вони забажали новаго виданьньа „Громади“, ј зложили јого на наші руки.

Ми думаједо, шчо тој монографічниј матерјал, з котрого переважно зкладајетьсьа цеј том „Громади“ ј почастно тој матерјал, котриј іде далі, не багато стратив од такојі задержки. Власне він не маје характеру новини,—а росказује про такі основи житьтьа нашојі краіни, котрі були давно ј довго шче триматимуть. Бажаньньам нашим при розборі ј печатаньньу цього матерјалу було перш усього: мати докладну фотографіју з усіх боків житьтьа нашојі Украјіни. Цьа фотографіја вже сама собоју підпирала б ті думки федерального соціалізму, котрі ми вважајемо за једине, шчо може вивести наших земльаків з того гіркого стану, в котрому вони опинились. З другого боку цьа фотографіја потрібна б була дльа всьакого, хто б задумав піти в громади з тим, шчоб навчати јіх думкам „нового житьтьа“, — бо всьакиј, хто пробував навчати других јаким небудь думкам, зна, јаку велику силу даје јім одежа з близьких, знакомих ученикові фактів.

Бажаньньа наше далеко не сповнилось,—а все таки „Звістки з Украјіни“, дали нам доволі картин *житьтьа по селам* на великіј часті нашојі Украјіни. Половину јіх ми напечатали в II т., а другу печатајемо зараз далі. Тільки ж ми вважајемо потрібним нагадати цілу ту сістему, в котру вкладајутьсьа, по думці нашого товаришча, зводившого до купи дописі з Украјіни, ј нашіј,—ці картини житьтьа наших сел.

Вкладајутьсьа ті картини в чотирі сумні рьамки, **I) Здирство**: а) *багатирів з бідних* (поділ землі, у наймах, мошенства панів і підпанків) б) *начальства* (крестьанське начальство, царське, земство, — котре теж повернулось в нове начальство) **II) Темнота**, — котру не розганьајуть, а шче плодьать а) *навчителі* нашого народа: 1) казенна ј попівська, а до того в нас шче ј чужа, „обрусительна“ школа, а шче більше 2) церква, котра в добавок шче ј обдира льудеј, 3) суди,

— котрі, звісно, не можуть переміняти коріньа спільного лиха громадського, —та, при инших порьадках, все таки могли б хоть влекшувати те лихо, шчо зачипа окремих льудеј, та пројасньати в них хоч дејакі думки про правду; најбільш це б могли робити з наших судів мирові, в котрих најбільш доторкајетьсьа наше земське освічене панство до мужицтва. Тільки ж ми бачимо, шчо ј наші суди, окрім того, шчо становльатьсьа підпороју здирства ј новоју дльа нього прикльучкоју, шче до останку затемньајуть в простих льудеј і тој розум простојі правди, јакиј в них був і јесть. Не диво після цього всього, шчо наші сельане показујуть не раз недотепность вправитись і проміж себе, навіть і тоді, коли даје јім на те простор і вольу закон,—і показујутьсьа вже зовсім, јак б) *темні льуде* **III) Усьаке лихо вкупі. IV) Марні надіјі,** котрими наші сельане думајуть вијти з свого гіркого стану: а) *виселки* ј б) *мріјі* (про нову вольу, красну різку ј т. и.).

До цих рьамок ми пробавльајемо пјату: **V) Проби повстаньньа ј товариських порьадків.**

В II томі напечатана перша половина цих картин аж до школи. Тепер ми додајемо до тијеји половини звод дописів, котрі надіјшли до нас в тој час, јак вона печаталась, а другу починајемо з *церкви* ј кінчајемо *мріјами* ј *пробами* сельан наших. Дльа цільности книжки та шчоб не задержувати входа јіјі, ми откладајемо на далі ті звістки, котрі мајемо про житьтьа по городах на Украјіні. Кажучи правду, ми мајемо јіх не дуже багато а најменше про те, про шчо б хотіли знати најбільше, — про житьтьа робітників, котрі працьујуть руками, чи словом, і про те, чи зходьатьсьа вони ј јак зходьатьсьа до купи. Про це, — окрім того, шчо напечатали ми в IV томі „Громади“, — нам тільки ј дослано, шчо дві, правда дуже цікаві, дописі про заробітки шевців та кравців в Полтаві. Вони, звісно, можуть стати першим камінем дльа голови про **I) житьтьа робітників** по нашим городам, а дльа цілојі голови јіх дуже мало. Більше діслано нам звісток про вчинки городського начальства, котрі можуть бути названі **II) шутки ј клопоти вишчого начальства**: јак воно паперами дума запомогти лихові народньому (пошестьам, бідности ј т. и.), а најбільше, јак воно всялујетьсьа побороти тих, хто хоче вијаснити льудім корінь јіхнього лихого житьтьа, јак воно боретьсьа, — і без толку боретьсьа, з *револьуцијеју* і серед великих, і навіть серед дітеј.

Таких звісток тепер слід би мати більше, а до того ј з новішчих часів. Остатньа віјна з усіма своіјми послідками, між инчим з упадком ціни паперового рубльа, а також віјна царства з противним јому вільним рухом, мусила поки шчо більш зоставити сліду в городах, ніж в селах,—і тепер самі ті невеличкі звістки, јакі

ми мајемо про городське житьтьа, були б не тілько отривочними, а ј застарілими. Вкупі ж з новішчими ј вони матимуть свіј інтерес.

Ми шчиро просимо товаришчів про звістки на далі, јак з сільського, так на цеј раз најбільше з городського житьтьа всіх станів льуду на Украјіні, про такі звістки, котрі б дали нам могу добавити фотографіју сільского житьтьа нашоjі крајіни ј зложити, порьад з неју, образ житьтьа городського.

Звертајемо увагу наших дописувателів в городах не тілько на самих т. зв. чорноробів, а ј на таких робітників, працьа котрих білішча: на машиністів, кондукторів, фершалів і т. и. або ј зовсім біла, јак напр. шчотчиків, конторшчиків, корректорів, або вчителів всьакого роду. Такі робітники в нас часто не вважајутьсьа ј за робітників, за „народ“, — бо вони беруть більшу плату за своју працьу ј справди од них самих часто солоно приходитьсьа справжнім чорноробам. Тільки ж і вони роблять потрібну громадам працьу ј, при теперишніх *најмитських* порьадках, житьтьа ј цих најмитів також держитьсьа на піску, јак і дольа чорноробів, а часом то шче ј більше. В Европі багато з таких льудеј складајуть најміцнішчу основу руху до нових, *товариських* порьадків, — вже через те одно, шчо будучи теж најмитами, вони при тому ј освічені. У нас мусить бути також само, — ј через те наші прихільники нових порьадків мусьать притьагти до себе јак најбільше з тих льудеј, котрих можна б назвати *живушчими своjеју працеју городьанами-ріжночинцьами.* Тільки ж, шчоб притьагти кого до себе, треба знати јого. От через те то ми ј будемо сподіватись, шчо наші товаришчі наперед подадуть через „Громаду“ јак најбільше звісток про житьтьа ј думки городських робітників всьакого стану на нашіј Украјіні.

В усьакім разі ми сподівајемось, шчо наші товаришчі не заставльать читачів „Громади“ пожалкувати на те, шчо ми, чекајучи новішчих і повнішчих звісток про житьтьа в наших городах, не помістили в ціј книжці ј тих, јакі ми мали доси.

10 Мају 1879.

М. Д.

ЖИТЬТЬА ПО СЕЛАХ.

I.

ЗДИРСТВО.

(ДОБАВКА ДО II Т. ГРОМАДИ.)

Корінь здирства — осібна власність. Властителі землі за часи крепацтва. Властителі в часи волі 1861 р. Безземельство ј малоземельство громадьан післьа тиjі волі. Одробітки, заробітки ј најми в старих і нових властителів землі, води ј грошеј. Державне здирство. Начальство ј властителі з мужиків. Земство з властителів.

Це слово—*здирство* мусить бути напечатано кровавими словами в нашому словнику. Јак тілько заведете розмову з нашим сельанином про јого житьтьа, то безпремінно одно з перших слов јого буде—*здирство.* Дере з нашого сельанина держава з начальством, піп і т. д., то б то дере з нього невольа, темнота,—але корінь усього здирства ј, певно, најбільше здирство виходить з того, шчо сельанин наш не держить в своjіх руках того, над чим він працьује ј чим годује всіх,—землі.

От це то безземельство сельанина-хлібороба ј јесть те, шчо багато розумних льудеј зве міцноју підвалиноју всьакого льудського житьтьа ј порьадку: *осібноју власністьу.* Власність же, в тих розумних льудеј, је такиј порьадок, при котрому де хто маје власність, а більша частина не маје, або маје таку крихту, шчо ј власністьу назвати не можна.

І такиј порьадок примушујуть признати свьатим, не поруховим, —бо він, кажуть, вијшов коли не од бога, то все таки з дуже розумноји причини,—напр. од того, шчо розумнішчі, більш трудьашчі, чеспішчі льуде нажили собі багатство ј передали јого в спадок дітьам і внукам. Так було, кажуть, так і далі мусить бути!

От же, гльанувши в наші села, навіть не забірајучись дуже далеко в часи стародавні, а всього років за сотньу, багато за півтори,—ми побачимо, јак і ким заложениј був початок нашого сільського багатирства, — котре вже тепер на далі проклада дорогу, по котріј мусьать іти бідні сельане, — де далі, до більшоји бідности, а з неју ј до неволі, — коли все житьтьа наших громад не зверне з тијеји, буцім то природньоји ј розумноји, дороги.

Початок теперішнього багатирства в Россіји—в *крепацтві* мужиків у војаків та царських слуг, — чиновників і панів. В нас же на Украјіні цеј початок шче новішчиј, ніж в Московшчині, ј навіть не велика рідкость здибати мужиків, котрі докладно, мов по писаному, роскажуть вам, коли ј јак повстала панська власність в јіхньому селі, јакі були в ньому пани, јак багатіли ј бідніли ј ким замінилисьа. Дејакі з таких споминів напечатані ј у Россіји, між инчим в нашому зводі „Малорусскихъ народныхъ преданій и разсказовъ“ (Кіевъ 1876. Издан. Юго-западнаго отдѣла русск. географическаго общества). Зараз далі побачите спомини мужиків про закладчиків теперішньоји власности, панів за часи крепацтва:

Товаришч наш з *Констьантиноградського повіту, Полтавськоји губерніји* пише нам свију розмову з одним сельанином:

„Јакось раз трапилось мені балакати з салдатом об тім, шчо дльа народа лучше: чи кріпостне право, чи вольа?

„Воно бачите, одповів москаль: јак јакиј пан; јак добриј, то воно, звісно, лучше було служити одному панові, ніж усім чиновникам і впјать тому ж таки панові. От приміром: ми се перше були крестьане поміщчика *Максимовича,* чоловіка дуже доброго, хај јому легенько згадајетьсьа! У јого було таке заведеніје, шчоб одну недільу јому робили три дні, а в другу два дні, а потім упјать три дні ј т. д. Всі остатні дні ми робили на себе, та ј податків нікаких не платили, а все пан за нас платив. Дуже добриј був пан. Він за свіј вік нікого не обидив. Від јого було ніколи ј худого слова не почујеш. Чого ж нам шче лучшого тоді було бажати? На шчо нам теперішньа вольа? Але не довго ми так жили. Случилось так, шчо пан наш оженивсьа аж у Москві на дуже хорошіј панноці ј взьав за неју дуже багацько землі, там же таки. Ну, тоді звісно, на шчо јому цьа земльа? Він возьми та ј продај јіји другому панові, *Стригунову*. От тут уже ј пішло все навскоси. Зразу новиј пан јак прибрав нас, та шче так прибрав, шчо криј, боже! Чи повірите, живих, живісіньких заставльав вмірати, а не то виживав з села. Шчо тільки він робив, так не доведи, бог, другого хрешченого до того! Оце було побачить, шчо јакиј небудь чоловік льульку курить, зразу звелить јого брати на коньушньу, та јак заходитьсьа чинить јого лозоју, то тој бідниј чоловік з началу кричить, а потім тільки стогне, а далі ј зовсім замовкне, — а кров з јого так і дзьурчить, а пан тут же стојіть, та аж скаче з радошчів. Робили јому по цілих пјать днів у тижні, та шче ј то було кричить, шчо мало јому робльать, і старавсь, јак можна більше, виварить јушки з льудеј. Сам ходить було завжде з нагајкоју ј тільки забачив, шчо хто небудь загајавсь, так зразу јого нагајкоју, та јак упоре, јак упоре, то на иншому так шкура ј репне, так і репне. А бајстрьат тільки він робив, непаче взьав підрьад доставльать куди військо. Не виходила заміж і одна дівчина з хороших чесноју. От такими ј другими притісненьньами ј здирствами довів народ до того, шчо з 50 душ ревизьких зосталось тільки 5 чоловік, та ј то вже такі, шчо нікуди негодні по своіјј старості. Всі прочі позабігали безвісти, зоставивши жінок і дітеј, і тільки тоді, јак вијшла вольа, дејакі повертались, а других і слід зовсім пропав. Одного чоловіка довів до того, шчо тој, зоставивши жінку ј дітеј, мусив утопитьсьа. Це діло було ось јак: раз пан, ходьачи по току, підијшов до рову: аж там сидить мужик; звиніть, до вітру пішов, та ј льульку курить. Пан, јак побачив це, то так, јак држав суковату палицьу, так і потаскав јіји на бідного чоловіка, а потім јак крикне на своіјх собак-підлизух: „взьать јево на каньушньу“! Взьали јого бідного, не дали јому ј штанів підвјазать, та так і повели на коньушньу. Парили јого, парили, аж кров почала дзьурчать, а вони, знај, јого парьать, та парьать, та вже јак сами втомились, то тоді ј покинули; потім витьагли јого з коньушні, та так і покинули, непаче јак то буваје з убитоју собакоју. Пролежав він так до вечора, та мабуть би ј довше лежав, јак би не жінка, котра јакось јого дотьагла до хати. Прохворав він цілісінькиј місьаць, і за цеј час на јого нашчитали стільки недојімків, шчо в јого ј волоссьа тілько не було на голові. От він бачить, шчо не переливки, взьав шапку, тај пішов на всі чотирі. Дијшов він недалеко, аж до Орла, та там і застрьав. Але тут панові стало жалко тих недојімок, котрі числились за цим чоловіком, от він і давај турбуватись: јак би знајти того чоловіка. Јак на тој случај один прикашчик небезпремінно пообішчав панові доставить

того чоловіка. Ну ј доставив. Шчо ж ви думаєте дальше було? Тільки шчо привіз јого управльајушчиј, јак зразу јого на коньушньу. Скрутили јому назад руки та ј ведуть, а позад јого јде сам пан та ј лупить јого суковатоју палицеју по чім попало, приговорьујучи: „а, тобі волі хочетьсьа, ось ја тобі дам вольу, знатимеш ти в мене, шчо то за вольа“! Тут же јшли жінка ј діти цього чоловіка, кланьајучись і цілујучи ноги панові, шчоб він не бив хоч по пиці,—так ні, пан не вважав ні на јакі плачі ј прозьби. Тільки вже не вмоготу, мабуть, стало бідному чоловікові—јак пручнетьсьа він: так і вирвавсь, (чоловік був, бачите, при силі); јак вирвавсь, огльанувсь до дітеј і жінки, сказав: прошчајте! та за село јак дремене, та до річки, до річки: та шубовсть у воду — тільки ј бачили. Он воно шчо! так з отаким паном, звісно, лучше вольа“.

Шче ліпшиј властитель землі оцеј пан Јасинськиј з *Салдатськоја слободи, Суджанськоѕо повіту,* Курськ. губ.; — про котрого ось шчо росказував сельанин нашому товаришчеві:

„Шчо то за живодери були колись гемонські оці помішчики. Вони ні бога не бојались, ні льудеј не стидились. Робили, шчо сами хотіли. Жили хуже всьакоји скотини. А з льудьми шчо тільки вони робили, так і не доведи, господи,—тільки те, шчо не јіли, а то ј на собак міньали, а били так, шчо ј тепер шкура болить, јак згадаєш. Најбільшиј кат був у нас пан *Јасинськиј,* багатиј, пребагатиј. Одниј землі більш, ніж 10 тисьач десьатин мав. Тільки не пішла вона јому в прок. Јак нажита була марно, так і пішла вона марно. Програв у карти чисто всьу з нашчадком, јак там кажуть. А шчо то вже за картежник був. День і ніч було гра в карти, ј тільки програв—так тоді ј пиши пропало. Вже на кому небудь та зжене оскому. Звісно, шчо јому таке? шчо хотів, те ј робив! Оце було прјіде до јого јакиј небудь помішчик, — давај вони зразу в карти грати. Грајуть, грајуть; дивись, наш Јасинськиј програв, а тој гроші в карман, та ј був такиј. Ну шчо ж, цим би ј кончитьсьа? — так ні! Јасинськиј зразу призива чоловіка з десьать отбірних хлопців: „а ну, каже: ідіть отуди, та шчоб ви безпремінно вкрали мені тројку конеј в того пана, шчо був у мене сьогодньа, а јак не вкрадете, то ј не вертајтесь до дому: запорьу до смерти, кричить, живими в земльу закопају“!... Нігде було дітись бідним мужикам: треба було јти. Підуть; јак украдуть, то ј добре, а јак піјмајутьсьа, то зразу на поселеньньа куди небудь і спровадьать. От, бачите, јак хто кислиці појів, а кого оскома напала. Довго оттак наш Јасинськиј шурубурив, та не все, кажуть, котові ј масницьа, а колись і великиј піст настане. Так воно

ј вијшло. Јакось раз приїздить до нашого пана јакиjсь помішчик, а коні в цього помішчика, так прьамо јак зміји, такі баскі, та прудкі. От наш пан, јак угльадів ті коні, так јого ј узьала оскома, шчоб јак небудь завладіть јіми. Јак же тут поступить? купить —жалко грошеј, просить—не дасть, а давај ја лучше јіх виграју в карти. Посідали грать. Але скільки не грали, то пан наш, знај, програє, та програє. Вже ј гроші програв, і своїх тројку конеј, а далі бачить, шчо не переливки та ј пльунув. Трохи згодом упјать јого розібрало: „давај, каже тому панові: појідьмо катат ьсьа, ј хто кого випередить того ј коні будуть“. Појіхали. Тільки шчо вијіхали за двір, тој пан јак розпустив свіј тројак, так Јасинськиј зоставсьа з своїми далеко-далеко. Тут Јасинського аж за печінки взьало. Постој, каже, вони не втечуть моїх рук. Јак сказав, так і сталось. Не вспів пан тој вијіхать із двору, јак Јасинськиј уже підньав бучу на всьу двірньу. Позвать міні, кричить, таких то ј таких льудеј“. Приходьать.—„Отправльајтесь сеjчас, каже, на коньушньу, пусть дадуть вам, по 2 десьатка розок, а потом отправльајтесь до того пана, котриј був у мене сьогодньа ј возьміть у јого тројку конеј, которими він приїздив до мене, бачили“?—„Бачили“, одвітили јому.—„А јак не візьмете, то живих в земльу закопају“. Нігде було дітись: у страха, кажуть, очі великі. Појіхали вони, вивели ту тројку ј привели до пана. Він зразу приказав натопить баньу, а сам појіхав на крадених коньах катат ьсьа. Пријіхавши з катапньа, кличе до себе прикащчика: „ступај, говорить, і приведи мені в баньу таку то дівчину, шче чесну”. Привели ту дівчину, та ј повели в баньу, а там уже звісне діло... Та не думајте, шчо це раз таке було—ні, завше коли јому захочетьсьа ј јаку він сам забажа. Повнісіньке село, звиньајте, шчо скажу, бајстрьат наробив. Ну та вже таки ј јого покарали трохи добрі льуде. Тој, бачите, пан, шчо вкрали в јого коні, не дрімав і зразу знајшов злодіјів. Ну ј шчож? зразу јіх в тьурму, та судить; а признатьсьа јім не можна, бо пан јім наказав, јак тільки вони признајутьсьа, то јім все одно не животіть на світі, а в Сібіру хоч і погано, а все-таки будуть жить. От вони ј не признавались до јакого часу, а далі бачать, шчо јіх от-от в Сібір, та ј не втерпіли. Тільки шчо јім тут читајуть, шчо вони в вічну ссилку присужені в Сібір, јак тут јіде јіх пан тими ж самими кіньми, тільки вони вже, звісно, перемашчені були; от один із јіх бачить, шчо біда: та бух тому панові в ноги, в котрого вони вкрали коні: „паночку, голубчику! і жалујте, ј милујте: ми тут ні стільки не виноваті; а це все наш пан, і то в јого ваші ј коні, скиньте тільки хомути: ви јіх зразу пізнаєте“. Ну, тут зразу зупинили коні Јасинського, роспрьагли јіх і впізнали, шчо то коні не Ја-

синського, а того пана, в котрого були вкрадені, і тут зразу дознались: јак воно це все вијшло. Воно бачите, Јасинському нічого ј не було б, јак би він з бідним звјазавсьа, а то з таким же, јак і сам, так тој јого ј погрів, аж душно Јасинському стало. Зоставсьа він тільки з тим, шчо на јому було, а то все чисто позбував. Льудеј же тих випустили з острогу тоді, јак діло зовсім скінчилось".

Розумні льуде, певно, скажуть, шчо таких примірів і згадувати нічого, бо раз,—то були „крајности", а в друге,— то було, та минулось, дьакујучи богу ј цареві. Тільки ж і ми скажемо, шчо наші мужики не дурно ж не забули таких панів,—а потім пригадајемо, шчо на світі нішчо не счеза: куди небудь та мусило ж перејти не тільки те добро, котрим так орудовали пани Јасинські, а ј частина духу јіх.

Вона не тільки зосталась і пісьа „царськоји волі" 19 февр. 1861 р., а шче ј прилагодила до себе всьу справу „улучшенія быта помѣщичьихъ крестьянъ." У нас же в Украјіні, а најбільш в середніј, до останку обезземенило крестьан власне це „улучшеніе быта". В Черниговшчині, Полтавшчині, де багато ј крепаків, і панів новиходили з козаків, часто ј крепаки спершу шче мали своју землью, „батьківшчину", хоч і стали „підданими" старшині, коли царицьа Катерина повернула јіји в помішчиків, зоставивши за ними, мов батьківшчину, ј землі, котрі јім давались за службу, рангові землі. Ці мајетки од колишніх козаків-панів перепродувались з підданними другим панам, а за тим і батьківшчина підданих перемішувалась з панськоју, — але все таки багато де вважалась крестьанськоју. А јак де то крестьане навіть прикупали собі землью, хоч, по закону, ј на имја панське. Подібне було ј на правім боці Дніпра, најбільше в Кијівшчині, де в XVIII ст. пани, забирајучи землі од королів, мусили приманьувати до себе крестьан подарунками јім частин землі в батьківшчину, — јак це видно з цілого тому актів „Архива Югозападной Руси" (ч. VI, т. II). От же царська вольа 19 февральа 1861 р. не тільки шчо наділила крестьан малими клаптиками землі з тији, шчо колись була захоплена панами, јак королевськими та царськими слугами, так мов би то јіхньа власність, а шче ј одтьагала в крестьан і ту землью, котра вважалась за јіх власну батьківшчину. Додајте до того дух панів Јасинських та панську ј чиновницьку спільність,— і ви наперед вгадајете, јак мусив робитись *поділ землі громадськоји на власність панську ј крестьанську* пісьа славутнього 19 февральа 1861 р.

Про це роскасано вже чимало ј в II томі „Громади". Про це ми мајемо шче кільки оповідань крестьанських, записаних нашими товаришчами.

Ось оповіданьньа з *Черниговшчини* про старого пана за часів крепацтва ј про те, јак заводив він нові порьадки ј дїливсь землеју з крестьанами:

„Јак шче в нас був стариј пан, батько цього губернатора, так тогді таке вони звірство виробльали з нами, шчо ј не дај господи! Оце јака је најкрашча дівчина в селі, зараз јіји в двір у прачки забирајуть, — там вже ј пропала. Јак котора, звиніть, барину, значить, не дастьсьа, так він јіји сікти в сарај посилаје та приказује: „ја тебе, шельма, оддам у Россију"! Там у Калузськіј губерніји в јого було іміньньа; туди він наших дівчат переводив; чимало јіх переслав. А јак котриј чоловік хоче свого сина оженити, то јди з старостами не до батька дівчини, котру син обльубује, а просто до барині: таке вже в нас було положеније! Ј от приміром ја б схотів јаку дівку взьати, то він вже мені ј даје з својіх прачок, а собі нових набіраје у двір. І ніхто не смів без јого оженити сина або шчо.

А шчо за собак својіх нас він мучив, — господи! Оце піде чоловік по двору, тільки махне рукоју на собаку, зараз јого у сарај, та ј січуть. Одного сікли-сікли, та так на простиньах мертвого ј винесли. А то був у јого прикашчик, шчо ходив з берлинами в Кременчук. Прокравсьа він там шчось трохи, так јак вернувсьа,— звелів пан јому голову на пол обголити, вибив-вибив, надів на јого сірьак, та ј пустив по селу ходити. Так чудно ј гидко було дивитисьа: над правим оком је волоссьа, а на лівіј стороні—не ма. І такиј був тој пан наш сам червониј, товстиј та не тільки нас обіжав, а ј усіх, кого не зльубить. Ото раз најіхала до нас временна коміссија. Він був на охоті; вертајетьсьа,—а вони вже в јого в хаті сидьать—обідајуть. Так у јого ведмедь був своїј, годувавсьа мньасом. Він того ведмедьа взьав та на коміссију ј спустив: „а погладь, каже, Мішка, по голові тих розумних льудеј за те, шчо без спросу приходьать чуже добро јісти"! Јак накинувсь Мішка на јіх, — так хто під стіл, хто в вікно, хто за двері; ледви повтікали. А він сам регочетьсьа: „так, каже, јім і треба! хај знајуть, јак до мене пријіздити"!

Потім вже ј губернатор сам пријіздив і москалів присилав, шчоб того ведмедьа застрелили! Не дав: „не попушчу, каже, шчоб мого Мішку јакі небудь поганці калічили". Взьав, сам пообрубав јому кохті ј зуби повиривав, а все-таки не вбив. Так тој ведмідь свіј вік вже без зубів та без кохтеј прожив.

Јак вже здох, так він јого в труну та ј заховав: і сам скоро помер. А шчо собак својіх, то вже хај бог јому на тому світі простить! Оце јак здохне, він візьме, в труну положить, поста-

вить на віз, везе, јак чоловіка, з псарьами та собаками врьад, та проти самоїі церкви ј поховаје!

Шчо з таким паном робитимеш? Вже нас донікав роботоју: зрана до вечора шчоб робили на тому сахарному заводі. Того, шчо, ја казав, він обголив. свого прикашчика, так запер у кочагари: „там, каже, вчись, јак красти вугілььа“! Бідували ми з јім, та раз таки з сараноју просто проклывали јого. Народиласьа сарана јак оце то-рік. Тепер, звісно, ісправник або член з управи приїде, а тогді сам роспорьажав. Звелів нам брати ціпи: обіјшли ми поле, де саме мужичиј хліб був. „Кричіть, каже, не своїім голосом“!

Кричали ми, кричали, так нішчо не бере!

— „Топчіть, каже, јіјі проклывату“!

А сам арапником жене льудеј. Топтали ми, топтали, весь хліб витолочили: плакали потім цілу ніч, а шчо зробиш? Сказано, тепер ісправницька вольа — не та, шчо була за панами. Тепер хрунт тілько держи, так тебе ј не битимуть!

Так, бачите, наші вольу понімајуть, бо јака то справді вольа була, шчо з Положеніја вијшла? В нас, знајете, јак це було, коли Положеніје вводили? Ото росказували—росказували, вже здајетьсьа все поньали. Просимо пана, шчоб за нами таја земльа осталасьа, јака була на тьаглі на кожному з нас.

А він нам друге поле — самиј пісок оддаје. Раз ми кажемо, шчо не хочемо, і другиј раз кажемо, јак і посередник прије́хав, і шче раз кажемо, јак усьа комисіја прије́хала. Не јде наше діло на лад. Коли це прије́хав і жандармськиј полковник, і офицери, ј циліј батальон салдат. Стали ми јім і горілку ставити, ј обід давати. Звісно салдати—шчо?—підневольні льуде: „давај, каже, водки та ј годі“! і викачували јім на цвінтарь. Ј овечок наших різали, а далі ј за корів пријньалисьа. Так пішли ми, стали на коліна всі на дворі панському—просити, значить, прошченіја. А він собак на нас цькује, та шчоб не смів ніхто одганьати јіх, кричить: „собаки, каже, собак не јідьать“! А жінки наші плачуть по хатах та богу мольатьсьа за нашу вольу, а діти трепешчуть з перельаку, та теж плачуть. Так ми вимолили собі вольу: земльа по панському досталасьа: загородив він у свіј двір і круч (кльуч, криницьу) тој, де своју скотину ми поїли, ј завів вже нові порьадки післьа волі. Зараз усьака баба, шчо хоче прати шчо небудь,—мусить три дні одбувати панщчини, а кожна дівчина, шчо в ліс по горіхи, чи гриби, чи јагоди ходить, — два дні на табачниках одробльати; а там отиї вже завелисьа одробітки за земльу. Перш було, јак тілько вольа стала, ј своје насіньньа, половину там, чи шчо, пан приставльав, а то вже

усе — наше, та шче ј одбучі по два дні піших — тијеїі панщчини. А потім завелосьа ј так, шчо шче один день з конем,— куди вже прикаже шчо везти. Так воно ј дојшло, шчо нам тепер не ма, де ј дітись. Скотини,— сказано, ј за поріг нельзьа випустити,—зараз арестујуть, ну, ј одробльај тогді. А ходить вона, наша скотина на толоці, ј за те одробльај; а тілько шчо ледви жива ходить, бо јак же јіј прожити, коли тільки вранці та ввечері, јак напбјіли,—з того вона ј живе. Одробльајемо, одробльајемо тују панщчину, а хто јого зна, чи ј заробиш шчо на тіј землі, шчо з половини візьмеш. Шче були колись заробітки на заводі сахарному в пана. Візьмеш земльу, засіјеш бураки, — усе шчо небудь заробиш; а там дівчина на завод піде,—усе не даром. А тепер јак зробили молодого нашого пана губернатором, та јак запустив він завод, — стојіть, та јак сів на нашу душу рандарь—жид, хоч у пекло кидајсь! Тим то ј кажуть, шчо теперішньа вольа не та, шчо колись царь дав. А ја все кажу: то була панська вольа, а тепер тобі-ісправницька: знај свіј хрунт і обхожденіје, усе јакось проживеш! Јак би ж тільки не тиїі одробітки!...“

Так втіша себе стариј служака, привикшиј до „хрунту“, — а другі, бачили ми, навіть жалкујуть за „панськоју волеју“ жијучи під „ісправницькоју“ та шче ј з „одробітками“. Ось допись з *Миргородського повіту*, Полтавськ. губ., котра кінча таким жалем. Вона росказује про здирство ј панів, і багатирів з мужиків і показује, јак одно витікло з другого, а обоје з того загарбаньньа землі мужицькоїі, котре зачалось шче в остатні часи козаччини. Ми тим і не ділемо на шматки цьу допись, бо вона даје докладну картину зросту власности в одному з украјінських сел, з першу земельноїі, а далі грошовоїі, ј тијеїі неволі, в јаку обертајутьсьа де далі бідні громадьане.

„Росказујуть льуде, шчо колись то, шче за дідів наших, пани наживали земльу оттак: були колись то, кажуть, полкові начальники —полковники б то, чи шчо, козацького війська (тут у нас було колись козаче військо). Кожниј козак повинен був приставити свого коньа, своју ј зброју ј все на віјну. А конеј пријмав отој начальник. Так хоч ти јому јакого коньа самого најкрашчого пристав, — не годен, каже, тај годі, бракује. Отож бракује, бракује, а потім і каже: јак оддаси мені таку то ј таку ниву, то ја тобі приставльу замісто тебе такого коньа, шчо буде годен. Мучитьсьа, мучитьсьа чоловік, та ј оддасть своју предьківську земльу. А то шче ј так бувало: наскуповује јакиј пан, чи награбује землі кругом осадьби ј земельки јакого небагатого козака, та ј запре јому всі ходи ј виходи, та тоді ј каже — прода-

ваj, коли хочеш, за таку то j таку ціну (нікчемну). До теjі пори капостить, поки таки земльа переjде в jого руки.

У пашому селі було до 50 сімеj, крепаків графа *Кушелева.* Та пани колись кріпко притісньали льудеj, — чоловіків наjпаче, то чоловіків багато j повимірало. Поставалисьа вдовиці. Межи льудеj багато було таких, шчо мали своjу власну земльу: хто мав десьатин 10, хто 15, а хто 20 і більш. Наjбільш (сімеj 20) було таких, шчо мали по 10, 15 десьатин. У пана нашого було тут всього 70 десьатин своjеjі землі. Jак стала вольа, пан повідбирав землі у всіх. Було тут в jого, кажу ж вам, ***сімдесьать десьатин,*** а ***стало пjатсот*** (500). Наділи подавав пан 30-ти семjам, по 4 десьатини на сімjу. Остатні — удови там, то шчо, —не получили наділу. Свого пана ми j зроду не бачили; навіть jекоиом і тоj не жив у нас. У нас були тільки прикашчики з крестьан,—стрільцьами jіх прозивали. От тож у стрільців було своjеjі землі десьатин 105. У багатьох були j документи, росписки на земльу. Стали ті льуде, хто спрежда мав своjу земльу, клопотатисьа, jак би знов земльу вернути. Стрільченки Микола та Савко (шчо були приказчиками, пісьльа поробилисьа шалопутами), jак льуде грамотні, узьалисьа клопотати за земльу. Зібрали льуде 17 карб., ходили j у Миргород, і до мирового посредника j до иншого начальства. Куди не приjдуть, то тільки налаjуть jіх, таj проженуть: „пашол вон“, каже начальство, „дурак! Ви панські j земльа панська. Ідіть дурні, та молітьсьа богу, благодаріть, шчо дав вам „дуракам“ таким вольу“. Ходили, ходили, та так таки нічогісінько j не виходили: нічого з того не виjшло. Та де таки в такого пана видібрати? він, кажуть, ***з царем товаришуjе,*** jекономиj в jого без числа. Та шчо j казать? в jого тисьачи тих мошенників—брехунців jесть по різних jекономиjах. Посредники j усьаке начальство за ним руку тьагнуть. От тож стрільці ходили, ходили, клопотали за обчеську земльу, а потім того дивимось—прочуваjемо, аж вони, наші стрільці (а вони льуде грошовиті, сказано, приказчиками були) вкупі з козаками,—хуторьанськими Мільками купуjуть в пана ті 500 десьатин собі. За лісну, та лугову земльу платили по 12 карб. за 1 десьатину (ліса строjового не було пошти, а так хворіст на тини, то шчо), а за степову земльу платили за 1 десьатину хліборобську по 15 карб. Jак купили вони, то цілих півтора года, або j два, продавали цьу саму земльу льудьам: за jідну хліборобську десьатину брали по 30, 35 кабр.; остатньу ж продавали різно—від 10 до 30 карб. за десьатину; шчо лучше то поставльали собі. Jак тільки купили стрільці земльу в пана, так зараз і перестали клопотатись за льудське діло. То льуде почали jіх докорьати: „дурні ви! Чого ви чіпльаjетесь!? Хиба

ж ми не клопотали. Ми ж клопотали, та нічого не вдіjали. Ми ж вам казали, шчо отповідаjе начальство“! А jак льуде докорьали jім, шчо вони купили земльу, та тепер вже j не думаjуть про льудську справу (а вони так це діло обробили, шчо тепер і толку не добjешсьа), то Стрільченки казали: „дурні ви цілого світа! Ви ж сами знаjете, бачили, шчо jа купив земльу! От вона тепер і моjа! Jа тепер і пан! Шчо ж ви мені зробите“?! Воно відомо,—хто jого зна,—може воно j так лучилосьа: може, пан і знав, або бачив, шчо, може, одберуть земльу од jого, от він і заткнув пельку Стрільцам, шчоб ті одстали, не клопотались за льудеj. А Стрільченки тепер сміjутьсьа собі, насміхаjутьсьа над льудьми! Старшиj Микола (шалопут) вистроjів собі у Ковалівці горниці під залізом, таj торгуjе, а на хазьаjстві в jого сидить старшиj од jого брат—Василь, наjмит не наjмит, хазьаjін не хазьаjін, бо нічого він не маjе права видати з хазьаjства, поки не звелить Микола. Тепер, бачте, таке настало, хто багатиj, тоj живе собі добре, тільки сміjетьсьа з бідного, та каже: „Ледашчо! Від того j бідниj, шчо пjе, та нічого не робить“. Багаті, з наших таки, козаки позичаjуть бідному 10 карб. на 1 рік і користуjутьсьа 1 десьатиноjу землі бідного чоловіка (jак наjмать 1 дес., треба платить 5 карб. і більш). О таке то наше житьтьа: до чого долізеш, та захопиш, то тільки j твого, таj то не даjуть, — бjуть по руках, шчоб не заjмав. Тісно стало жити льудьам, кріпко тісно;—притісненьньа велике. От, приміром, jа з Кушелевих крестьан, получив наділу десьатин чотирі, та прикупив собі трохи земельки — огороду, усадьби та лук, — наберетьсьа усього десьатин мало не з шість. Сімjа в мене не велика: 3 зрослих, старесенькиj батько, jа (40 літ), жінка (раз ураз слабуjе), та пjатеро дітвори (13. 11, 9, 4 та 2 годи), 2 сини старші j 3 дочки. Шчеж батько не живе при мені, а в строку—в пана за дворника, получаjе 20 карб. грошеj за 1 год, та на 8 карб. трави (10 копиць=5 карб.), та пастівника. Платить мені треба за 3 души, та за земльу—усього 20 карб. за 1 год. От тож ті гроши платить стариj батько, а jа вже пораjусьа на хазьаjстві, шчоб була одежа, обув (бо батько на своjіj одежі), та j то купив торік хліба jа карбованців на 20, та півтори четверти позичив з гамазеjа. Шчеж jа держав шкапу та пару воликів пjатиліткiв. Цеj год продав волики та купив с пів десьатини лук. Сього літа зібрав jа з польа усього зерна до ста мірок. Jачменьу багато попортив жучок. Пшеницьу зовсім ззів. Обидив кріпко цеj жук льудеj. З пшениці назбірав тілько соломи возів з 4, а зерна наврьад чи j мішок буде. Бурьак, капуста—все купуj! Картоплі вже купив 4 мішки! Jак jого j жити!? У мене шчо неділі виходить дві мірки борошна, то вже в год 104; а треба було з тих ста мірок засіjати, то посіjав

мірок 40. А тож тепер јак прожити тим 10 сімјам з N. N. таки крестьанам того підпанка Z. Z., шчо не получили зовсім наділу? Јак стала вольа, то він, пан, шчоб одчепитьсьа од льудеј і показати, шчо ј він би то хотів дати, та сами льуде не взьали, давав наділи далеко, верств за 7, 8 від села, а більа села не хотів дати; јак би був давав близько, то льудеј ј взьали б, а то чорт зна де. А льуде шче тоді бојалисьа, шчо буде оплата велика—от і одказалисьа; хто мав не багато худоби, того не примушували так, јак багатих, от і зосталисьа без землі. Оттаке то житьтьа! Де јакі живуть по сусідах, а сусід — то настојашчиј најмит хазьајіна-козака, — вічниј робітник за харчі, поки сила, а там ступај на всі чотирі! Стісненьньа в нас велике стало! Землі најмати нігде, купити шче труднішч. За лугову земльу, де добра трава, беруть за 1 десьат. 12—15 карб. за год. Польа, јак шчо взьати (тај то трудно достати), то візьми зори својім товаром, својім зерном засіј, збери ј половину привези хазьајіну в клуньу; а шчоб третьу копу хазьајіну, та 3 робітники з јідноjі десьатини, то це рідко. А тут багаті козаки шче притисньајуть. Хуторьанин козак..... поскуповував од бідних льудеј. од слобожан з нашого села ј бідних льудеј з ближніх хуторів,—земльу. Набралосьа десьатин 50. Јак розмежовували земльу, він просивсьа, шчоб в јідному місті одрізували ј вліз під саме село, забрав најкрашчі землі. Обшчество јого б і виперло з під села, шчоб не ліз, так він став казати, шчо своје поле він буде пускати в толоку;—„јак льуде ј льудська скотина ходитимуть в толоку, ја не мішатиму, каже, ја згожујусь, шчоб ваш скот ходив“. Так і було де јакиј час. Потім того узьав, та ј засіјав. За ним і другі багаті хуторьане позасівали толоку. Шчо јого робить?! Ніде пасти, та ј геді! Все в шкоду влізе скотина, то ј плати, чујеш, штрап отој. Отож всі льуде, хто мав скотину јаку, наньньали облаката. Тој каже, ваша буде толока. І звелів пасти. Усьа громада зібралась; вигнали скота штук 200, штук 400 овечат і випустили;—пустили на засіјане, —так за јіден день зробили толоку, хоч з волості ј був приказ не пускати до розрішеньньа. Вопо пісьльа вијшло на нас, шчоб толока була, а 70 карб. все ж заплатили за самоправство, та 10 карб. облакатові. Все то втрата. Або ј в містечку ..., казали мені льуде, Шчепіј .... перше згодивсьа, шчоб дано јому було поле в три руки, шчоб і јого поле јшло в толоку. Тепер бісів син обкопује ровом своју земльу, шчоб в толоку не јшла (у јого всієјі землі десьатин 30). Јак би, кажуть льуде, ми це знали, хај би јому дали, бісовому сину, в одрубному участку, а то повибірајуть отті багаті де не јєсть крашчу земльу, а потім того ј насміхајутьсьа з льудеј,—позивајсьа, судисьа з ними!

Хто ж буде позиватись? Багатому бајдуже. Усьакиј з них і сам рад би так зробити, то він і терпить шче; а бідному не до позвів. Отак і виробльајуть багачі своjі штуки, а обчество мовчить. Так і по других місцьах: хто багатиј, тој і правиј, хто бідниј, то хоч душу випльунь, — він ледашчо. Так багатирі ј кажуть: „бідниј, каже один багач, то він богові гіршиј, ніж собака, противнішиј од собаки, бо всі гріхи—грабіж, розбіј, крадіж—відкільа? З бідного“. У селі..... (Миргород. пов.) була перше толока. Накінець багаті козаки стали кричать у волості на сходах: јак же це воно так, шчо вигодовује скот на нашіј землі тој, хто зовсім не маје своєјі землі, або маје пустьак, а продаје дві чи три там телички та вівці. А на сходах відомо: багаті кричать, та стојать попереду, а бідні тільки стіни, та одвірки, та двері підпирајуть. Јак і скаже шчо бідниј, так усі ј крикнуть—„шчо јого дурньа слухати? Шчо він зна? Бачили ми багато таких голих та јазикатих“? А другі бідні стојать, стојать за дверима, то јак виходить багатиј з хати, питајуть:—„дьадьку, про шчо там балакајуть“? І не чули! Так і виходьать з сходу, хиба дорогоју пізнајуть, шчо на јіх наложено знов шче шчось там. Так кажу, у селі..... багаті знічтожили толоку ј досі не ма јіјі.

У селі..... (Миргор. пов.) піп зібрав громаду ј почав казати: „треба починити церкву. Так јак јого разложити грошову повинність? Мені здајетьсьа од вінцьа: в кого скілько було свадьб, стілько десьатків карбованців і даj“. Багаті ј погодились. Колиж підіјмајетьсьа один бідниј хуторьанин (не получив наділа—панськиј), хлопець літ 23 і каже: „ні, батьушка, сього не буде! Оце значить у бідного нічого не ма, а було 3 весільльа, так јому ј платити 30 карб. З чого јому платити? Не так треба! Нехај платьать од землі! В кого десьать десьатин—10 карб., 20 десьатин—20 карб., 30 дес.—30 карб.“—„Еге, кажуть багаті, јакі ви розумні! Так це, значить, в тебе не ма ні одноjі десьатини, а в мене 100, так мені давај 100 карб.! Ні, сього пе буде! Нехај буде од вінцьа“! Піп теж стојіть, шчо од вінцьа. От хлопець і каже: „так шчож можна ј на бідного положить, јак на кого, дивльучись по бідності—1, 2, 3 карб., а од землі все таки плати“. —„Ні, ј сього не буде! Ми не хочемо, кричать багаті“! „То вже, каже хлопець, коли вам важко платити, давајте нам земльу—ми платитимем“.—„Бач, јакиј він розумниј“!—„Та ј ви, бачу, нівроку, каже хлопець“..... Так і розіјшлисьа, нічого ј не порішили. Накінець хлопець каже: „јак собі хочете, батьушка,—хоч ви нас ріжте, хоч печіть, хоч в острог оддајте, а од вінцьа не платитимем“!

Всі льуде, шчо були кріпаками, кажуть, шчо до волі в јіх

було 1) більш хліба, 2) більш грошеј, бо тоді можна було скот держати, чи мало було хазьаінів, шчо мали по 2 пари воликів, десьатеро ј більш овець, шче ј до того корову. Јіден, на приклад, лічив, шчо до волі в јого було шчо року кіп 60 або ј більш хліба, тепера ж трохи шчо більш 30 кіп. Це ж в 1876 році, саме коли хліба вродило більш, ніж в инших місцьах.“

Ось шче оповіданьньа, јак отбіралась земльа в крестьан в другім селі в тіј же стороні:

„Переказују вам, пише наш товаришч, мајже слово в слово, шчо мені казав сельанин села Х., Миргородського повіту, 65 літ: — Ја панськиј. Пан наш, — підполковник Апостол-Муравјов, покинув службу ј став жити в іміньні, держав 40 чоловіка музикантів і 20 дівок. Землі в јекономіји в јого багато; більш десьати тисьач десьатин. До волі де котрі з јого крестьан мали по 90, по 100 десьатин своједи власноји. У мене в самого було 21 дес. Землі були такі, шчо перејшли з материнськоји сторони, — от, јак наприклад, козачка вијде заміж за крестьанина ј з собоју принесе земльу. Батьківська земльа переходить було синам, материнська — дочкам. Земльа була мужеська ј жіноча. Тепер усьа земльа стала мужеська. Була в крестьан і купована земльа, тілько бумаг на земльу не було; тоді не знали, шчо треба. Ото ж, јак стала вольа, пан і каже: „царь мені казав: твоји були льуде, твоја ј земльа усьа“. Тут добрі льуде споритисьа: „јак, кажуть, пане, усьа земльа ваша, коли вона за нами шчитајетсьа? На вішчо ж вона за нами? Аджеж нам јіји дурно ніхто не дав? На шчож ми за јіји платили гроші, на шчо ми јіји викупльали, јак була заложена часом (такі случаји бували), коли вона не наша“? — „Так шчож, каже пан, хоч вона начеб то ј ваша, так вам јіји надали моји предки, — то вона все таки моја“. — Отак поодбірав пан усі крестьанські землі собі. Тоді давај казати, шчоб ми сіли на „собственники“, давај накидати нам наділи з нашоји ж таки землі, та шчоб ми за своју земльу шче платили ј викуп. Хотіли нам накинути ј на сиріт, і на вдів, шчоб і за тих льуде платили. Наші льуде Х.... ці одказались: „не хочемо ми, кажуть, сідати на собственники. Коли вже таке діло, шчо за своје шче ј платити 49 років, то крашче ми будемо најмати в пана земльу, скільки кому треба ј платитиме тој, хто пользуватиметьсьа, а коли хто не зможе або не схоче держати земльу, то ј покине јіји, а земльу ту бере другиј, кому треба, ј за неји оплачује. Коли ж не хоче пан, шчоб ми најмали в јого земльу, то нехај бере јіји собі к бісу, нехај хоч підкидајетсьа неју, а ми јіји не хочемо брати. јако собственники“. Наших льудеј зазивали в село П...., туди навели москалів—музикантів, бо

ј в селі П.... і в других не хотіли підписуватьсьа, сідати на собственники. Москалі грали крестьанам за те, шчо не хтіли підписуватись, получати наділу; потім били јіх. Отож у селі П.... і в других пристали на наділ. І наших 4 чоловіка били. Наші сказали: — „хоч ріжте, хоч бијте, а ми на собственники не сьадемо. Візьмемо землі, кому скільки треба — 1, 2, 3, 4, 5 десьатин (більш 6 десьат. ніхто не взьав). Ми јіји најматимемо в пана ј будемо жити, јак біг дасть, *до слушного часу*, а собственниками не хочемо бути, (в нас таки балакали, шчо јак підпишемось на собственники, то знов повернуть в крепацтво). Без нашого согласу робіть собі шчо хочете, казали наші льуде начальству, а ми одказујемось, та ј годі“. В других селах нашого ж таки пана, крестьане побрали земльу, јако собственники, десьатин по 5, 6, 9, так наші кажуть, шчо платьать вони ј платитимуть без кінцьа, без міри, хто јого знаје ј поки. Оттак то втерьали ми своју земльу. У мене в самого, кажу вам, було 21 дес. Жаль було кинуть своју земльу, оддать бісу в зуби, от і став ја домогатись, шчоб усьу своју земльу оставити за собоју. Согласились; — тілько плати, кажуть. 4 года бивсьа ја, јак риба об лід, јако мога, тьагсьа, платив по 41 кар. в год. Накінець того кинув, не видержав. Узьав, оставив собі тілько 5 дес. Та ј то треба заплатити в год в казну 19 кар. з копіјками. (Сімја: ја — 65 годів, дівчина — 16 г., хлопець — 13 г.). Земльу своју дају зьатеві, він живе нарізно. Јак шчо моје зерно, мені $^{1}/_{2}$ збору з землі, јак шчо јого, — мені $^{1}/_{3}$ частина. Прокормить 2 своїх дітеј ледві мога, а шчоб заплатити податки, треба служить, от і служу в жида јамшчиком за 41 кар. 30 коп. у год. От таке то житьтьа! Післьа волі пан здав усьу земльу — 12 чи 16 тисьач дес. — жидові. У гурті 1 дес. землі обходитьсьа јому 1 кар. 50 к. — 1 кар. — 75 к., а нам жид оддаје пахотноји 1 дес. по 3 кар., сінокосноји 1 дес. по 5, 6, 7 кар. Ми б і сами взьали всьу ту панську земльу, дали б і по 3 кар. за дес., та де нашому брату. Заплутали б к бісу ј капітал! Хиба б шче двох шчотчиків держать! Сказано: жид на те родивсьа, та шчо ј казать! Багато говорити, а мало слухати! Та ј нема де дітись, з тими розмовами! Куда јіх понесеш? Кому вони потрібні? Не стојіть і казати! Усе одно ні до чого не договоришсьа“! (так скінчив своју розмову дьадько).“

Тому ж товаришчеві нашому росказували крестьане з повітів ***Миргородського, Полтавського*** ј ***Зіньковського,*** јак іх надільали землеју післьа волі 1861 р.

„Јак настала та вольа, наробили пани льудьам великого горьа. Літ мабуть зо сто, коли не більше, робили льудьми так, јак буваје хазьајін робить волами. Накінець того взьали, та ј пустили

голих та голодних: „іди, мов, на всі чотирі“, а то шче ј повиперали льудеј на такі невдобні місцьа, шчо ј жити зовсім не можна. Це шче пани зробили за кріпостного права. Јак вони прочували вже, шчо буде вольа, то почали виганьати льудеј з старих осель, попереносили цілі хутори ј села з балок, долинок, де було держитьсьа вода, ростуть дерева,— на голиј степ, рівниј, — на шпилі такі, шчо ј скота напојіть нігде, до води не докопајешсьа. От на приклад, пан Миколај Василович Чорниш (Миргород. пов.) виселив сімеј з 30 з балочки на шпиль, Јорданівськиј пан (Зіньків. пов.) Милорадович теж семеј 70 випер на рівниј степ, пан Кованько (Полт. пов.) виселив льудеј теж на степ. Оже Милорадовичеви льуде клопоталисьа, ј бўв час такиј, казали,—шчо приказано льудеј назад переселити. Та ј досі не ма нічого:—замошенничали... Пан Ковапько, висельајучи льудеј, обіцьавсьа викопати в новому хуторі ставок. Отож льуде водилисьа, водилисьа з ним, на останці він недавно взьав та ј викопав јім ставок такиј, шчо при березі по весні босу чапльу видко, а по середині ј тој лад пропав, в літку ж і вода висохла: „на те вам ставок, аби то та слава, шчо ја викопав“. Чудне воно діло, јак то зробилосьа: один чоловік на своју одну душу, або сімју, дивись, узьав землі десьатин тисьачу, дві, три, пјать тисьач, а другому, котриј день і ніч бјетьсьа, не ма ні клаптьа землі, або тілько осадьба з огородом таким, шчо добріј бабі нігде було б і сісти..... Хиба ту землю хто робив?! Ажеж вона божа, ажеж вона дльа всіх льудеј. Јак оце стала вольа—предлагали землю на викуп, так тоді льуде не поньали гаразд, не взьали в резон, говорили різно, думали, шчо земльа повинна бути надана даремно, бо вона ні до кого не належить. Тим, шчо хотіли брати землю, другі говорили: на шчо ти братимеш? Хочеш хиба, шчоб і ти ј твоји діти платили, та платили без кінцьа літ?! Не слухај, не бери! Пани дурьать. Отак скрізь балакали. Тоді, бачите, таке вже всьуди причувалосьа; мабудь таки пани ј роспустили такі чутки, бо јім цього тілько ј треба було. Оже льуде ніде не соглашалисьа брать (У Пішчаніј,— велике село Кочубејське Полт. пов.), так присилували льудеј кріпко: нагнали москалів, обціпили ціпом, і јак хто не подавсьа з торбинкоју та шматком хліба перед тим ранком в ночі, почувши біду, в ліса та чужі краји, — то всіх поперєсікли. Де в јаких місцьах тілько післьа девјати літ льуде послухали добрих порадників, хто панів добрих, хто так добрих льудеј, та нобрали наділи, јак от в Јановшчині (Полт. пов.), Орданівці (Зіньків. пов.). А то так і поосталисьа. І тепер біг јого зна, од кого јого ј ждати тији землі ј чи ждати јіји, чи ні, господь јого милосердниј знаје.“

Чого шче не одібрали в крестьан ***уставними грамотами*** по „Положенію 19 Февраля“, то одібрали ***розмежеваньньам*** в лівобічніј та ***розверстаньньам*** в правобічніј Украјіні та ***видилом громадських земель*** в Чорноморшчині. Ми вже привели чимало тому примірів в II томі „Громади“, — приведемо шче далі там, де будемо говорити про бунти громадські з поводу такого забіраньньа в сельан землі.

Безземельному, або малоземельному крестьанину не можна а ні прожити, а ні податків заплатити без того, шчоб не јти до панів та купців в одробітки, на *заробітки* та в *најми*, куди пријмуть. В цьому зрості најмів, післьа обезземельльуваньньа хліборобів, јавно видно, јак чипльајетьсьа новішча власність, *грошова*, (купецько-фабрикантська) з старішчоју, поземельно-панськоју. А јак вона солодко обходитьсьа нашому народові та јакиј достојниј пошани характер вона маје,— про те видно з дальших дописів.

З Миргородшчини пишуть нам про *одробітки* в панів:

„Післьа волі шість посімејств, котрі були кріпостними поміщчика Черниша, не схотіли брати ј усадьб, а не тільки наділу.*) Тепер вони живуть у поміщчика в сусідах. Кожна така сімја повинна дати робочого, јак тількі загада пан, шчоб там не було, робити в своjему хазьајстві.

Окрім того весноју, јак починајутьсьа полеві роботи, то кожна сімја повинна дати робітника, котриј мусить цилиј місьаць робити в полі на панськіј землі. І все це за те тільки, шчо вони живуть в хатах, котрі збудовані ними ж самими тільки не на своjіј, а на панськіј землі. Ці сусіди мајуть заробіток в свого ж поміщчика: зза четвертого снопа збірајуть јому ввесь хліб з польа. Нијакого вигону дльа скоту в ціх вільних—крепаків не ма; скот свіј пасуть вони на панськіј толоці, за шчо з јіх „взимајетьсьа“: з одніји штуки робочого скоту 2 карбованці ј 4 дні одробітку, і 50 копіјок і два дні одробітку за дрібноту: тельа, вівцьу, свиньу. До чого низькі ціни за всьаку роботу, можно бачити з того, шчо за 9 днів молотьби дајетьсьа карбованець і мірка пашні. Јакиј погльад мајуть на своје теперешнье житьтьа крестьане Полтавськоји губерніји?

Всі в один голос кажуть, шчо теперешнье житьтьа гірш колишнього; тим тільки ј крашче, шчо тепер не бјуть. За те колись хоч і били, так јісти було шчо, а тепер иноді ј јісти нічого. Чим дальше живемо, тим гірш жить льудьам. Колись, літ 15 тому, јак тільки настала вольа, заробльали женці на кочубејських

*) Не схотіли, — чи, може, јак записані в дворові, не мали ј права на землю ј хату по „Полож. 19 Февраля“? М. Др.

земльах 3-іj сніп, пісьа стали давать 4-иj, а тепер, сього году, арендатор кочубеjських земель, Дервініс, давав жита шостиj і пjатиj сніп на переміну (з однiji копи шостиj, з другоji пjатиj), а пшениці пjатиj і четвертиj, бо пшеницьа була плоха. От у нас, jакиj хутір невеликиj, зроду не памjатаjу, шчоб за коробку коли молотили в нас льуде не з нашого хутора, а тепер jесть і Шишачане, jесть і Јареськівці (з Миргородського повіту) із містечок навіть не нашого повіту. Бувало підеш літом на заробітки, то принесеш рублів 50, 80, 40; тепер або принесеш, або j зовсім нічого, та шче j своје проjіси.

Рідко, дуже рідко хто сього літа приніс рублів 30, мало таких, шчо поприносили по 10 р., а більше таких, шчо принесли самиj пустьак, або j нічого. Бувало ж, бачить чоловік, шчо на заробітках плохо, приjде до дому, заробить з снопа; а тепер шчо ж заробиш, коли даjуть 5-6-иj сніп! Сього году в Дервініса пропало багато пшениці через те, шчо він думав зібрати ввесь хліб винуватцьами та одробітчанами (шчо одроблъаjуть jому по 4 дні за десьатину; jак хто бере в jого на засів, то даје панові третіj сніп і 4 робітники од дльа тики), та j не зібрав! Багато поставалось шче пшениці не зібраноji, пшеницьа перестојала, зерно стало сипатьсьа, тоді став давать за вборку пjату j четверту копу. Потім того, jак зерно сливе зовсім повипадало, так шчо зкосивши згрібали пшеницьу прьамо в копиці, а не вjазали в снопи, Дервініс оддавав вже j 3-іj сніп і навіть половину, аби jшли косити. Јак приjдетьсьа хліб збірать з польа, тоді не наjмеш в нас робітника за гроші;—трудно,—всьакиj або своје косить, жне та вбираје, або за сніп зароблъа, або одробльа. Отож з прошлого году Дервініс вигадав шче нову штуку: даје десьатину землі чоловікові, а чоловік мусить jому за ту десьатину убрать (скосить, звjазать і звезти панськоjу скотиноjу, а другі розвозьать своjеjу, а jак панськоjу, то за панську скотину треба одробльать окреме) півтори десьатини хліба. Льуде кажуть, шчо під хорошиj врожаj це вигодно; та хто jого зна, шче льуде добре не взнали того способу.“

Друга допись із *Миргородського повіту* показуjе, jаке гірке житьтьа в наjмах в панів на табачних плантаціjах.

„Дуже гидко живетьсьа бідному льудові в наjмах, а про табачні плантаціjі, то вже нічого j казати.

На табачні плантаціjі наjмаjутьсьа наjбільш молоді дівчата, j на плантаціjах поміщика *Марковського* је ціла сотньа таких молодих робітників.

З кінцьа марта місьацьа аж по 15-те нојабрьа (значить за $7^1/_2$ місьаців) дістаjуть вони у jого від 12 до 25 карбованців.

Годуjуть jіх тут гидко; спльать вони в холодних сараjах на голіj землі, j через це, в апрілі місьаці, сливе всі боліjуть лихоманкоjу j гарьачкоjу. Хоч jісти j спати в шчедрого пана не дуже гаразд, про те тут робота пекельна: ціліj день вони жарьутьсьа на сонці, а тут шче ходить табачник або j сам пан та дивитьсьа, шчоб ніхто ні однiji хвилини не простојав без діла, не згульав.“

А ось друга допись з *того ж* таки *повіту* показуjе, jак мошеничаjуть пани, шчоб затьагти до себе робітників, котрі від них тікаjуть.

„До генеральші *Јерноjі* зовсім не хотіли дівчата наjматись — так, виходить, солодко у неjі робити!—Так шчож вона вигадала? Підіслала чоловіка, мов він із другого місцьа приjіхав, із Лубенського повіту, j наjмаје до другого пана. Чоловік цеj вговорив кого треба, дав завдаток і поjіхав собі.

Минуло кілька часу; підходить вже j іти на роботу. Тут раптом приjіздить тоj же самиj чоловік; загадуje отправльатись на хутір..... „На jакиj хутір“? питаjуть.—„Јак на jакиj? хиба ж ви не знаjете, куди наjмались? До генеральші Јерноjі. — „Е, беріть собі—бог з вами—і свіj завдаток, ми краще без роботи зостанемось, а туди не підемо, не хочемо.....“ — „То таке: jак не захочете сами jти, то поведуть. Булоб не наjматись, а коли наньньались, то треба jти.

Справді, генеральша заjавила до станового, шчоб заставив jіх ітти на роботу, бо вони позабирали завдатки.“

Третьа допись з *Миргородського* повіту знов говорить про ***мошенство панів та жидів***, шчо зробились поміщиками.

„От вже більше году, jак у нашому повіті зjавиласьа болість —гнила жаба; дуже багато льудеj од неjі вмираје. Та j де тут видужувати, коли нічого jісти, бо попам плати за похорони, жидам плати за горілку на поминки, а тут у казну j у земство треба платити податки. А з заробітків поверталсь і нічого не принесли. Де jакі, котрі були на табачних плантаціjах, не получили рошчоту, бо тепер табак дешевиj, так пани кажуть, шчоб підождали, поки ціна табаку підніметьсьа, а jак продадуть табак, то тоді j рошчитаjуть. У jекономіjі ж жида Горвицьа на Пологах так шче краще зробили: заключили в волості з робочими условіje: по 23 карбованці за літо до Покрови (1-го листопаду), а jак прогульаје хто jакиj день, то штрафу вдвоје проти денноjі ціни. Коли табак померз у травні (маjі) місьаці, то jекономіjа j роспустила робітників.—Каже: „jдіть собі до дому, а jак треба буде, то ми вже вас покличемо“.—Робітники пішли

собі до дому та ј ждуть, поки јіх покличуть. Не довго ждали, бо јіх скоро визвали до мирового судьді по повістці, де јіх јекономіја винила, шчо вони повтікали з роботи ј не хотьать робити. Мировиј, не думавши багато, присудив зідрати з них по 46 карбованців, та шче по 3 карбованці на судові здержки. От так по 49 карбованців заробили на своју шију. Скоро в нас настане жидівське царство: всі великі јміньньа перејдуть в јіх руки. Пан Горвиць купив іміньньа графа Гудовича; от скоро ј друге велике јміньньа Муравјова попаде в руки Зароховича. Тепер він најмаје в јого 16,000 десьатин по 1 кар. 75 коп. за десьатину, а сам најма од 5 до 15 карб. за десьатину, одбіраје, значить, чистого доходу 60,000. Коло јого вјутьсьа все жиди менші, а ці вже впиваjутьсьа в тіло мужицьке ј ссуть з јого остатньу кров. Не більш поживльаjутьсьа бідні льуде ј од своjіх панів, Пан Черниш сеј год так роспорьадивсьа: брали в нього льуде по 10 десьатин землі з 3-го і 4-го снопа на всьаку пашньу. От він, јак скінчилисьа жнива, то пшеницьу всьу забрав собі ј каже: „на вішчо мужикові пшеницьа, він привичниј і чорниј хліб јісти“, а взамін пшениці дав житом, котре жучки повипивали, зосталасьа јідна тільки солома. (Мужицькиј живіт, хоч і каміньньа змеле, чом би јому не покоштувати соломи, аджеж скот јість, а мужик шче хуже скота!). Один дьадько, шчо робив в јого, росказује, шчо він з жінкоју вдвох получали в јого 45 карб. у рік, а хліб давав гірш, ніж земльа: просто з току наберуть невіјаного, змельуть, тај дајуть льудім јісти. „Бідували ми так сливе ціли ј рік; в кінці года, в ту ніч, јак моја черга була објізжати поле, украдена була копичка сіна; післьа того витрусили сіно в мужика; він проседів три тижні в острозі, сіно вернув, а з мене таки пан виверну в 21 карбов. Заплакав ја тільки гірко, тај пішов з жінкоју шукати луччоjі роботи; радили мені жалітьсьа до мирового, та де там з ним тьагатись голодному чоловікові. Мировиј за свого ж руку тьагне“.

Скажуть:—чому же мужики не жаліјутьсьа в суд? Так суд же завжде — оборона багатшого, а в наших панських мирових судах це робитьсьа зовсім прьамо ј нехитро.

От у нас мировиј ***Коченевськиј*** умовивсьа з почотним мировим—***Сурином*** рішати своjі діла так, шчо јак Коченевськиј маје діло з мужиками, то ріша діло Сурин на користь Коченевського, а јак Сурину треба вести діло з мужиками, то Коченевськиј ріша на користь Сурина. От тут і добјешсьа правди! Поткнись у зјізд, так там тіж пани засідајуть. Це похоже на те, јак би вовка посадили судить овець, так пани судьать мужиків. Коченевськиј так умів стојати за панську правду, шчо јого навіть назначили в окружниј суд членом, бо дуже надежниј чоловік“.

А ось знов допись з ***Миргородського повіту*** про те, јак ***суд боронить робітників од панів:***

„Діло розбирајетьсьа у мирового судьді. Жаліјетьсьа ліберальниј пан ***Зеленськиј*** (він же ј мировиј судьдьа другого участка). Обвиньајутьсьа три дівчини, шчо взьали завдаток і не јавились на роботу, на табачну плантаціју. Дівчата сміливо росказују ть, шчо јім не додали торік по три карбованці, шчо вони вже ј чоботи позтоптували, ходьачи за тими грішми, своjім потом зароблеными. Свідітелі кажуть теж саме. Одна дівчина обернулась до пана: „ви ж сами казали, шчо јак прijдеш на це літо робить, то ј ті гроші віддасте“.

Мировиј судьдьа присуджа взискати з них по ***пјать карбованців*** штрафу за прострочені дні ј вернути ***три карбованці завдатку.***

Значить, прijдетьсьа бідним дівчатам пів літа за дурно робити, а Зеленськиј зможе послати своjіј жінці, котра, кажуть, транжире гроші за кордоном, ті 24 карбованці, котрі він задурно зідрав з бідних дівчат.“

Таким то сьвятим робом нароста шче нова сьвята власність в панських та арендаторських руках і в звичајниј рік, — а коли бог шче поможе, та пошле неврожај, а за ним голод, — то зріст сьватоjі власності шче ліпше піде, коли не там, де саме неврожај случивсьа, то в другім місці, куди він вижене більше ***дешевих рук*** на заробітки. Тільки ж і там, де неврожај стане, панам він не завше такиј невигодниј, јак мужикам, а иноді так і зовсім таки вигодниј, — бо в панів все таки зберетьсьа чималенько хліба, котриј, јак продастьсьа по великіј ціні, то шче ліпше ніж за врожајниј рік гроші виручатьсьа! По крајніј мірі нам не раз вдавалось стрічати панів, котрі просили в бога неврожају, а најбільш післьа врожајного року.

Ось картина ***голоду*** в Полтавшчині в 1876 р. післьа неврожају:

„Дуже гірко сеј рік жилосьа бідному простому льудові на Украјіні: сіна зовсім не вродило; хліба мало було; гречки ј проса так і зостались на полі, куди ј послідньe насіньньа витрусили; жито молотити прijшлосьа пополам з жолудьами...

Недорід усього! Голод скрізь страшенниј!!.. Скотина,—куди не гльань — стојіть худоба, голодна: поведеш продавати,— ніхто ј дурно не бере. Жиди купували на шкуру, а мньасо було по шагу за фунт. У Полтаві, кажуть, один чоловік вивів на базар коньаку: водив, водив, — ніхто не хоче купувати, так він јіјі ј виміньав шевцеві за чоботи, шче ј семигривенника додачі дав; радиј, шчо здихавсьа від обузи.

У Миргороді на зімнього Миколу багацько водили льуде конеј, так ніхто на них і дивитись не хоче.. Та ј шчо то за коні! Худі, самі кістки, ребра аж світьатьсьа! Јак то јого дивитись хазьајінові, в котрого так перевелась остатньа худоба. Бачив ја тоді, јак мужики везли жидові товар із Полтави. Підрьадились вони за сімдесьать верстов туди ј відтільа по карбованцьу від кожноји хури. Думалось,— бачите,— бідним льудьам: „ачеј— таки хоч на корми шчо небудь заробимо“. Ні, не вивезли: не видержали бідні коні! на десьатіј верстві — чи шчо — загрузли в грязьуку (це було в осену, коли була дуже велика грязьука) і сливе всі пристали; дејакі тут і зостались, — довелось тільки шкури поздіјмати.

Не крашче над скотину ј льуде јіли: приј шлосьа тут і жолудів покуштовати, ј усьачини. В одніј хатині, дуже вбогіј, бідна мати, јак риба об кригу бјетьсьа: малих дітеј купа голодна кричить, плаче, просить јісти... Шчо ж вона, бідна мати, зробила? Тикнула јім у руки по цибулі, бо в хаті не було ні крихтини хліба. Одна дуже сердобольна пані росказувала, јак јіји сусід пријшов до господи худиј, блідниј, ледве на ногах держитьсьа... „Ја јому ј кажу: Јухиме! Ти, мабуть,хвориј, шчо такиј блідиј; пішов би ти до лікарьа, він тобі лікарства дасть“. — „Та ја, бариньа, пријшов до вашоји милости, шчоб позичили мірку житнього борошна, бо вже третіј день, јак ја ј діти моји нічого не јіли“, одказав Јухим міні, і сльози в нього на очах затремтіли. А далі це — дивльусь — він шче більше поблiднів, потім затрусивсь і упав на діл... Тут ја дуже зльакалась, бризнула на нього водоју, дала поньухати спирту, ј він трохи очуньав. Винесла ја јому кусок булки. Він дуже до нього жадно кинувсьа ј зразу зјів. Винесла ја јому шче півбулки, та ј кажу: Оце на, заховај та ј јістимеш дома, шчоб ніхто не бачив. — „Хіба ја звір, шчо јістиму сам, коли діти сидьать голодні“!

У де јаких хліба не стало ј до Різдва. А з посту сливе половина льудеј стали брати хліб з магазејів, то на харчі, то на сіјбу.

Настала весна. Тепло — либонь трохи порадувало народ: скотину випустили пастись; льуде пішли в поле: все пријньалосьа копати, садити, сіјати; але ј тут біда! де јого грошеј узьати? Податі платити треба, хліба купити нізашчо ј продати нічого. Скотина, јака ј зосталась, зовсім не в ціні. Хліб дорогиј несказанно: за пуд борошна житнього жидові треба заплатити копіјок 60, тоді јак в осени сам же јому продав по 25 копіјок.

Дуже багато народу пішло сеј рік на заробітки. Заїдеш було в волость, то — дивишсьа, — сидить чоловіка три або чотирі — все записујуть, аж піт з них льльетьсьа, тих шчо јдуть на

заробітки. Із одніји волості (до трьох тисьач душ жителів) взьали таким робом білетів на заробітки душ вісімсот; а скільки ж шче тут дома в своїх панів понајмалось на плантаціји до табаку!“

Јак добре живетьсьа на заробітках хліборобам, косарьам і т. и. в степах, куди вони јдуть з середньоји Украјіни, це доволі показано в II т. „Громади“. Ось шче допись з ***Полтавшчини*** про дольу крестьан заробітчан:

Товаришч наш пише з ***Миргородшчини:***

„Дуже важко живетьсьа бідному льудові дома в себе, а шче гірше житьтьа тих, котрі ходили 1876 року на заробітки. Цілими сотньами сливе, цілими селами пішли було льуде на заробітки. Одначе шче не багато ј часу минуло, јак пішли, а вже багато заробітчан назад поверталось: бліді, хворі, хмурі ј голодні, не знајшовши ніјакоји роботи, сумні ледве-ледве шкутільгајуть до дому. Народу скрізь набилось, кажуть, сила, а роботи не ма ніјакоји. Поробиш там јакиј день або два, запрацьујеш копіјок тридцьать, та ј сидиш знов — сподівајешсьа, шчо хто небудь најме. Де шчо було з дому—все попродавали. Иншиј і косу, ј сорочку проміньав на хліб..... і тепер повертајутьсьа до дому. Он вони ледве дибајуть по дорозі, гльаньте! Бліді, тижнів по скільки ј сорочок не переміньали; нужа так і сиплетьсьа..... Тој шкандиба в однім тільки чоботі, друга нога онучеју обвјазана, иншиј іде з головоју, оберненоју ганчіркоју, — шапки не маје (голодниј, десь виміньав за пальаницьу). Де јаких привезли зовсім хворими; — теперь лежать у гарьачці. В Березову Луку одну дівчину привезли зовсім мертву, бідна не дотьагла ј до дому. „У мене оце вже чотирі тижні, каже один сельанин, рівачка, ј ноги попухли, ј голова кружитьсьа; — на силу доліз до дому. От тобі ј заробили на своју шију“!......

Ось картина житьтьа *робітників на сольаних озерах під Одесоју,* де јаким то чудом частині робітників, котрих здибав наш товаришч, шче живетьсьа не так то гірко,—але за те тут же другіј частині живетьсьа трохи не јак собакам.

„Робочі на одеських сольаних озерах бувајуть строкові ј поденні. Строкові робочі најмајутьсьа завше с 1 марта по 15 нојабрьа, на сім, значитцьа, с половиноју місьаців. В 1876 годі на озерах було срокових робочих сімдесьать чоловіка, із котрих одна артіль харьківців з пјатнадцьати чоловіка, а друга артіль черниговців з пьатидесьати пјати чоловіка. Перша артіль брала по 70—80 карбованців на чоловіка, друга артіль по 90 карб. Обидві артілі були на хазьајських харчах, шчо обходилось конторі озер (акціо-

нерному обшчеству) по 30 коп. в сутки на чоловіка. Харчував робочих один служашчиј при конторі ј обо всім давав шчоти хазьајінам. Харчувались робочі так: на снідапьньа давалось по кусочку свиньачого сала ј по півтора фунта нальаниці. На обід і вечерьу борш з капустоју, бурьаками ј мньасом по 1 ф. на чоловіка; каша гречана, або просьана з салом; до страви дававсь житніј хліб і чарка горілки, а шчирим робочим і по дві чарки. На питьтьа хлібниј квас.

Не знају, чи цьому правда, а говорьать, шчо страва готовилась так чудово, шчо директор і смотритель брали јіјі ј собі на обід. Робота починалась з восходом, а кінчалась з заходом сонцьа. Тим робочим, котрі хтіли робить і в ночі, давали додатку по 10 коп. і чарку горілки на снідапьньа.

Ламали сіль мабуть з місьаць, а так јак це робота трудна, то робочим добавльали по 10 к. в сутки. Жили робочі в камјаному балагані, в котрому дльа спаньньа були зроблені нари, ј на них стилилась на ніч солома ј рогожа. Балаган такиј здоровиј, шчо на душу приходилось місцьа по півтора квадр. сажньа ј по 2 куб. саж. воздуху. На хазьајськиј кошт ходили робочі ј у баньу, котра тут же ј була постројена; дльа бані робота кінчалась в субботу зарані, в 4 год. післьа полудньа. За один раз банилась јідна половина робочих, а за другим заходом друга.

При озерах је больницьа, в котріј лічатьсьа робочі даремне, на хазьајськіј кошт. В больниці 10—12 кроватів, але можна поставить і 30. Лучајетьсьа, шчо боліје часом і по 60 чоловік. Самі частішчі болісті: гарьачка, возвратна лихоманка, ломота (ревматизм), јазви ј грудні болісті. Харч, сорочки, одежа дльа слабих дајетьсьа даремне з контори. Фельдшер частенько краде больничниј чај, сахар і другі ласошчі. При больниці окрім фельдшера је доктор Бертензон, котриј пријіздить з города по 1—2 рази в недільу. Доктор получа, кажуть, 1500 карб., а фельдшер 50 карб. в місьаць; больнична прислуга получа по 15 карб. в місьаць. (Між слабими лучајутьсьа перејіхані вагонетками; так за один місьаць в цьому годі перејіхано 4 чоловіка).

Всі строкові робочі рідко коли беруть до строку скілька небудь грошеј, через це при рошчоті получајуть коли ј не всьу то більшу часть строковојі плати. Мабуть з половина робочих строкових при рошчоті получајуть за ширость в роботі по 3—5 карбованців награжденіја.

Так то живетьсьа робочим строковим, јак јіх најма ј содержить сама контора.

Виволочка ј ломка соли віддајетьсьа иноді артільшчикам за 25—28 карбованців за погонну сажінь. Один артільшчик може виволокти 10—12 сажнів. Артільшчик сам від себе најмаје робочих і сам з ними рошчитујетьсьа. По контракту артільшчик мусить постројіти деревјаниј балаган, котриј післьа робот достајетьсьа конторі озер. Взьавши в рошчот те, шчо артільшчик чимало таки грошеј тратить на балаган, харч, посуду, кухонну прислугу ј друге, — він через це вигадује, јак би подешевше нанньать робочих і јак би обдурить робочих, шчоб самому не зостатьсьа в убитку. А вони ј справді часом не получајуть користі ј утікајуть без вісти, бо вони більш не можуть заробить, јак 1—2 карб. на сажневі.

Јак ламајуть сіль, то артільшчик може заробить карбованців з 30—40, але вони рідко коли можуть стільки заробить, через те, шчо контора по контракту маје право перегонить јіх з јідного місцьа на друге. В јіднім, наприклад, місці артільшчик почне вже ламати сіль, понајмаје робочих, а тут контора каже јому, шчо в цьому місці або не вигодно, або не можна ламать соли ј показује јому друге місце. Артільшчик переходить на друге місце, а перші затрати пропадајуть, бо він получа плату за погонниј сажень, складениј в бугор. Та шче ј самі контракти пишутьсьа так, шчо більше бјуть на вбиток, ніж на користь артільшчикам. Лучајетьсьа теж, шчо безграмотним артільшчикам пишуть в контракті зовсім не те, шчо говорьать при словесніј умові. Такі порьадки, при отдачі виволочки ј ломки соли артільшчикам робльать те, шчо артільшчики дуже тисньать та обманьујуть робочих, хотьать з бідноји бідноти здерти ту користь, котороји вони не можуть взьати через конторські порьадки. Артільшчики најмајуть завше поденних робочих. Поденні робочі получајуть по 80 коп.—1 р. в день, жінки беруть по 35—50 копіјок; вони при виволочці промивајуть сіль і поливајуть бугри водоју. Робочі поденні бувајуть більше всього з бідноти, котра бродить по Одесі ј ночује то коло Дьука (бульвар), то по одеських мипах та трушчобах. Чим більше цього народу, тим артільшчики гірше понижајуть поденну плату. Јак же лучајетьсьа, шчо робочих мало, то артільшчики переманьујуть јіден у другого робочих і вшукујуть јіх јак мога.

Лучајетьсьа, шчо робочиј кида всьу своју плату ј утіка до другого артільшчика. Артільшчик харчује своіх робочих в довг, в довг же даје јім і горілку, шчоб тільки вдержать јіх у себе. Јак робочиј маје більш довгу, ніж виробив, то він втікаје до другого артільшчика, хоч би ј за менчу плату. Јак же другому артільшчикові робочих не треба, то він договорьујетьсьа з другим артільшчиком, котрому робочі винні гроші, ј, приньньавши робочих до себе, зараз же јаким небудь способом і видере ці гроші в робочого. Јак почне јти дошч, то тоді артільшчикам лахва: робота зупиньајетьсьа, а робочі сидьать холодні ј голодні,—от за-

раз артільщики ј договорьујуть їх на тиждень або шчо, ј дајуть таку плату, јаку схочуть; лучајетьсьа, шчо артільщики при таких случајах поніжајуть плату на 5—20 к. Не обходитьсьа тут без гомону, лајки,—але голод не свіј брат!

Контора ј сама најмаје дльа ломки соли поденних робочих по тіј самій ціні, јак і артільщики, ј росчитује їх по субботах. За дльа того, шчоб по недільам робочі не пропили всього, шчо заробили, та потім не сиділи голодні, контора видаје по 6 марок, кожна по 30 к.; за ці марки робочиј обідаје в озерних маркитанів, а маркитани доставльајуть марки в контору, де їм і дајуть гроші. Харч у маркитанів поганиј, не свіжиј: боршч з мньасом по 8 к. порціја, каша з салом по 7 к., чарка горілки по 6 к. Хліб копіјкоју дорожче городських цін. Маркитани купујуть теж стару одежу, чоботи ј продајуть це все робочим втроје, або вчетверо дорожче, ніж самі платили. Јідно слово, поденні робочі на сольаних озерах—це самиј несчастниј народ в світі; у нього ні роду, ні плоду, ні вида чоловічого. Страшенна бідність видна на всьому: на одежі, тілі, лиці; свіжому чоловікові страшно становитьсьа ј гльануть, а не то шчоб пожить з такими поденними робочими.

Всіх робочих на одеських сольаних озерах бува: зімоју чоловіка з 80; літом з 300, в осени, јак бува виволочка соли, 600—700 чоловіка.

Так то живуть в Одесі ті, котрі виробльајуть нам всім јідну з најважніщих річеј дльа нашоји страви“.

Оттаким то способом јак зберуть пани та купці грошеј з хліба, табаку та з соли, шчо дльа них пожнуть та повитьагајуть робітники серед собачого житьтьа, — то сьвата власність росте шче далі: закладајутьсьа заводи, фабрики, купујутьсьа машини ј дльа самоји праці на полі. Тут вже де встојати бідному мужикові, котриј маје клаптик польа та пару волів та руки, або иноді ј нічого, окрім рук? Продаваj і остатньу земльу, та јди в робітники на завод! А јак там і тепер живуть робітники, коли шче не зовсім обезземелено крестьан в Россіји, це видно ј з дописі з *Брацлавшчини* про *робітників на сахарньах*.

„В остатні роки на Украјіні розвелосьа багато сахарень. Панам дуже подобајетьсьа велика користь, шчо даје здобуток сахару. Јак тільки сахарньа робить 5 або 6 місьаців на рік, то вона може дати користи 100 карбованців на 100. Льуде, шчо мајуть багато грошеј, або (јак ми будем їх звати) — дукачі, аж на небо лізуть, шчоб скласти товариство на акціјах та купити земльу, котру потім застановльајуть в јакім небудь банку, позичајуть, скілько там треба, грошеј і будујуть сахарньу.

З кожним роком зјавльајетьсьа все більш та більш цих сахарень; поміщчики, мајучі потребу в грошах, продајуть чимало своjеji землі та лісу дукачам; прості льуде продајуть своју працьу, шчоб було чим заплатити податки.

Ја буду казати про јідну Степановську сахарньу, в Брацлавськім повіті, Подольськоји губерніји. Цьа сахарньа належить до товариства, котре маје 8000 десьатин купленоји землі ј 4000 десьатин лісу. Окрім того, јак сказано, в надрукованому уставі, товариство мусить мати 1,200.000 карб. грошеј; але на справді цих грошеј не ма ј вони лічутьсьа тільки на папері, а все діло ведетьсьа на гроші, позичені за добрі ўсотки в кијівських банках.

З самого початку Степановська сахарньа понајмала на службу економів і прикашчиків з польськоји шльахти, а тамошнього жида Мошку Дубицького запросила до себе в підрьадчики, шчоб најмав робітників. Цеј жид, Мошко Дубицькіј, до сього часу був чоловік бідниј; але најмајучи на сахарньу 800 або ј більш робітників на рік, запхав собі в кишеньу за вісім або ј девјать років тисьач з 20 льудських грошеј. А јак це могло бути, зараз побачимо.

Завод змовльајетьсьа з підрьадчиком і плате јому в місьаць за 30 робочих днів по 14 карб. 56 коп. за кожного робітника, та 8 карб. 56 коп. за полуробітника. Підрьадчик јіде в села, прьамо до волості; побалакавши на самоті з старшиноју та волосним писарем, він, за підмогоју цих урьадників, збіраје до волості льудеј, котрі бажајуть понајматись робітниками, та тут і једнаје їх. Замісць завдатків, підрьадчик даје робітникам заробіток вперед за чотирі місьаці, по скільки вмовитьсьа на місьаць; але не доводитьсьа робітнику навіть і подержати в своїх руках тих грошеј, за котрі він продавсьа жидові, бо їх тут же відбірајуть старшина з писарем за всьакі податки та недојімки; на руки ж робочим вертајуть остатні копіјки, з котрими ј ідуть вони на роботу в сахарні. Без старшини та писарьа підрьадчику не можна нанььати льудеј за таку дешеву ціну; він наперед змовльајетьсьа з ними, та за те, шчо вони помагајуть јому најмати дешево робочих, даје їм за кожну продану јому душу по 1 карб.; цього карбованцьа јому нема чого жалкувати, бо за підмогоју волосних урьадників він најмаје робітника в місьаць (за 30 робочих днів) по 5 карб. — 5 карб. 50 коп., а полуробітника — за 3 карб. 50 коп. Зробимо рахунок на один місьаць, та ј побачимо, шчо жид покладе собі в кишеньу.

За 1-го робітника ј 1-го полуробітника јому завод платить 23 карб. 12 коп.; він же дві душі најмаје најбільш јак за 9 карб.,

нехај харчі коштујуть 6 карб., та инші затрати—волосним, прикашчикам та иншим чельадникам — најбільш јак 72 коп., себ-то жид стратить на місьаць 15 карб. 72 коп., або ј того менше; от і зостајетьсьа жидові 7 карб. 40 коп. кожного місьацьа; а за всіх шість місьаців він маје собі з робітника та полуробітника не менш, јак 44 карб. 40 коп. чистоји користи.

Але јому цього мало, ј підрьадчик, де тілько мога, норовить зірвати з робітника хоч копіјку; занедужа робітник на один день, він вишчитује з нього; зостанетьсьа на кілько часу дома залатати чоботи, або полагодити порвану свитину, він одвертаје *за цілиј день* від заробітка; так само шахрује ј більа харчів: на кожного чоловіка по умові випадаје ½ фунта мньаса в день; але жид хоч і даје, та тілько по стільку, шчо хиба де јакому тільки припаде малесенькиј шматочок; останні ж јідьать одну ту бурду, де варилось мньасо. Про другі харчі можна теж саме сказати. Але це шче не все. Море жид робітника голодом, ганьаје ј на роботі, шчоб і трохи не оддихав; а јак пријде діло до рошчоту, то він јого шче ј обшахрује; він заплатить робітнику не за ті дні, шчо чоловік робив і за јакі по својому рахунку сподівавсьа одібрати гроші, а тільки за ті, шчо записані в нього, підрьадчика. А воно мабуть не маје на світі ні одного жида підрьадчика, котриј би набавив робітнику хоч один день, навіть помилившись; ні один і не згадаје, шчо може робітник помиливсьа, шчо може він більш заробив, а ніж каже; а кожниј аж на небо лізе, аби завірити робітника, шчо він проробив менш, ніж каже. Послуха, поміркује чоловік, та ј рукоју махне; а инший і справді подума, шчо жид каже правду, „бо він письменниј, в јого все записано“, а того ј не зна, бідолаха, шчо він 3—4 дні робив даремне. Важко дивитись на робітника, котриј попав у жидівські лапи: міцно держить јого жид в својіх пазурах і пје з јого останьньу крівовицьу: бјетьсьа бідолаха, не перестаје робити, доки жидівські харчі та важка робота доведе јого до кінцьа, або зробить з јого нікчемного чоловіка — хворого та слабого.

Оттака гірка дольа випадаје кожному робітнику, котриј попадајетьсьа до жида в невольу; зкаје кожниј наперед, але волеју — неволеју јде. Спитајеш иноді такого чоловіка, чого він на таких умовах іде робити на сахарньу ј завше почујеш: „з голоду“. Јідному податків нічим заплатити, у другого була де-јака скотина, — продали за недојімки, а самого зоставили без хазьајства: треба новим обзаводитись; инший маје де-јаку частину землі, а в другого јіјі не ма, — він і ходе по заробітках; а заробітки тепер јакі? робиш, робиш, ні рук, ні ніг не чујеш, думајеш, хоч би шчо заробити, а жид тебе оштрафује та обшчита, —

от і зоставајсьа з чим пријшов“. Так одказује трохи не кожниј робітник, а то навіть і всі.

Загльаньмо тепер в жільльа робітників.

Всі вони живуть в казармі. В ціј казармі је дві половини: в одніј живуть тільки робітники, а в другіј—шче зроблена ј кухньа. В кожніј половині більа стін і посередині зроблені ліжка з дошчок, де спльать робітники. Тут так тісно, шчо проміж ліжками хіба два чоловіка розменетьсьа. Долівка земльана, з вибитими скрізь великими јамами, так шчо легко можна ноги поламати. Смітьтьа мабуть ніколи не виноситьсьа, а загортајетьсьа під ліжка, бо там лежать цілі купи гноју; хоч і кажуть, шчо је јакась „вентиляція“, але вонь в казармі ніколи не проходе. Спить робітник на своїј свитині, котру підстила, јак льага спати. В обох половинах живуть всі робітники разом з жінками ј дівчатами, котрих је душ 80.

Треба додати, шчо на инших заводах Кијівськ. губ. је особі половини, де живуть тілько баби та дівчата, нарізно від чоловіків; це најбільш буваје на тих заводах, де робітників најма ј содерже не підрьадчик, а сам завод, через своју контору. Але на степановськіј сахарні цього не ма: всі робітники живуть разом, себ-то ј баби та молоді дівчата.

Кожниј завод повинен мати своју больницьу з аптекоју, фельдшара ј лікарьа, шчоб хворому можна було хоч трохи запомогти, а јак завод не хоче мати свого лікарьа, то мусить просити повітового, шчоб раз-у-раз најіздив. Лікарь повинен не тілько давати запомогу хворим, але разом з поліцієју мусить придивльатись до санитарного ј гигіјеничного стану робітників, себ-то,— шчоб в казармах було чисто, сухо ј тепло, шчоб харчі були свіжі ј здорові, ј таке инше; але замісць всього цього заводськиј лікарь одбіраје карбованців 1500, а јак јого не ма, то повітовиј теж карб. 300—400, — по умові з хазьајіном; перший за те, шчо мусить бути на заводі „свіј“ (бо „свіј“ буде мовчати), а другиј, — шчоб, пријіхавши, не доглядатись до чого јому треба, а де з ким побазікати та викурити цигарку. Так саме ј становиј буде мовчати, бо ј јого не забувајуть: перепада ј на јого дольу карбованців 300.

Праведні та милостиві судьді теж не звертајуть своједі уваги на бідного робітника, хоч і зовутьсьа вони милостивими, та тільки милость јіхньа не дльа робітників, а дльа тих, хто јіх теж не зоставльаје својіми милостьами. —„Де нам позиватись,“ казав мені один робітник, „коли скрізь і всі підкуплені; подаси жалобу хочби до мирового, ј мајеш надіју, шчо тебе не осудьать; аж гльади, рішили та не на твоју користь: зітхнеш тілько важко та ј руки опустиш“.

Та ј справді, чого иншого можна сподіватись робітникам хоч від такого судьді, јак тутешнij *Бьејев* (живе він в м. Вороновиці). Кілько раз не позивали прості льуде економів та инших урьадників за те, шчо вони дајуть јім тумаків, а то ј инше одлупльать, але ні разу жалоба не рішалась на користь јіх, а тілько з економів бралось карб. по 40 на јакијсь приjуть, хоч гроші ј віддавались на руки самому судьді. Але јак тілько з „начальства“ хто небудь почне позивати робітників за те, шчо не змога јім була відробити забрані гроші, то наш судьдьа шпарко пријмајетьсьа за діло јріша јого на користь начальства, та ј видаје јім заразісповнительні листи; мајучи ці листи, начальство напевне здере з робітника своје, навіть хоч з мертвого.

Випада тут сказати, шчо робітникам доводитьсьа коштувати кулаків свого начальства тоді, јак почнетьсьа робота в полі, јак садьать бурьаки то шчо; тоді начальство гульаје по својому. Начальство, јак казав ја шче попереду, најбільш із польськоїі шльахти; јім важко на души, јак вони не побјуть кого, або хоч у вольу не налајутьсьа та не пазнушчајутьсьа над ким. Тільки ј нешльахтичі те ж добрі: всім тутешнім робітникам звісні два брати Іван і Грицько Дмитраші; — служать вони у гр. Бобринського в м. Смілі, Кијівск. губ. Ці два чоловіка сами з простого народу ј шче за часи крепацтва прославились својеју льутістьу. Јіх робітники звуть не инакше, јак катами.

Подивимось тепер на робітників в тој час, јак на заводі кипить робота. Завод не перестаје јти місьаців 5—6, від початку жовтньа, доки можна јому јти (поки је лід, сніг); робльать на јому в день і в почі в дві зміни: з півдньа до півночі становитьсьа на роботу одна зміна чоловік 250, з півночі до другого півдньа — друга зміна теж чоловік 250; кожна зміна лічитьсьа в 12 годин, і робітнику тілько тоді можна одібрати свіј місьачниј заробіток, јак він простојіть 30 таких змін. Кожниј робітник маје своју роботу: один надривајетьсьа в прессовому відділі, другиј в одділі дефікаціјі, третіј — в пробільному, четвертиј — в паточному. Кожному робітнику дајуть одну јаку небудь роботу; з неју він і возитьсьа вже до самого кінцьа; покинути ж цьу та взьатись за другу не всьакому доводитьсьа. Всьа робота заправльајетьсьа вчинком паровоји машини, від чого кожному робітнику треба раз-у-раз робити, бо машина не зна відпочинку. Така робота дуже важка, а најбільш льудьам малосильним і малолітнім. До сього треба додати шчо ј те, шче в одним одділі дуже холодно, а в другім дуже душно; от наприклад в прессовім: там всього 2° тепла: дуже холодно, та шче ј сиро, бо долівку раз-у-раз поливајуть холодноју водоју, шчоб не виділилась кислота з бурьачного соку; в такім-то місці льудьам приходитьсьа ро-

бити, та шче ј инший, котриј маје одну тілько пару чобіт, скидаје јіх, шчоб не пропали, і робе зовсім босим. За те в других оддилах дуже тепло: наприклад в паточному +40°, в пробільному до +37° і раз у раз повно пару, в квасильному +37° і повно кислоти від броженьньа, при заквасці, вугльа. Воно мов і рај робити в такім теплі, але на ділі виходе пекло: самиј здоровиј робітник, проробивши тут одну зіму, робитьсьа блідним, худим, шчоки ј очі западајуть і рідко јому доводитьсьа поправитись хоч трохи, а најчастіјш він так і коротаје остатньу своју жизнь.

Не можна промовчати, шчо инші робітники видержували довго каторжну жизнь на сахарні ј за довгиј час роботи добре зрозуміли те діло, котре јім поручали. Ја сам знају де-кілько чоловік, котрі років за десьать роботи на сахарні так зрозуміли діло по варці соку на дефікаціјі ј в аппаратах сахарного сиропу, шчо јім не треба було помічі вчених техників. Але все ж таки не доводилось јім бачити лучшого життьа на заводі: јіх так само, јак і других, штрафувало всьаке начальство за самі малі вчинки: не покоритьсьа робітник јакому небудь „маленькому начальнику“, не догльане чого в својіј роботі, јого зараз штрафујуть; а то инший візьме гнилу трьапку огорнути своји голі ноги, јому кажуть, шчо він вкрав јіји ј відвертајуть з нього часом половину місьачного заробітку, а то навіть і до мирового потьагнуть.“

Ось друга допись про життьа робітників коло машин в *Звенигородшчині* (Кијівськ. губ.)

„Не багато је на світі таких крајів, де б дльа хліборобства було б вже позавожувано такого багацько різних машин, јак у тіј частині південноји України, з котроји оце ја вам пишу. Хіба тілько шчо в Англіји, в північниј Америці та в Венгріји је јіх шче більше, ніж в південніј половині Кијівськоји ј північніј половині Херсонськоји губерніј. Особливо в нас багато парових молотилок. Трохи не в кожнім селі је парова машина, хоч в пана, хоч в жида орендатора. Јак вијдеш часом в осени на могилу в полі, то инший раз побачиш јіх не менш јак пјать штук за-разом, шчо курьать на степу. В инших великих господарствах, наприклад в нашім повіті в Шполі, в Калигірці, је јіх і по три ј по чотирі. Звісне діло, шчо в тих землях, де зразу заводилось багато машин, наприклад в Англіји та ј на Московшчині, ціна робітникам через ці машини завше зменшајетьсьа, бо машина з јакими двадцьатьма чоловіками справить стілько роботи, скілько наперед того ј сто робітників наврьад чи зробили б. Через те остатні вісімдесьать чоловік мусьать шукати иншоји роботи, мусьать најматись дешевше, а часом і зовсім зостајутьсьа без усьакого заробітку. Затим то прості льуде в

західнij Европі j на Московшчині з початку дуже ненавиділи машини, а jак де, то j досі ненавидьать. У нас то вже річ трохи инакше. Рідко де льуде жалijутьсьа, шчоб машини в jiх одбивали роботу. У степовім краjу південноjі Украjіни землі je доволі, а льудеj не багато, j через те поки не було парових молотилок і инших машин дльа хліборобства, то дуже багацько грунту раз у раз зоставалосьа не ораним. Jак почали навозити з за кардону ті машини (починаjучи від 1855—1860 року), то пани стали засівати хлібом в два або j в три рази більше польа, ніж наперед того. Усьак знаje, шчо у нашij стороні пани завше дуже поспішаjутьсьа з усьакоjу роботоjу в хліборобстві. Кожен пан бажаje, шчоб у jого було j виорано, j засіjано вперед, ніж у сусіда. Кожен пильнуje убрати ввесь свij хліб, jак він настигне, за jакиj тиждень, а особливо усьак гонитьсьа за тим, шчоб, jак можна, швидче вимолотить своjу пшеницьу j відправити jiji до Одеси або до Миколаjева: Наше зерно тілько тоді добре купльаjуть за границьу, коли воно буваje приставлено до кораблів дуже рано, вже в августі j у сентьабрі місьацьах. Через те воно в нас і рідко трапльаjетьсьа, шчоб машини одбивали роботу в льудеj. Так само не можна казати, шчоб і ціна на льудську працьу стала менша від того часу, jак у нас приjньались машини. Тим часом одначе j нашим льудьам буваje од машин не мало лиха. Перво на перво через машини та велике панське хазьаjство, дрібне мужицьке хазьаjство руjнуjетьсьа до решту. Ми вже сказали, шчо пани дуже поспішаjутьсьа з усьакоjу машинноjу роботоjу. Шчо ж з того виходить?

В нашij стороні пани наjмаjуть льудеj до роботи коло машини шче зараньа, на весні або в осени, у тоj час, jак з льудеj податки збіраjуть. Тоді саме пани даjуть льудьам гроші на одробіток на десьатини або до машини. От же ж jак почнетьсьа панська робота, то льуде мусьать шчо дньа виходить до неji, хоча б на jiх власних нивах вже зерно на земльу висипалосьа. Через те воно завше j буваje, шчо в льудеj і виорано, j посіjано, j убрато, j вимолочено пізнijше, jак в панів. Певно, шчо це дльа льудеj велике лихо.

Jак буваje, шчо в пана стоjіть на десьатині 15 кіп, то в мужика тілько 10. Пан з кожноjі копи пшениці маje шість мірок, або j цілу четверть зерна, а мужик jаких мірок 4, бо решта висипалась, або миші поjіли. Пан свij хліб продаje рано j за дорогу ціну в Одесі або в Миколаjеві, а мужик хіба шчо післьа Дмитра (26 октьабрьа) вивезе jаку торбинку в містечко j віддасть jiji на базарі жидам за півціни. А це все через шчо діjетьсьа? Через то, шчо в панів багато землі j хазьаjства великі, а в льудеj грунту мало j хазьаjства дрібні. От же ж чим

більш пани машин накупльаjуть, тим вони більш хліба засіваjуть, тим jiхні хазьаjства стаjуть обширнijші. Чим дальше, тим гірше льуде гаjутьсьа на заробітках, на панських ланах, та коло панських машин і тим гірше руjнуjетьсьа jiх власне хазьаjство. Одначе ми не затим повели нашу розмову, шчоб росказувати вам про ввесь вплив, jакиj маjуть машини на льудське життьа в південнij Украjіні. Це річ дуже довга. Скажемо одначе кілька слів про одну частину цього діла. Кожен знаje, шчо пани та жиди маjуть від машин велику користь. Усьак добре розуміje, шчо та користь іде jiм не від самоjі машини, а від льудеj, котрі коло неjі працьуjуть, бо звісно, шчо машина, хоч jак хитро вона зроблена, усе ж таки сама, одна, без льудеj, ніколи нічого до ладу не доведе.

І шче до того j робота при машинах не легка j не безопасна. Машин не давно понавозили в нашу сторону; наші льуде до jiх шче не конче привикли j через те не рідко трапльаjетьсьа лихо робітникові від машини. Иншиj раз вона чоловікові пальці поодриваje, другиj раз усьу руку; не рідко буваje, шчо j до смерти вбje, або j шче гірше: скалічить на віки.

Таке лихо буваje дуже часто, тілько про jого шчось дуже мало знаjуть. Навіть ми сумніваjемось, шчоб була на Украjіні хоч одна парова молотилка, котра б своjіми колесами та зубами не потрошчила льудських кісток, або не пролила крови робітників. Ми знаjемо не про один десьаток таких случаjів, знаjемо, шчо де на jаких машинах такі річі бували по три j по чотирі рази, а не знаjемо ми шче j одноjі паровоjі машини, котра б пробила три роки j не скалічила ні одноjі льудини. Але цього шче мало. Ми не знаjемо j одного случаjу, шчоб тоj пан, або жид, котриj був хазьаjіном машини, заплатив хоч копijку робітникові за каліцтво. Наjбільше бувало нешчастних случаjів в перші роки, jак тілько понавозили машин у нашу сторону, одначе ми не хочемо доказувать по давнім давньам, а розскажемо тілько про деjакі случаjі за остатні роки.

В селі Критках Звенігородського повіту je орендатор жид Цікліс. У jого je парова молотилка. На тij машині в сентьабрі 1874 р. робив за подавальшчика парубок з тогож таки села *Іван Т.* Трапилось jому таке лихо, шчо барабан машинниj ухопив jого праву ногу, чисто jiji потороshчив і трохи не одірвав у шчиколодці. Цілісіньких три тижні нешчасниj парубок пролежав в хаті свого батька без всьакоjі помочи. Усьа нога взьалась антоновим вогнем і стала чорна, неначе вугільльа. Мати jого стратила остатні своjі гроші 30 карбованців, шчоб jак небудь jого вилічити, одначе нічого не пособльало. Jij дуже не хотілось віддавати jого в больницьу, бо в нашij стороні прості льуде

бојатьсьа больниці. Їздила мати до лікарьа прохати, шчоб тој приїхав до хати відрізати синові ногу. Одначе лікарь не приїхав. Нарешті Јвана Т. таки повезли у Звенигородську больницьу ј там вже одрізали јому ногу.

Певно, шчо це було зроблено трохи не через місьаць післьа того, јак машина јого побила, ј через те мусіли відрізати јіјі далеко вишче, ніж можна було б зразу. Окрім цього одпустили јого з больниці не загојівши добре рани, так шчо ј через цілісінькиј рік післьа того рана шче гнојілась, хоча Јван Т. зроду свого чоловік доволі здоровиј. Тепер він трохи навчивсьа шити чоботи ј з того живе, одначе ј досі ходить на милицьах, бо не можна јому ј деревјаној ноги прилагодити. Жид Цікліс не дав јому ј однојі копіјки ј нічого не схотів робити јому на поміч окрім того, шчо кілька разів вилајав јого матір за те, шчо вона не хотіла сама зараз везти сина в больницьу.

В селі Сучку Звенигородського повіту орендује панськиј степ жид Гинцбург. Маје ј він парову молотилку. В октьабрі 1873 року стојала та машина на степу ј молотила. Усьак з нас знаје, шчо до паровојі молотилки треба двох чоловік машинистів: одного до паровика, другого до молотилки. От же ж жид не схотів најмати двох льудеј, јаких треба, а приставив до молотилки хлопцьа 16 років *Корнија С.*, котриј до того часу пас тельата ј ніколи не робив коло машини. Стојав јакось Корниј С. на драбині ј лив оливу в підмашинники. Драбина трохи похітнулась, і впав він грудьами ј правоју рукоју між колеса машини. На шчастьа машину швидко зупинили ј виньньали Корнија С. та вже з чисто побитими грудьами ј головоју. З ран у јого кров так і бігла, а права рука була вибита з плеча ј трохи нижче ліктьа обидві кістки перебиті. Кінці јіх попробивали мјасо ј стирчали крізь шкуру. Нешчастиј хлопець зараз упав без памјати, а льуде почали казати, шчо треба јого одвезти на село до матері, бо машина робила на степу верстів за три од села. Одначе жид, управльајушчиј Гинцбурга, не дав ані воза, ані коньа, шчоб јого одвезти, кажучи, шчо вози потрібні дльа роботи, ј Корниј С., побитиј і знівечениј, пролежав без всьакојі памјати на степу 2 години, поки не надјіхав случајем з села один чоловік і не взьав јого з собоју. Нічого ј казати, шчо Гинцбург не заплатив Корнијеві С. ні однојі копіјки за каліцтво. На ***Лебединськім*** сахарнім заводі у жида Ізраїльа ***Бродського*** в марті 1876 року случилосьа таке діло: Јшов один з робітників, молодиј парубок років 19 по досці понад великим казаном з окропом, послизнувсьа ј упав в тој окріп. Јого зараз витьагли, ј на диво льудьам він не вмер, одначе не можна сказати, шчоб і очуньав. Вилежав він јаких тижнів шість в больниці ј післьа того јого одпустили.

Побачили ми јого аж при кінці јульа, одначе ј тоді не було в јого по појас цілого шматка шкури. Увесь він був страшенно синіј, і від ран та струпів понаростали по всьому тілі довгі смуги, червоні та такі тверді, неначе јому хто під шкуру позакладував шматки дерева в палець завтовшки. Багато де в јаких місцьах шкура від ран постьагувалась, страшенно боліла ј свербіла.

Можна на певно сказати, шчо проболіје він шче не меньш, јак рік, та наврьад чи коли зовсім очуньаје, бо від дуже великојі спеки в јого ј тепер вже в середині попорчено. Ізраїль Бродськиј, так само, јак і другі дуки, не маје звичају платити шчо небудь робітникам за каліцтво, котре вони добудуть собі, робльучи на јого, і цеј парубок, так јак і багацько других льудеј, дурнісінько на віки втратив своје здоровја. Та це шче не все. Це був такиј случај, шчо робітник сам послизнувсьа ј упав в окріп, і жид може казати, ніби то він тому не повинен.

На Лебединськім заводі дијутьсьа ј гірші діла. Је там така машина, котра підіјмаје голови сахару вгору на сушку. От же ж та машина так паскудно налагожена, шчо дуже часто голови сахару від самојі стелі падајуть назад і разбивајуть голови льудьам, котрі на низу робльать. За цьу зиму 1875—1876 р. не одного чоловіка вбили сахаром на смерть, а покалічили на віки ј шче дуже більше. Все це робитьсьа јакось нишком; ніхто про те нічого не знаје. Бродськиј з кожним роком стаје багатшим і багатшим і вставльаје окульари начальству та сусіднім панам, будујучи коло завода школу ј больницьу. Јакі порьадки в тіј школі, ми шче добре не знајемо, а в больниці то погано, бо льуде, котрі в ніј бували, дуже жалијутьсьа. Такі самі случаји каліцтва од машиннојі праці в нашіј стороні за остатні часи трапльалисьа в Шполі Звенигородського повіту, в Калигірці Звенигородського повіту, в Маліј Вишчі ј шче де в јаких селах Іелисаветського повіту. В селі Нечајівці Чигиринського повіту в 1874 році один молодиј чоловік вмер, бо переробивсьа, працьујучи за подавальшчика на жидівськіј паровіј молотильці. Кожен раз діло дијалось однаково: робітники тратили здоровја, або на вік зоставались каліками, а хазьаїни машин не платили јім нічого за те лихо, котре вони собі добували, працьујучи јім на вжиток.

Певно, шчо це завше так було ј буде всьуди, *де робітник працьује за гроші на панських або жидівських машинах.* Хазьајін маје машину, маје ј гроші; јому бајдуже, шчо јого машина кого вбје, або скалічить јакиј десьаток льудеј. Він завше најде инших робітників, бо нужда та голод приведуть јіх до нього. Тим часом одначе ј тепер вже в инших крајах, наприклад в Англіјі, хоча шче ј не заведені гарні громадські порьадки, ј хоча ј там робітники шче працьујуть на хазьајських заводах та машинах,

та всеж в Англіјі робітники вже трохи розумнійші, ніж наші, ј вже вони присилували хазьајінів машин до того, шчо ті мусьать заплачувати јім грішми за каліцтво, котре вони добудуть, робльачи на тих машинах. Певно, шчо, по правді кажучи, здоровја чоловіка не можна оціньувати ні на јакі гроші, одначе всеж, јак став чоловік калікоју, то треба јому чимсь харчуватись. В Англіјі робітники до того часу розбивали та палили машини ј заводи својіх хазьајінів, аж поки не настав такиј закон і звичај, шчо хазьајіни мусіли јім заплачувати за каліцтво доволі великі гроші. Не завше вони ј там чесно платьать, бо дльа багатого чоловіка закон не писаниј; не завше так само вони платьать стілько, јак треба було б, одначе буваје вже в Англіјі ј таке, шчо хазьајін мусів був заплатити своједму робітникові не менш јак 7,500 карбованців за каліцтво. Шчоб то заспівав жид Ізраіль Бродськиј, јак би јого присудили заплатити такі гроші тим льудьам, котрим він розбиваје голови својім сахаром? Одначе не ма ј признаку, шчоб у нас думали завести хоч англіјські звичаји ј закони. Чи заведутьсьа вони без того, шчоб і наші робітники не почали розбивати машини ј голови отаким катам та розбіјникам јак Ізраіль Бродськиј і инші? Думајемо, шчо наврьад!....“

От до такого дожився вільниј сельанин наш в тих самих славних Брацлавшчинах та Звенигородшчинах, звідки колись батьки јого з Богунами, та Нечајами, та Перебијносами попроганьали, було, льахів—панів „геть аж за Вислу“ та похвальались, шчо „не попустьать јіх знову із Польшчі, поки јіхньоји жизности“! Даремна похвалка! Тепер там сельанин повернувсьа в јакијсь гачок коло машини, котриј јак зломитьсьа,—то нікому ј не жаль. Навіть гірше,—ніж в гачок,—бо ј гачок иноді підчиньать, або хоч зховајуть, шчоб продати в лом..... А льудським ломом тепер, бачте, не торгујуть! Ну, то ј нехај вальајетьсьа!

Јак звісно, розумні льуде хвальатьсьа, шчо в нас крестьане получили 19 февральа 1861 р. ј земльу, ј вольу од панів, та шче ј *своју вільну вправу* в *громадах*. Так би мусило бути,—бо поміщчик був колись не тільки паном над працеју мужика, а шче ј начальством, поліцејським. Воно, коли вже до суті добіратись, то поміщчик перш усього був начальством, војацьким та поліцејським, над громадьанами, котрих він водив на віjну та судив і штрафовав,—а потім вже став вважатись за властитель праці мужицькоји, котра перше робилась јому заміcць жалуваньньа, перше маленька, а далі більша,—а далі вже пан почав вважатись і за властительа усіјеји громадськоји землі, на

котріј робилась цьа працьа. Војацьке начальство поміщчиків в Россіјі почало од них одпадати післьа того, јак царь Петро I, з двісті років назад, впорьадкував рекрутчину, а в кінець воно одпало од них, коли з сто сорок років назад царь Петро III дав вольу панам не служити в царськіј службі. Тоді то зовсім војацьке начальство над мужиками одіјшло од поміщчиків до офицерів та чиновників, котрі вже брали жалуваньньа не працеју мужицькоју на землі, а грішми з казни, шчо, звісно, складалась з мужицьких же податків.

По настојашчому, коли з поміщчиків зньалась колишньа служба јіхньа, то треба б було зараз одібрати в них і жалуваньньа за неји, то б то земльу,—але так не сталосьа. Од того то між ничим післьа волі дворьанської та рекрутчини,—крепацьке життьа стало шче гірше: царство та царське начальство витьагало де далі все більше од мужиків, а пан став вже зовсім властителем землі ј праці мужицькоји та до того шче зоставсь і судьдьоју ј поліцејським начальством над крепаками. Нова крепацька вольа 1861 р., котра настала через сто років післьа дворьанськоји, зоставила, јак ми бачили, більшу частину громадськоји землі в руках поміщчика ј вже через те не могла справди увільнити працьу крепацьку од панськоји служби. Шчо справди скасувала цьа вольа, так це поліцејське начальство поміщчицьке, замінивши јого громадським,—та тільки не вільним, а під командоју царських чиновників, на більшу половину все таки панів: посредників, ісправників, членів крестьанських присутствіј і јак би вони там шче не звались. До того шче крепацька вольа 1861 р. нічим не вменшила ні тьагарів державних (податків, рекрутчини ј т. и.), ні неволі всіх льудеј в Россіјі в царського начальства. От через шчо в кінці всього нашим буцім то вільним льудьам, сельанам, живетьсьа тепер навіть шче гірше, ніж це могло б бути післьа тіјеји безземельноји волі. От через шчо не тілько не вменшилась неволья ј здирство царського начальства, а ј громадські крестьанські виборні повернулись в нове начальство над громадьанами. Це мусило стати тим більше, шчо „Положеніе 19 февральа“ всьу вагу так званого „крестьянскаго самоуправленія“ положило не в справжніј громаді, — селі, а в канцільарському зборі кількох сел, — в *волості*.

В II т. „Громади“ ми дали кілька звісток про здирство царського начальства з наших сельан. Тепер, в часи віjни, ј перевозу віјська, в часи, коли царське начальство вбільшено цілоју ордоју сільських „урьадників“, тьагарі державні, неволья ј здирство царського начальства, мусили зрости до страшноји вишини. Тілько ж, хоч нам в тому ј дуже соромно признаватись, а ми неполучили об цьому за два роки *од наших товаришчів на Ук-*

рајіні нічогісінько, окрім двох листів, котрі печатаємо далі. Ми б готові думать, шчо наша Украјіна з цього боку „благоденствује,—бо мовчить“, јак би навіть з казенних голосів не видно було, шчо до благоденствіја јіјі далеко. Та ј те, шчо росказано в двох згаданих листах про ***кінську та льудську рекрутчину,*** певно ж, не в двох тільки місцьах було.

Ось листок з ***Подільльа:***

„26 окт. 1876 р. сельськиј староста, по највишчому приказанију, зібрав усіх льудеј у зборні ј објавив, шчоб усі ті, в кого јесть коні, јавились с кіньми в м. М., де находитьсьа волость. Од цього села, де це діјалось, до м. М. шчитајетьсьа вісім верст. Нігде дітись,—треба було вести конеј, покидавши дома роботи. Продержали јіх там не багацько—два дні. Јісти було нічого, бо звісно, кожниј думав, шчо за день звернетьсьа назад, то ј нашчо ж јого брать харчі з собоју? Коні теж стојали не јівши. У м. М. все здорожчало од великого напливу льудеј, бо до цієјі волості, опріч цього села шче причисльајетьсьа вісім сел, з котрих теж льуде поприводили конеј. Гемонським жидам лахва була. Проморивши бідних льудеј трохи голодом, одпустили јіх до дому, записавши конеј. Пропало два дні. Царьу, бачите, так захотілось. Але це шче нічого. Слухајте, шчо далі було. Позаписували ото конеј; поділилв јіх на три отділи, ну, ј обішчали дать грошеј. Так шчо ж? казав пан кожух дам, та ј досі тепле јого слово, то так і це; грошеј, киј чорт јіх і бачив, а па мужиків знов повинність накинули. Треба було небезпремінно ј к назначенному строку вести конеј в ***Литинськиј*** повіт, та шче ј не абијак, а ***кованих на всі чотирі ј з арканами*** в півтора аршини. Јак же хто цього не виповнить, то ј штраф наложили: јак хто приведе не підковану коньаку, то повинен заплатить з кожноји ноги по 50 к.; а јак хто без аркану приведе, то 1 р. 50 к.“

А ось другиј лист з ***Полтавськоји губерніји, Кременчуцького повіту:***

„Оце сьогодні вирьадили з нашого села москалів, тих, шчо „по билетах“, то б то безстрочних. „Ну, тај сліз сьогодні виплакано через оцьу војну“! сказав мені один чоловік, здихнувши, јак уже вирьадили москалів. І справді, не можна було не бачити ј не чути тијеји мішанини ј гвалту, шчо були на нашому селі. Тој біг із польа, поспішајучи до дому, тој по двору метавсьа, мов чогось шукав, а тој, неначе прибитиј обухом, ворушивсьа ј шукав під лавоју чобіт.

А за бабів та дітеј нічого ј казати:—ті голосили, неначе по

мертвому. Плакали ј самі москалі, плакали ј батьки. Пријшла повістка до нас в 3 годині пісьла обіда, а к світу другого дньа наші москалі мусили бути вже коло машини, у Кременчуці; жінкам і батькам заборонено було јіхати јіх проводити, шчоб не наганьали суму на льудеј, та не турбували своїм плачем військових урьадників. Јак же тут не плакати, коли не дајуть і попрошчатись!

Може б хоч роздобув грошеньат, або впорьадкувавсьа б з хазьајством, так над шијеју стојать староста ј десьацькиј— „мершчиј іди, тај іди“. У чім же вони јдуть? Вони не голі: јім шче за два тижні казано придбати добрі чоботи з довгими хальавами ј кожушок чи то полушубок; — і то не дурно, бо урьад обіцьав јім сплатити по 3 карбованці за штуку.

Јакиј же можна справити полушубок за три карбованці, коли самиј простиј кожух коштује сім або вісім карбованців? Це мабуть знајуть ті, шчо визначали ціни, а москалі не знали, бо пішли в самих свитках або шинельах, у кого були. А до Кременчука 50 верстов, — треба јти на всьу ніч, а ніч темна, осіньньа та шче ј кальука. Підвод казано не давати, бо јіх дајуть за дльа недужих хиба, бо ј ті повинні зіходитись. Збігшись та зібравшись на швидку, москалі вијшли на мајдан; а тут збіглось сливе шчо все село: ј старе, ј мале; тут кум, а там сват прошчајутьсьа, цілујутьсьа, плачуть; зајшли в шинок проводити ј довгенько там зоставалисьа; вијшли, затьагли жваву украјінську пісньу, тај пішли шльахом, перегукујучись, шчоб не розгубитись, та не заблукати де поночі.

Тепер у нас біганина страшенна; становиј наш А—в гаса шчо духу од волості до волості та розвозить „предписанија“ ј звичајно бје..... От приміром наближајетьсьа він до М—ськоји волості, а бiльа волості сиділо два десьацьких; забачивши станового, вони митьтьу кинулись у волость звістити. Становиј убіг в волость та ј давај од разу јіх лупити:

„Вы смѣли, такі-сякі прятаться отъ меня!“ та з шчирого, певно, патріотизму побив јіх у кров, шче ј третього до того. Бог уже зна, за вішчо.

Кому від цього всього ј јака користь? Не знају, јак далі, а тепер тілько жидові хиба, шчо в шинку, та оттому становому, шчо јому почепльать звісно орден за јого „ташкенство“.

Оцьа віјна надала шче більшу власть отим свіјським башибузукам, котрі ј так ујілисьа добре в мужицьке життьа. Тепер глььади, кожен старшина, кожен писарь бје мужика, шчоб тој давав підводу під москальа, або шчо друге.

Учора ј сьогодньа була в нашіј волості кінська перепись. Усіх конеј зібрано було 805; з усієјі волости потрібувалосьа

тільки шестеро. З цього числа штук на 200 було панських, попівських, купецьких і жидівських, остатні мужичі, або обчественні. Казано було вчора в шість годив в ранці представить усі коні. Представили. Дожидалисьа до 4 годин післьа полудньа, а далі волосні урьадники сказали: „ступајте з богом до дому; не буде сьогодньа". Другого дньа, то б то сьогодньа, годин в 12 попријіздили становиј та пани, шчо повинні були конеј вибірати, ј вибрали, скільки јім треба було.

Полічить, шчо це стојіло саміј тільки нашіј волості? — коли один жид шинкар заробив карбованців 150, бо народу було чоловіка 300, або ј більш, а на дворі до того холодно та мрьака; кожниј по неволі випје восьмушку. А тим часом дома пропада оранка. Шчоб вибрати 6-ро конеј, треба було на два дні збірати 800 конеј, та з ними триста чоловік льудеј. *)

Отак відбиваєтьсьа війна на економичному житьті мужика. Шчо тичитьсьа до морального чутьтьа, з јаким ішли на неји наші москалі, то воно видко з такоји ось фрази, котру сказав один москаль: „на нашого царьа повстали сім земель, ну, звісно, треба зашчитить і дать помочи".

Ми маємо більше звісток про *поведінку* крестьанського, најбільш *волостного начальства*,—котрі ј подаємо далі.

Ось повість з *Подільльа* про обдираньньа крестьан *царськими патретами*, обдираньньа, котре, певно, сталось через згоду јакого купцьа з посредником та волостним:

„Јакось прошлим літом пријшлосьа мені пројіздити через одно село *Подольськоји губ. Велику Кирієвку* (*Ольгопольського повіту*), і јак діло було під вечер, та шче до того јшов страшенниј дошч, то ја взьав та ј зајіхав до одного хазьајіна на ніч. Хазьајін і хазьајка з своіјми дітьми тільки шчо вернулисьа з польа ј лагодились вечерьати. На вечерьу попросили ј мене з фурманом мојім. Јак ја так і фурман міј не відреклисьа від вечері, бо були дуже голодні. Післьа вечері міј фурман пішов до своіјх коньат, а ја став балакати з хазьајіном про те про се.

— „Јак же вам живетцьа", питају ја далі свого хазьајіна?

— „Шчо ж, відповів він, нічого тајіти гріха, таки дуже зле. Хоч правда ј за панщини не ліпше було жити, але ј не гірше, бо тоді не було такого здирства, јак тепер: тепер шчо не рік,

*) Тому, хто б сказав, шчо це тільки нешчасливі стучаји, а зовсім не сістема, — ми нагадаємо, шчо јак раз за те, шчо в «Голосі» було росказано подібне з Курськоји губерніји, — газета потерпіла кару. Кара та ј показала, шчо такі вчинки з крестьанами, јакі тут росказані — *мусьать* бути в россіјськіј державі, поки держитьсьа царство. *М. Д.*

то податки все більшајуть та більшајуть. От, наприклад, возьмем оцеј рік,—ні з сього, ні з того на тобі шче ј новиј податок".

— „Јакиј"? спитав ја.

— „Јак јакиј"?! крикнув міј хазьајін, „хиба ж це не податок, шчо в нас примушујуть всьакого купувати царські патрети? На шчо мені јого патрет? Коли хотьать, шчоб кожниј міг забачить царьа, то нехај пришльуть на кожну волость, або ј на кожне село по јідному патрету, та ј годі; хочај і це дарма, бо хто має час дивитисьа на ті патрети? Але нехај би вже так було! Кожниј міг би заплатити копіјку, або ј дві, а то давај по пјатьдесьатці (25 копіјок)".

— „Роскажіть-но мені, дьадьку, оце діло, јак треба, по порьадку", попросив ја јого.

— „Та це діло просте: колись тутечка пријіхав до нас волостниј писарь з старшиноју по јідному ділу (мали судити тут јідну жінку за злодіјство); при цьому ділі писарь прочитав нам папір, шчо ось, хто хоче мати царські патрети, то нехај приходить у волость і приносить з собоју пјатьдесьатку, то там јому ј дадуть ці патрети. Де котрі пішли до волости та ј купили собі патрети. Не знају, шчо вони з ними робили, бо не роспитувавсьа. Так було діло з першого разу, а потім, коли вже пријшов час платити податки, знов пријшов до нас волостниј писарь з старшиноју, знов прочитав нам јакијсь папір, шчоб вже всі купували царські патрети — „так царь казав", одповів він—і дати за ті патрети треба було по пјатьдесьатці. Ми всі загули..... Бо справді таки не було тоді грошеј на патрети; у мене, наприклад, ледве стало на подать, а пјатидесьатки хоч заріж не мају. От ја ј сказав оце волостному старшині. А він јак розгримаєтьсьа на мене: „јак ти, сьакиј такиј! на горілку гроші є, а на патрети царські не ма?! Та ја тебе в холодну на три дні запру"! Боживсьа ја, кльавсьа, шчо не мају пјатидесьатки, ј слухати не хоче. „Староста, каже, гльади, шчоб ти завтра відібрав від нього пјатидесьатку ј доставив мені"! Хочу, не хочу, треба було десь дістати пјатидесьатку, бо пријшлось би три дні стратити в холодніј. От ја взьав, відніс дві курки до жидівки, продав за пјатьдесьатку ј купив патрети; а другі, котрі не могли дістати тоји нешчасноји пјатидесьатки, посиділи по два, а то ј по три дні в холодніј і все таки пријшлось шчо небудь продати, та заплатити за патрети".

Ја попросив хазьајіна показати мені ті патрети. Він порвисьа в бодні та ј приніс мені шчось завјазане в хустині. Розвјазавши хустину, ја забачив патрети царьа, цариці, наслідника, јого жінки ј сина наслідникового...."

Ось дописі з *Полтавчшини* про мошенства волостного начальства, з котрих в першіј видно ј спілку јіх з панським та царським.

„У *Попівськіј волості,* Миргор. повіту, замотано урьадниками *тисьач сімнадцьать* карбованців. Обчество давно вже це примітило ј хотіло повірити гроші, та мировиј посредник *Акерман* (тепер він мировиј судьдьа!) не допустив; — кажуть, шчо він ділився з урьадниками. А тепер уже ціліј рік лічуть та ј толку не добјутьсьа.

Головниј заправльало всім ділом *Максьута* (він був перш шисарем у Х....ці, а потім старшинoју в Попівці, ј добре таки наживсьа з громадських грошеј) тепер уже вмер, і діло, певно, пропало.

В Пшчáнськіј вол., Полтавськ. повіту. За старшинуваньньа *Соловејка* зајіли в нас урьадники 700 карбованців громадських грошеј. Післьа кожних трьох років обчество завше најмаје шчотчика, шчоб повірьав урьадників. Ото ж і тепер најшли јакогось поганенького панка на Середніј Голтві (село). Написали приговор: дајемо јому по 3 копіјки од податноји книжки ј $^1/_3$ частину того, шчо зашче на урьадниках. Наперед дали јому по $1^1/_2$ копіјки ј сказали, шчо остатні $1^1/_2$ коп. дамо тоді, јак зашче. Засідатель, самиј најбільшиј мошенник, грамотниј, назнача сход виборних від обчества в такиј час, шчо льудьам не можна було пријти: сніг розтав, і вода, јак по весні, позаливала балки. Ја сам ішов, скупавсьа в бальці ј вернувсьа. Льуде не зіјшлись. Засідатель і урьадники сами видали шчотчику по $1^1/_2$ коп. Післьа того він купив у засідательа вітрьак і не захотів вести шчоти.

Пропало 700 карбованців і шче ті 3 коп. від книжки, котрі получив шчотчик. Другиј засідатель теж зајів льудських 40 карбованців,—пропали“.

Про *волостних писарів* пише нам товаришч з *Звенигородшчини* з својіми увагами, котрі хај читачі сами порівньајуть з нашими:

„В наших руських часописьах часто ј довго говорили про волосні суди; із всього того, шчо говорилось, видно, шчо јак ті, шчо судьать волосниј суд і хотьать замінить јого „всесословною волостью“ Орлова Давидова з К°, так і ті, шчо бажајуть, шчоб волостниј суд зоставсьа по прежньому, кажуть, шчо больачка в волостних судах—писарі ј судці без жалуваньньа. Дајте, кажуть авторі, жалуваньньа судцьам і діло зовсім переміниться; прибавте, кажуть, жалуваньньа писарьам і вони зараз перестануть бути хабарниками, міројідами. Шчо до первоји тези — дать жалуваньньа судцьам—то ми хоч од цього хорошого нічого не ждемо, але поки замовчимо об цім. За прибавку ж жалуваньньа писарьам ми скажем от шчо. В нашіј Звенигородшчині не ма ні одніјі волости, в котріј би писарь получав менче јак 300 карбованців в год, окрім обшчественноји кватири, окрім даремноји обчественноји землі в скілька десьатин, окрім, далі, даремних тижневих робітників і робітниць. У нас, далі, јесть і такі волості, де писарі получајуть по 400—700 карбованців і все готове обчественне (Калниболотська (Јекатеринопольська), Петриківська, Јурківська, Вікньаньська ј др.); а все таки ніхто не скаже, шчоб писарі наші не були хабарниками, здирниками. От хоч би напр. взьать петриківського ј калниболотського писарів; — вони получајуть по 500—700 карбованців жалуваньньа, а все таки народ каже, шчо нема на всіј Звенигородшчині гірших здирників, јак Полтавець, Цеменко. Мені самому лучалось від них слухать, шчо вони получајуть в год по 2000—3000 доходу.

Јак бачите, діло зовсім не в тім, скільки получа писарь жалуваньньа; причина хабарства ј здирства лежить десь трохи глибче. Будем же јіјі шукати.

Скільки ми знајемо писарів, — а ми знајемо јіх таки чимало та шче ј в різних повітах—то всі вони або вијшли з бурсаків, або з крестьан тих, котрих забирали в школи министр. госуд. имушч. і потім посилали в палату госуд. имушч., в губернське правленіје, або до окружних (бодај вони вже не вернулись) за тим, шчоб вивчитьсьа на писарьа. Лучајутьсьа ті писарі з вигнанних заштатних чиновників. Јак бачите, писарі наші од мужиків одстали, а до панів не пристали; вони належать до тих льудеј, котрих названо „проходимцьами“. Так от мајете ви собі „проходимців“ і темну, бідну массу, крестьанство. „Проходимці“ добре знајуть, јак наш народ дивитьсьа на всьакого, хто ходить в „сіртуку“, по панському, а шче лучше вони знајуть те, шчо народ наш темниј у всьакому пригінчому на бураках бачить „начальство“. Знајуть „проходимці“ добре, шчо крестьане не знајуть ні устава про војінсьву повинность, ні волосного ј сельського устава, одно слово, шчо крестьанин наш темниј і не зна своjіх прав, своjеjі сили.

Через це ј виходить, шчо писарь бере хабарі там, де нічим не може запомогти крестьанинові, јак напр. при теперешніј војінськіј повинності; через це ж саме писарі беруть хабарі ј при позовах, де вони те ж по закону сили не мајуть, але за крестьанськоју темнотоју, замість того, шчоб слухати та писати все те, шчо робльать і говорьать судці, вони самі все робльать і судьать.

Повірте, шчо јак би дать народові таку, јак слід, просвіту, то писарі були б тим, чим вони мусьать бути, то б то робили те, шчо јім волосниј суд каже, а не заставльали б волостниј суд робить так, јак писареві хочетьсьа.

Тепер спитајеш себе: ну, писарів ми мајемо чесних, знајушчих своје діло, не хабарників, не здирників—чи буде ж через це суд наш справедливиј?

Коли б не так! Не буде коверзувати писарь, то будуть коверзувати волосні ј сельські старшини, котрих народ шчитаје казенними чиновниками, а не својіми виборними; а шчитаје він јіх чиновниками через те, шчо старшини більше зависьать від посредників і другого начальства, ніж від сельських обчеств. Будуть вони коверзувати шче ј через те, шчо вони багаті, а народ добре знаје, шчо з багатим не судись і не лајсь, бо јак пришле старшину збирать податі з „закуцијеју“, то тоді ј пријдетьсьа цілувати ј старшину, ј старосту, ј усіх сельських дуків в руки ј ноги.

Одно слово, јак ви не дивітьсьа на волостниј суд, чого ви не видумујте, а все таки пријдете до того, шчо суд волостниј буде справедливим тільки тоді, коли народ буде дивитьсьа на себе, јак на чоловіка, громадьанина, а цього він діждетьсьа тільки тоді, коли дадуть јому просвіту, коли дадуть јому змогу не бути темним, голодним і холодним. Коли ж то це все зробитьсьа?!“

По нашіј же думці ј просвіти тут мало,—та јіји ј не може бути такоји самоји, јакоји хоче наш товаришч, без переміни всіх державних і господарських порьадків. До перших ми нагадујемо, шчо царське начальство шче з самого 1861 р. виступило проти того, шчоб льуде доброји освіти (гімназісти, студенти ј т. и.) не попадали в писарі волостні,—а до других вказујемо на дальшу допись, в котріј видно, јак начальство крестьанське злигујетьсьа з крестьанськими ж багатирьами проти бідних сельан. Допись цьа записана з слов одніји вдови з *Черниговшчини.*

„Те, шчо кажуть, шчо по јакихсь селах так наче б льуде живуть в ладу, — того в нас не ма по нашіј цілій окрузі. Тут у нас такі льуципери — отті Підточники, та Губарі, шчо бідним льудьам, вдовам та сиротам од јіх житьтьа нема! Шчо вони вже поодбірали в наших льудеј землі, так і не перелічиш: і в Семена Горбача жінки, вдови, ј у Деркачихи, ј у мене, ј в Јосиповоји вдови,—сказано таких семеј вже з шість наберетьсьа, шчо вони пообіжали! Та шче хоч би просту землью брали, а то погноји, шчо під самими огородами, де вже, звісно, труда приложено чимало.

Трудивсь-трудивсь ото міј небож — чоловік, гнојів-гнојів тују помірочку під јачмень, коноплі та під тьутьун, думалосьа нам; вже ј почали-були ми з того погноју ј користь собі вживати, так тут саме помер міј чоловік. Осталасьа ја з Іваном сином та з дочкоју маленькоју. Вже незмога мені тоје поле орати: на похорон та подушне ј коньачку своју збули, а там на нешчастьа— вже, сказано, јак почне, так одно до другого—ј овечки в нас всі повиздихали — попадали; осталасьа одна корівка. Пішиј міј син, не може вже орати,—пішов на плити наньньавсь з весни. Ја сама собі осталасьа. А все — таја думка, шчоб не кидати польа того, шчо покіјничок міј нагнојів. Јому ж і на тому світі веселенько стане, думају собі, коли на јого погноју конопелька та јачмень зојде! усе не даром покіјничок труда рук приложив! Оставаласьа в мене јака там копіјчина з торішнього жнитва; ходила шче зімоју најмаласьа прьасти; там по пјать та по 10 копіјок, прикопила таки на весну, шчоб наньньати орача. Наньньала, а в нас, знајете, дорого: треба дати карбованців три, шчоб десьатинку зорав, засіјав і заволочив. Засіјала ја јачменьу, полила теми сирітськими слізами. А землья таја, знајете, шче літ двадцьать до волі була розділена межи мојім Іваном та Степаном Губарем: було, знајете, кожному порівну: ј мојему чоловікові, ј тому Губареві, ј по кращчому шматочку ј по гіршому. І коли і Положеніје вже вијшло, пан нам тују землью призначив. От шче з осені, јак помер міј чоловік, став Степан до мене підходити: „поміньајімось, каже, та поміньајімось“! Значить, шчоб ја јому оддала тој погној, шчо під огородом, а він мені зверне за те тој свіј шматок, шчо на полі. Наш, бачте, погнојчик коло самого јого ж таки погноју простьагсьа,—так јому ј досталасьа б усьа землья під огородом, а мені—геть на полі!

— Ти ж, каже він мені все, — не здоліјеш тепер виплатити всіх подушних і поземельних, а ја, каже, стану на душу твого небожа, все виплачувати буду, так і землья значить за мноју буде: все, каже, ј громада хоче мене поставити на твоју землью ј душу.

— Та ја, кажу, знају, шчо ти з старостоју Підточником та з својіми Губарьами все в шипку пјете разом! Знају ја теје, шчо вашіј громаді легше поставити землью тобі одному, а ніж роскидати душу мого небожа на скільки там льудеј. Так не хочу ж ја міньатисьа з тобоју: всі поземельні ј подушні сама виплачу, вже чи так, чи сьак зберу, а ј засіју своје сама!

Ото ж по весні вони перепилисьа чогось, подралисьа, та ј скинули громадоју Підточника з старости. Настановили нового, та цього ж самого сусіда нашого Степана Губарьа. Ото, кажу, ја вже виплатила, засіјала, льудеј најньавши, вже половину сво-

јого погнојчику, а друга половинка була вже виорана. Степан же ж тој, јак став вже старостоју, взьав в ночі засіјав і тују, а на другиј день мене вже ј не пускаје на моју земльу. А потім шче ј пригородив моју земльу до својеји, та так оце третіј рік і користујетьсьа собі нашоју землеју: вже ј жито в јого там було ј јарове знов, а тепер оце під толоку піјде.

А шчо з јіми зробиш? Іван міј, синочок, два роки ходив плити ганьати аж в Херсон, а на третіј вже не здолів, — оставсь дома. Так він же шче молодиј; јак піде на громаду, вони ј слухати јого не хотьать. Шчо вже ја походила, бідкајучись за тіјеју землеју: ј у волості разів з чотирі була ј до посередника аж в Самсонівку, поки вони шче були, двічи ходила; і син вже міј прошеніје подавав посереднику Івану Александровичу Колодьку, шчо у Самсонівці; так нічого не вдіјеш: волость за јіх тьагне, та ј годі. Шчо пріјду ја в волость, а вони вже там з Губарьами сидьать, горілку пјуть! Та не так тој Семен Коваленко старшина, јак тој писарь подлиј Григор Гузок! Шчо вже, паддець, перејів нашого вдовиного сирітського добра, хај јому на тім світі мук стільки, скільки сльоз ја через јого пролила!

Јак засіјав Губарь вже в друге моју земльу ј загородив, — пішла ја в волость; а в осені, знајете, хвильа з ніг мене збиваје, очі мені захльостује. А ја јду та плачу, та плачу. Прихожу в волость, — сидьать вони, пјуть чај та горілку: „дајте ж, кажу, мені порьадок, бо јіј же богу оце до Колодька піду“!

А старшина смієтьсьа: „стане він, каже, тебе, глупују бабу, слухати! Јди собі, коли хочеш“!

Так ја так, нічого не јівши, ј пішла в Самсонівку — по вітру, по дошчу. Прихожу, — нема јіх дома: појіхали аж в Катеринославську губернію, — там значить јім наслідство доставалосьа. Так ја переночувала в сінцьах в сторожа, на другиј день пішла таки до јіх письмоводительа. Плачу, прошу. Взьав письмоводитель моје прошеније: „треба, каже, бабо, з волості сьведенија забрати“! Написав мені бумагу в волость до Семена. Пішла ја назад по грьазі та болоту. Дају јому тују бумагу, а він мені јіји назад в очі кинув: „підотрись, каже (звиніть), тіјеју бумагоју“! А прија̄хав потім старшина до нас з засідателем волостним, зібрав громаду, кричить на јіх, ногами тупоче. Ја ј сама таки вијшла, кличу јіх всіх, шчоб подивились на моју земльу: „вам же, кажу, писано од посередника, шчоб діло розібрали“. Вијшли таки вони на вулицьу. Льуде гомоньать один одно, другиј — друге; старшина лајетьсьа, а вони јому показујуть, шчо поставили Губарьа на мого чоловіка душу. Шчо вже ја не доказувала, нічого не помагаје! Так тут, знајете, в нас тогді

колодезь отој копали, шчо проти Приськиноји хати. Ја вже ј плакала ј усе, — кажу: „Такі ви, кажу, волостні, шчо раді були б нас всіх у тој колодець закопати“!

А старшина лајетьсьа: „Закопају, каже, всіх вас, а тебе — на симперед, шчоб знала јак бігати до посередника жалуватись“! Такі в нас льуде! Потім і син міј до Колодька прошеније подавав; так вони сами тогді вже вибірались в Катеринославську губернију, в своје значить хазьајство, а післьа јіх вже ј не було назначено посередника. Кажуть, је јакијсь член у губерніїі, шчо замість јіх у присутствіјі; так хиба ж ми јого најдемо там в городі? А шчо ці Губарі да Підточники у нас на селі всіх пограбльуть, — і суда на јіх не ма! Хто горілки поставить, тој і земльу собі забіраје; так і в волості запјуть, а ладу не ма“!

Нехај це все, шчо тут росказујетьсьа, робитьсьа дуже вже грубо, так јак і все в теперешніј Россіји. Воно може робитись трохи мньакше, а кінець вијде все один: „у імушчого і будет, і преізбудет“, а в неімушчого ј те, шчо було, отніметьсьа, — а начальство тому поможе.

Јак мало помага в біді сельськіј многонадіјне *земство* 1864 р. хоч і вибірне, та на тіј же підставі багатирськоји власности, котру в кінець вкріпила вольа 1861 р., видно між инчим і з дописі, котру одну тілько ми ј получили післьа того, јак в кінці шче 1876 р. зведени було до купи дописі про це дльа II т. Громади:

„24 јуньа (1877) зібралось в Миргороді земське собраније. Пријіхало на це собраније земських гласних двадцьать два чоловіка; між ними всього пјать чоловік із крестьан (старшини ј писарі), а всі остатні сімнадцьать душ — пани. За старшого править стариј граф *Орурк*, — він же предводитель, предсідатель по всіх присутствіјах — чоловік стариј, нікчемниј, (јому більш восьмидесьати літ) зовсім з глузду вижив; коло јого, з лівого боку, сидить чернильна пјавка, *Леонтовськиј*, дуже хитра ј пакосна душа — він править за секретарьа; праворуч сидить дуже багатиј пан, *Багрејев* — баньки вирьачив, јак баран і трохи позіхаје; далі більа јого сидить сивиј генерал *Јаковлев* — так і проситьсьа в могилу; коло Јаковлева сидить старенькиј, худенькиј, лисиј чоловјачко — ніс, мов у цаплі, довгиј, губи закопилив, сидить, зігнувсьа ј куньаје; шче дальше сидить *Сурин* — він дуже б годявсьа на вгороді соньашники стерегти від горобців; він більш усіх балака на собраніјі; далі шче!... Коли знајете бајку, јак

усьакиј звір у лісі зібравсьа на суд, то так і тут: је тут усьакі пики: ј свиньачі, ј собачі, ј вовчі, ј слонові, ј инші, тільки... не шукајте льудськоји, бо не знајдете.

Чита старшиј, скільки треба грошеј зібрати з льудеј на тој рік, шчоб було чим содержати ј управу земську, ј полицију, ј судьдів і було б за шчо ј мостки підчинити по тих шьахах, де більш приходитьсьа панам јіздити, шчоб не загрузли часом. Вијшло по јого шчоту—грошеј всього на всього треба *сорок одну тисьачу*.

Тут підньавсьа земськиј слон, пан *Зеленськиј,* і каже, шчо шче треба додати рублів *триста* на шпальари ј инше убраньньа господи, в котріј збирајетьсьа мировиј зјізд. Старшиј каже: „підождіть трохи, бо грошеј не ма, мужики сидьать голодні, без хліба“.

Відкільа ж ті *сорок одну тисьачу* беруть? — З землі, з вітрьаків, з кузень, з усього, шчо тільки је в хаті мужика, а јак вијшло, шчо цього мало, то стали шче ј з хат брати — по *шістьдесьать три* копіјки з кожноји. Шчоб *мужиків* утішити в јіхньому горі, вигадали пани ось јаку штуку: теперечка, кажуть, усі рівні: ј пани, ј мужики, то треба через це, шчоб усі ј платили однаково, порівно. От наприклад, і *Муровјовша* за свіј камјаниј будинок, шчо коштује тисьач тридцьать, платить шістьдесьать три копіјки, ј остатніј мужик, у котрого всьа хата не стојіть може ј 30 карбованців, також мусить платити 63 коп.; таких грошеј збирајуть *дванадцьать тисьач,* на котрі держуть почту, шчоб јіздили пани. Треба шче сказати: — недојімок на панах числитьсьа тисьач до двадцьати (ні з чого, бачите, јім бідним заплатити). От у Муравјовші всіјеји землі тільки двадцьать пјать тисьач десьатин і је, а јіј треба багацько грошеј, бо вона живе за кордоном, десь у теплих крајах; а в других панів то ј шче менше землі. Пан Зеленськиј, котриј маје парову винокурньу, доказује, шчо не треба брати налогу з винокурень, а то невигодно буде курити горілку; він каже, шчо земство повинно поважати винокурні, шчоб јіх було шче більше, бо правительство з горілки більше всього доходу добувaје; а он у мужиків шче не все обложено: напр. олијниці, кузьні.... От і в городі льуде досі шче не платьать за те, шчо живуть в хатах, а не в хлівах (користујутьсьа цівілізацијеју), хоч у иншого хлів буде крашче, ніж мужицька хата.

Ото ж порозмовльавши так, земці розіјшлисьа обідати з тим, шчоб у вечері знов зіјтись і побалакати; одначе нічого буде робити!

Післьа доброго обіду, та шче ј випивши добре, јакось воно ј јазик крашче вертитьсьа. Завертівсьа він, ніроку јому — ј у

наших земців. Чого тільки вони тут не балакали: казали, шчо треба б акушорок пригласити, та так,—шчоб було на кожного лікарьа по акушорці — тоді б лічити було б пријатнішче...... і багато шче балакали такого иншого, про шчо ј згадувати не хочетьсьа.

Јакијсь ветеринар подав був прошеније, шчоб јого на службу приньньали в земство, так Сурин каже, шчо тоді шче більше скот буде гинути, јак буде ветеринар. Всі гласні мовчали, немов він не знати јаку правду вимовив! Не забаром післьа цього захотілось усім і спати.

Гласні почали розходитись до дому. Тут піднімајетьсьа старшиј і каже: ні, шче постојте, ја вам на закуску, шчоб крашче спалось, прочитају такиј доклад, шчо нічого над ним довго ј голови ломати: зараз і рішимо!

Це ісправник пише, шчоб підождати взискувати з мужиків земські недојімки; јіх хоч і не багато, та ј тих не ма з чого взьати, бо в мужиків тепер і хліба не ма. Ось, пише він, може принесуть із заробітків, то ја зараз і напушчусь на них: послідньє пооддајуть. А тепер, братці, підождіть трохи, бо пријдетьсьа хиба шкуру здерти з мужика, більше нічого взьати.

— Е, каже Сурин, скажіть ісправнику, нехај він своје діло робить: з чогож ми ј жалуваньньа будемо платити! Скажіть јому, шчо ми јому дамо третьу частину, јак збере всі недојімки; на мужика нічого дивитись: у мене крестьане все бідкались та плакали, шчо в них нічого не маје, а потім кожен купив собі по парі волів! (Добре Сурин, ти б годивсьа бути катом)!

Всі гласні засміјались, сказали, шчо так дуже добре буде, јак каже Сурин, і веселі пішли собі спати.

На другиј день шче раз зібрались, шчоб скорішче покінчити діло, та швидче јіхати до дому. Але при кінці шче порішили, шчоб хліб у магазејах розпродати ј крашче держати гроші: думка, бачите, така, шчо може ј нам перепаде јака копіјка, јак пријдетьсьа продавати або куповати хліб голодним!

Далі, перед тим, јак розіјтись, Сурин шче раз показав себе:

Одно земство (Ростовське на Дону) предлагаје нашому, шчо гаразд було б списуватись кожен раз по весні, кільки требујетьсьа робочих рук у степи ј јакі ціни, шчоб даром не забивались бідні льуде. Часом јіх туди дуже багато находить, а роботи зовсім немаје, ј бідним льудьам приходитьсьа тільки побиватись та страждати.

Сурин (він у нас самиј голосистиј, а багацько гласних так і зовсім безголосі) піднімајетьсьа ј каже, шчо сього робити не треба, бо ми самі нужду мајемо в робочих і дуже багато переплачујемо, (јак ви думајете, јак ја тепер плачу писарьам по

30 копіјок у день! Каже Сурин тим, шчо близче сидьать) а јак вони ..... там трохи, то пропаде охота в них ходити на заробітки ј нам буде тоді вигоднішче.

Буде!... Цур јому; на души дуже погано... Так от де думали шукати помочі?!... Та бідниј нарід давно вже привик дивитись на всі панські вигадки, *јак на одно здирство.*

Так не можна дальше жити — воно шчо-сь буде, кажуть льуде. Всі ждуть, шчо швидко різатимуть земльу на души по рівну; де јакі кажуть, шчо царь викупить земьу в панів, так јак крестьан викупив, — тоді всьа земльа буде казенна, ј мужики најматимуть јіји в казни... Усе таки, кажуть, може, кращче буде!“...

Даремні мріји! Ми шче вернемось до них і докладнішче поговоримо про них далі. А поки замітимо, шчо наш „народ“, именем котрого кльанутьсьа усьакі „патріоти“, „народовці“ ј т. и. жде-не-дождетьсьа, коли то він вибавитьсьа з того порьадку, котриј заснованиј на сьватіј власності, то б то на поділі на багатих та бідних. До того між самим народом зјавльајетьсьа думка про јакесь инше впорьадкуваньньа землі, ніж нарізка кожному порівно в власність, — про *најми землі в казни.* Јакоји казни? теперішньоји, здирськоји?! — Звісно, ні! Певно, шчо такі думки тільки дуже смутне бажаньньа таких порьадків, при котрих би всьа земльа була спільноју власністьу всіх громадьан, всього льуду, котриј би вкупі запомогав спільним потребам (дорогам, школам, больницьам і т. и.), јаким тепер запомога, хоч так не доладно, — казна. А такі думки тілько не смутні, а јасні, ј јесть те, шчо звуть страшним звірем — *соціалізмом,* або *громадівством!*

М. Драгоманов.

II.

ТЕМНОТА.

А) НАВЧИТЕЛІ.

Розмову про навчителів по наших селах треба б було почати з дописів про школи. Але ми ј в II т. мали дуже мало таких дописів, так шчо частина нашоји книги про школи замісць звісток з Україини повернулась більше в звістки з чужини на Украјіну про тамошні школи. Тепер же ми зовсім не мајемо ніоднісінькоји звістки про наші школи ј через те, минујучи першу частину виділу про темноту:

1) ШКОЛА,

мусимо почати јіји просто з другоји, — з *церкви,* дописі про котру, јак і більша частина дальших, впорьадковані шче нашим товаришчем, котриј стојав при цій праці в II тому „Громади“.

Впорьадчик.

2) ЦЕРКВА.

Навчительами в нас мусьать бути ј попи...

Јак послухати де коли те, шчо кажуть про них, про те јак вони поводились і з громадами, ј з урьадами, то здајетьсьа, шчо коли не тепер, то хоч в давні часи, були вони добрі льуде: — ј народовці з них були справдешні, ј віру своју вони відстојували од ворогів, та ј того, шчо народились вони українцьами, не забували ј не соромились.

Таке вихвальуваньньа, справді кажучи, хоч і маје за себе де шчо в нашіј старовині, та тілько не багато, а через те ж то ј не дуже то слушно лізти з ним льудім в вічі.

Придивльајучись от хоч би до народовства попів в давні часи, коли правили в нас народом кньазі з громадами, так і опісльа, за польськоји держави, коли повстала козаччина, ми бачимо

справді, шчо попи себе не відрізньали од остатньоji громади, а дуже часто радились з нejу на осібних зборах; знов же таки звали jiji раз у раз оберати собі нових попів, jак старі вмерали. Далі шче книжки додаjуть нам, шчо до духовенства, шче за кньазів, тулились усі так звані *„ізгоjі“* тогочасні, себ то льуде, не належачі ні до jакого стану, та робітники, шчо виходили від часу до часу з кабали j т. и. Всіх таких льудеj попи j боронили від сильних та багатих та j годували, поки в jiх свого нічого не було. Нема чого j казати, шчо все це можна тілько хвалити. Тілько ж шкода, шчо так то не довго було. Инші думки, инші мети були в попів здавна, j народовство таке, jак оце зараз показано було, зjавилось в jiх тілько через те, шчо жити довелось jiм серед русинів та козаків, здавна звиклих до громадських порьадків. Волеjу не волеjу в ті часи попи мусили не соромитись закидів, шчо в православіjу не маjе „великородних господ“ і одповідати: „та шчо в тім лихого? Та ж і первісну церкву спорудили не пани великого роду, а рибалки“. А jак тілько народ втратив своjу силу через Москву та j своjу власну старшину, то j попи повиставльали на видноту ті своjі основні думкі, шчо пристали до jiх православіjа шче в греческіj землі, відки j до нас воно приjшло при св. Владимирі. Скоро, кажемо, духовні наші перестали висвьачувати мужиків на попів і в загалі забули громаду призивати на своjі збори так само, jак шче раніjш залишили вони боронити „ізгоjів“ і почали дбати вже тілько про своje грішне тіло...

Хвала, шчо попи віру своjу здавна добре боронили, може трохи більш слушна. Jак згадаjемо ту добу, коли приходилось jiм від уніjі одбиватись, то j справді зjавльаjутьсьа перед нами кілько таких jереjів, котрих варто спомjанути добрим словом. Звісно, завжде треба поважати льудеj, шчо стоjать за своjі думки j мети, бороньать jiх од усьаких закидів і роздумуjуть, jак би jiх лучше до життьа завести. Коли тілько чоловік шчиро прихиливсь до чого небудь такого j не льакаjетьсьа навіть і смерті, стоjучи за своje діло, тоді не поважати такого чоловіка не можна, хоч би думки, шчо він боронить, були зовсім і не наші. Одвернутись від jого ми можемо слушно тілько тоді, коли він силоjу, примучуjучи льудеj, дума jiх навертати до себе. За часи, jак польаки заводили в нас уніjу, jереjі православні нікого не силували, а напроти віру своjу шчиро боронили j працьували за дльа цього доволі. Маjучи діло з ксьондзами, котрі проти jiх цілі книжки писали, попи тодішні одповідали jiм теж в книжках. Книжки ці дльа свого часу були не погані j показуjуть, шчо попи тогочасні не тілько служби божі правили, але j думали багато та j чужі латинські j греческі

книжки читали. Знов і дльа руськоjі мови jiх писаньньа були ділом не послідніи: вони робили з неjі мову здатну j дльа письменства, хоч і не дуже то вміло, бо вживали не чисту народньу мову, а мішану з церковно-славjанськоjу, а jак коли, то j з польськоjу. Наjбільш визначивсьа з таких попів Петро Могила, шчо став було архимандритом киjівським, а далі j митрополитом. Він не тілько понаписував книжки проти унітів і уніjі, такі, jак „Лиѳос, альбо камень“, не тілько видав книжку дльа вченньа закону божого, шчо ухвалили j греческі, j німецькі вчені тих часів, а шче j завів в Киjіві колегиjу, відки повиходило багато льудеj освічених, таких, шчо мали силу з ксьонзами боротисьа. „Коли б ти задумав — говорено до jого в одному привіті — виправитисьа з Киjіва до Вільна j до краjів руських і литовських, з jакими радошчами стрітили б тебе ті, котрими наповнені суди, темниці j підземні тьурми за непорочну віру східну“! Так багато робив Могила дльа свого діла! *) Знов таки не можна не згадати добром і тих попів, котрих саме перед гаjдамаччиноjу повбивано польаками за те тілько, шчо вони свого „благочестіjа“ держались і не хтіли приньньати уніjі.

Все це було з нашими попами, ніде правди діти, j за це не можемо не поважати тогочасних мучеників і робітників хоч би j з jереjів, — та було ж і багато чого поганого j за тогочасними попами. Зjавльалось меж ними багато зрадників, відступників від своjеjі народньоjі віри, j певно, коли б не попи, ось такі, jак Терлецькиj, шчо був єпископом у Турові, та Іпатіj Потіj, єпископ владиміро-волинськиj, то може б і не так то скоро католикам та льахам довелось завести в нас уніjу. Ці два, згадаві зараз, попи добре вслужили польакам: вони j до Риму jіздили розмовльати о вірі з римським папоjу, j собор в Бресті в 1596 році устроjували, j по єпархіjах своjіх усіма силами ширили нове вченньа. Знали тоді всі, з jакоjу шчиростьу робили вони оце все; і вони самі та j усі знали, шчо уніjа на те тілько j видумана, аби легше було зробити з православних русинів католиків і опісльа одібрати в jiх і мову, j усе jiхньє народньє та хоч силоjу привернути до Речі Посполітоjі. Дивльачись на таких попів, jак Терлецькиj і Потіj, та таких jак Смотрицькиj, котриj теж з православного став унітом, хоч перше j дуже одпиравсьа від уніjі, льуде не раз було кажуть про по-

*) Не мало робили дльа своjеjі віри j дльа школ і такі попи, jак Jов Борецькиj, Захар Копистинськиj, Исаjа Копинськиj, Кирило Транквиліон Ставровецькиj, Памва Беринда j други. Усі вони j школи заводили j книжки писали.

пів в загалі: „відкільа брьазнуть кишенеју, туда вони ј обертајутьсьа". І ніхто таким словам не дивувавсьа. Нікого в ті часи не вразила ј одповідь черкаського полковника Вешньака королевським послам до Хмельницького ј козаків. „І наші ксьондзі, сказав він тоді, ј наші попи—усі скурві сини"!

Не дуже то дбали попи ј про своје украјінство, се б то не дуже то боронили вони своју мову, своји народні звичаји та порьадки. Украјінцьами були вони, поки були православні тілько з мужиків, та поки все панство не перевернулось на польаків та католиків. Опісльа ж попівське украјінство дуже збліддо. Навіть шче при польаках на мову украјінську, котра була ј в јіх семјах ріднoју, дивились вони јак на мужицьку, своји поученьньа усе більш викладали по церковно-славјанські ј хіба тілько попи з мужиків не цурались простоји мови; знов же ј з панами, јак доводилось, балакали вони таки по јіхньому, по польському. Навіть стали забороньувати по школах своїх ученикам розмовльати по простому ј силували јіх завжде вживати чи славјанську, чи греческу, чи латинську мову. Так було за польаків, а јак вже начальство стало в нас московське, то по троху, по троху та ј зовсім розгубили попи своје украјінство ј про те, шчоб льудеј наших ні в чому не силувати, а ні в мові, а ні в звичајах, і згадувати забули. Шче здавна вони зміркували, шчо під московським царством јім буде далеко лучше, ніж в Польшчі. В остатніј бачили вони, шчо державноју віроју стало католицтво, шчо через те там тілько ксьондзам і добре житьтьа, в Московшчині ж державось „благочестіје", таке само, јак јіхнье; от вони ј надумали, шчо гаразд буде стать під московське начальство. Це через віру та попів меж иншим так скоро покинули в нас думку про самостіјне житьтьа дльа украјінців. Шче Јов Борецькиј, котрого при Конашевичу Сагајдачному постановив на митрополита кијівського константинопольськиј патріарх, благав Москву приньньати під своју охрану православну віру на Вкрајіні, ј московськиј царь тоді јого не послухавсь тілько через те, шчо сили не було в јого војуватись з Польшчеју: саме тоді Московшчина поправльалась од лихолітьтьа, шчо було в неји за часи самозванців і польськоји војни початку XVII віку. Потім же, јак вже Украјна була приньньата під „високу царську руку", митрополит кијівськиј тілько не хтів бути менш патріарха московського ј собі тілько повиговорьував у царьа всьакі права, а про народ і јому було так само бајдуже, јак і козацькіј старшині.

Шче поки була над нами зверху Польшча, у котроји сильного урьаду не було, з попами шче можна було жити, а јак підпали ми під Москву, то ј у нас вони запанували так само,

јак в Московшчині. Московські царі здавна добре знали, јаку велику користь можна јім мати через попів. Перш те, шчо всі попівські, православні думки про громадське житьтьа були вшчерть такі, јак треба було царьам московським. Православіје виробльалось, јак звісно, в тіј византіјськіј, чи греческіј імперіји, шчо була потім завојована турками. Там царі мали дуже велику силу ј, поки зробились християнами, сами себе звали богами. Тоді јак велика купа јіх підданних приньньали христову віру,— ј царі мусили стати христіјанами. Милујучи попів, дајучи јім усьакі права, імператори греческі скоро діждались, шчо попи стали казати,—ніби в кожного народа мусить бути тільки один царь, так само јак на небі је тільки один бог. Самовольу царів цим дуже вони підлержували. Ці самі думки поприносили вони ј до нас післьа того, јак в 988 році Владимір Свьатиј приньньав від греків православіје, і таке ж стали вони джурчати руським кньазьам тогочасним; та, јак звісно, в кньазів тих не було багато власти, бо громада мала право ј оберати јіх, і виганьати, а через це ј джурчаньньа попівське мало шчо зміньувало. Те, шчо в нас јакиј час попи показували народовство, једнались з льудьми, зазивали јіх оберати нових попів — це було не через те, шчо вченьньа попів до того јіх вело ј не через јіх добру вольу, а через те, шчо в ті часи ј у нас, і в Московшчині громада була сильніјш за кньазів і не дозвольала себе окручувати а ні кньазьам, а ні попам. Византіјські думки про громадські порьадки московські попи стали з більшоју силоју показувати тільки тоді, јак громадська сила в північніј Русі була зрујнована, і јак кньазі московські за помічьчьу татар стали спочатку перевертатись на јакихсь ханів татарських, а опісльа на греческих царів. Це почалось там, у Московшчині, јак раз тоді, коли в нас шче була вольа ј коли Польшча змагалась поробить нас польаками. Тоді ж то, кажемо, почалось господарьуваньньа попів в Московшчині ј јасно розкрились јіх думки. Царі московські, знајучи, шчо народ дуже стојав за віру, дуже тримались попів. Сварки повставали між ними та попами тільки тоді, јак попи задумовали захопити собі не тільки духовну власть, а шче ј світську; цього остатнього не схотів, наприклад, тој царь Алексіј, при котрому пристала Украјіна до Московшчини. Та ці сварки царів з попами тьаглись не довго ј не мали великих послідків: згода попів з царьами ј далі державась дуже кріпко. Царі јіх дуже жалували, а попи за те були јіх вірними слугами. Јак пристали ми до Московшчини, то ј у нас попи стали такими ж царськими слугами јак в Московшчині. Та до того ж царі добре стали дивитись, шчоб не замішавсь між попами в нас јакиј-небудь не з византіјськими думками. Москов-

ське начальство не раз показувало, шчо воно бојалось, шчоб у наших попів не було не то думки про спільність попа з громадоју, а навіть католицькоji думки про те, шчо піп вишче царського начальства. Таке видно ось хоч би з приказів царици Катерини Румьанцову, шчо став післьа знесеньньа гетьманства головоју в малороссіјськіј коллегіji, котра заправльала в нас усіма ділами. „Должны вы, писала вона, стараться узнать совершенно власть тамошняго духовенства (се б то в нас) по всѣмъ ея околичностямъ, также имѣнія и доходы. И какъ по сему весьма нужно, чтобъ въ архіереи и архимандриты посвящаемы были такіе люди, отъ которыхъ бы по настоящему смиренію и крѣпости духовной резонабельныхъ сантиментовъ ожидать было можно, то не худо, чтобъ вы заранѣе таковыхъ знали и въ свое время на убылыя архіерейскія и архимандритскія мѣста прямо отъ себя намъ самимъ кандидатами представляли, описывая при томъ искусство, образъ мыслей и житіе ихъ“. Те, шчо робила Катерина, робили ј опісльа јiji, робльать і тепер; тепер тільки шче частішч епископів та митрополитів гоньать в Украјіну з Московшчини, а з нашого крају беруть до себе.

Та ј не тільки так Москва давала ј даје нам знати себе; в церковних ділах усі чисто порьадки в нас повстали московські, јак у всьому. Над церквами в горі стојіть, поставльајемиј царем, св. синод, а по епархіјам правльать консисторіjі, се б то зовсім канцельаріја. Мошенства, хабари, доноси в попівському стані стали такі ж самі, јак і меж недуховними слугами царськими.

Аж з прошлого віку живемо ми при таких порьадках, багато кривд терпимо — а все змін нема та нема; нема в нас тут і того, шчо в остатніх земльах в Европі вже је, хоч і там знов таки не мало лиха. Јакијсь час було кричали, кричали про зміни, та зміни повиходили дуже не великі: трохи лучше по семинаріјах та по бурсах вчити попів стали та суди попівські позаводили трохи кращчі, ніж були консисторські росправи, приказали робить зјізди по епархіјах дльа всьаких порад та дозволили синам попів бути, чим вони захотьать і стали јіх брать у салдати — ј тільки. Того ж, чого перш усього треба; — волі кожному держатись, чи не держатись, јакоји хочеш віри — цього не заведено, јак, навіть, не заведено, шчоб судились попи в одних судах з усіма.

По консисторіјах у нас робитьсьа страх шчо, јак ось це ј з дописів бачимо. Льуде належачі до тиjі, чи другоjі епархіjі, зараз јак приjіздить новиј архијереј, силујутьсьа взнати, чи добре він дивитьсьа за попами та урьадниками, шчо по консисторіјах сидьать, і јак тільки новиј пастирь всі діла на консисторіју спускати почина, дуже бувајуть не раді цьому. Хабарники консисторські,

звісно, деруть тілько з благочинних та сільських попів, а ці вже все, шчо з них здерто, витьагујуть з сельан: порьадок дуже звісниј!

При такому порьадку пишуть, пишуть укази та прикази з синоду, а толку з цього не ма ніјакого. Про те наприклад, шчо за треби з приходжан попи не сміјуть дерти, писати почали в нас з синоду шче при Катерині. Тоді сказано було в одному такому приказі, шчо попи не мусьать правити, більш јак дві копіјки за молитву при рожениці, три копіјки за окрешченіје; за вінчаньньа та похорон не більш десьати копіјок, а сповідати та причашчати мусьать дурно. Тілько ж нічого з того не виходило, јак ось і тепер не виходить у нас з наказу нового кијівського митрополита Филофеја, а наказав він попам нічого зовсім за треби не брати. Попи не слухајутьсьа ј давльать народ, шчо је сили. За самі најменші треби деруть по 20—30 коп. та шче в додачу беруть крупів чи чого иншого. Сповідникам продајуть де коли осібні квітки, і хто квітка не покаже, того не сповідајуть. А вже про вінчаньньа та похорон і казати нічого: 10—20, а то ј 30 карбованців — ось јакі ціни правльать попи і з простих льудеј!

І хоч би шче тим кінчалось, а то ні: перед кожним великим свьатом чи сам батьушка, чи частіјш матушка запрьагајуть воза, беруть на јого здорову мірку, таку, шчо мужичих може з чотирі в неjі вміститьсьа та ј јідуть, јак то кажуть, *ільнувать*, збірати *льон* і всьаке друге. Тоді, тілько шчо в хаті мужичіј на очі навернетьсьа јім, — так собі ј тьагнуть ці добродіјки, свьаті душі. Знов таки мусьать де коли льуде дурно обробльати попівські городи чи післьа сповіді, „шчоб не грішити перед причастьам“, чи ј так. Жінкам у таких випадках звичајно дајуть матушки шити сорочки дльа себе та своjіх дітеј. А јак хто упретьсьа, скаже: „не ма часу на вас попів робити“, — то батьушка зараз причастьа не даје ј робить сором перед льудьми.

Попи сами деруть і другим дерти помагајуть, — панам та жидам. Льуде вже кумпаніју цьу звуть „свьатоју тројцеју“. Заразом цікаві ј сумні речі про все це знаходимо в наших дописьах. От хоч би про того попа, шчо заборонив в јакијсь праздничок в гарьачу робочу пору снопи возить через те, шчо мужики, не мајучи часу за својім ділом, не пішли на роботу в тој день до пана, а јак сельане јого заборони не послухали, то він звелів серед села поперевертати вози повні снопами; чи от хоч би про того попа, шчо не схотів повінчати одніјеjі најмички через те, шчо пану, в котрого вона робила, не хотілось втрачувати доброjі робітниці. Не лішче вигльада ј те, јак попи помагајуть жидам дуже дешево брати в аренду крестьанські землі,

тоді јак вже в крестьан начальство пороспродује ј худобу, ј плуги, ј усе чисто…

Шчо вишчі попи дбајуть у нас про те тепер, јак би викоренити україньскиј дух з наших сельан, шчо вони ј за проповідь на рідніј мові не стојать, хоч і знајуть, шчо тоді б вона була зрозуміла нашому народові, ј до вченьньа по школах добратись не раз і не два заміряались, хотьачи в нього напустити темноти, — про це все ј казати вже нічого. Певно коли б не јіхньа ледачість, то давно б уже народові в нас можна б було хоч по україньскому напечатане свьате письмо мати, — та в тім то ј штука шчо попи про це не розстарались в свіј час, а навіть перешкожали недуховним льудім зробити це за јіх. Тепер же, звісно, таке вже в нас настало, шчо ј прохати об тім нікого не варто: заборонено все україньске тај годі!…

І коли б же хоч попів цих було в нас менче та не јшло на јіх з казни, се б то з нашоји кишені, такого багато грошеј! А то всіх јіх по россіјському царстві 107.724 души при 50,834 церквах, окрім черців, котрих 5989, та черниць, котрих 3587, шчо живуть при 493 монастирьах. Затрачује ж на них шчо року казна не менче 9,784.962 карб.; гроші ці вона відпуска св, синодові. Скілько јіх приходитьсьа на Україну та скілько з неји перепада на них грошеј — це порахујемо вже коли небудь другим разом, тепер же до того нам бракујуть де јакі звістки.

Не дивно, шчо через усе таке, а осібно через пересказане вже господарьуваньньа попів по селах, діла з попами стојать у нас так, шчо, јак каже один дописуватель, тепер у нас тілько ј може бути *або бунт, або штунда!*

Багато сказано цими чотирма словами…

Або бунт, або штунда! Справді ј попи з својіми кривдами, ј усе друге, шчо допіка тепер сельан наших, веде јіх чи к тому, шчоб „спасатись“ і заводити секти всьакі, чи к тому, шчоб так чи инакше, а викрутити собі льудське житьтьа.

Не однаково думајуть льуде, шчо јдуть цими різними шльахами, хоч через одну біду одні додумались до штунди, а другі починајуть додумоватись і до „бунту“ — і треба сказати, шчо перших вже је багато, а про других, хоч і чујемо, та не часто.

Чому то воно так, — зрозуміти не важко, коли тілько роскажемо, јака розніcть між думками одних та других.

Поки льуде через освіту не навчајутьсьа, јак треба досліджувати все, шчо робитьсьа ј з ними самими, ј у загалі на всьому світі, вони шче держатьсьа віри в јакісь невидні тајемні сили, в јакихсь богів, чи јакогось одного бога. І знов јак роблять вони шчо, то раз у раз хтьать, шчоб не зробить чого-небудь такого, шчо цім придуманим силам було б не до сподоби. Христіјанство — одна з таких вір, і тим то ј је в нас так багато шчиро прихильних до јого. Воно росказује льудім і про јіхні льудські справи, ј про все в світі; через јого ж навчајутьсьа вони, јак треба жити, шчоб на тому світі в рају бути. Того, шчо в науці христіјанськіј не все навіть до одного ладу доведено, шчо один уступ в јому зносить собоју другиј — цього льуде не примічајуть. Не знајуть льуде, јак виробилось так зване „свьате письмо“, не знајуть вони, шчо зложено јого з цілоји купи таких книжок, шчо јдуть одні проти других. Не знајуть і того, шчо виставльајучи всіх льудеј рівними перед богом, христіјанство знов ділить јіх на більших і менших, багатих і бідних, і наказује, шчоб менші та бідні слухали більших та багатих, — шчо каже воно заразом льубити својіх ближчих, себ то всіх льудеј, а тут рівньа льудеј чужоји віри до собак, — з чого попам можна було вивести, шчо треба карати „еретиків“, коли вони не по попівському вірујуть. Це все розібрати можна тілько через світську науку, котра порівньује всі віри на світі, јакі були ј јесть між льудьми, та росказује, јак вони почались, зростали ј пропадали. Така наука вже јесть в західніј Европі, — хоч і там не дијшла шче до простих льудеј. А в нас так часом і највченішчі льуде з панів ледви чули про таку науку, ј книг јіји, навіть і на чужих мовах писаних, начальство в Россију не пуска ј нічого в нас про віру писати не вільно, окрім того, шчо похвальать самі попи. От через це в нас, коли хто почне про віру міркувати јак небудь по својому, то не виберетьсьа на правдивиј шльах, а плутајеть, хто јого зна, по јаких закутках. Одно те, шчо христіјанство каже про јакијсь инший кращиј світ та обіцьа блаженство в рају за праведне житьтьа на землі та за все те горе, шчо тепер льуде витримувати мусьать, одно те, кажемо, манить до јого льудеј. Жити тихо, витримувати всі кривди, не жалијучись, та благати в бога блаженства на тому світі, коротко кажучи „спасатись“, — ось до чого дуже охочі нешчасливі льуде, раз вони втратили надіју мати лучше житьтьа не на небі, а на землі. Перше було з такими думками слухали попівські поученьньа та јшли в ченці, православіја не кидајучи, а тепер попи та ченці всім так обридли, јіх так мало мајуть за служителів божих, шчо спасенники переходьать більш в штунду; штунда це те ж христіјанство, тілько без попів, без де јаких попівських видумок і, поки шчо, без усьакого здирства. Пристајуть до неји льуде вже тепер. А јак незабаром в Россіјі вкоротитьсьа царська самовольа, та вијде вольа кожному держатись, јакоји хочеш, віри, перестануть прихильників штунди садовити в тьурми, то, певно, попів шче більш будуть оставльати.

Радіти, шчо в нас јавльајетьсьа такого багато спасенників і

шчо шириться штунда, ніјак не приходиться, бо далі штунди стануть з религіјного завзьатьја такими ж упертими та неохочими ізнавати шчо небудь нове, јак ось в Московшчині роскольники та всьакі секти, јім подібні, в англичан та американців. Цікавіјш було б, шчоб не спасенників, готових усе неслушне витримувати, зјавльалось в нас багато, а льудеј переконаних в своїј правоті та силі ј готових відбиватись від ворогів так чи инакше, се б то готових хоч і на бунт. Таких тепер у нас шче мало. Дльа того, шчоб було јіх більше, ј шчоб при тому не дарма житьтьа вони згубльували, треба ј одностајність, і знаньньа — а все це, јак звісно, може дати тільки освіта. Тоді тілько, відбившись від царських слуг і в рьасах, і в мундирах, льуде не стануть собі таких розводити на ново, јак це може шче вијти в штундів або в других навіть і розумнішчих сектантів. *)

Јак ми вже казали, багато кривд. шчо робльать сельські попи народу, залежать від того, јак ними правльать усьакі вишчі попи, митрополити та архиіјереји. Тим то містимо в началі дописі про цих вишчих попів. Ось шчо пишуть нам з *Кијіва* про покіјного Кијівського митрополита Арсенија, — котриј шче недавно мав велику силу в царському роді ј у синоді.

„28 апрільа 1876 року вмер в Петербурзі *кијівськиј митрополит Арсеніј.*

Родивсьа Арсеніј в 1796 році в Костромському повіті Костромськоји губерніји в с. Воробјівці. Батько јого, Павло Михаілович Москвин, був в тому селі дьаком. Сина свого він окрестив Хведором.

Вчивсьа Хведор спочатку в костромськіј духовніј семинаріји, а опісльа в петербургськіј духовніј академіји. В Петербурзі постригсьа він в монахи, мајучи 25 год од роду, і тоді ж то ј названо јого Арсенијем. Скінчивши науку, дејакиј час викладав він в академіји „стариј закон" і „нравственне богословја". Скоро одначе переведено јого ректором в могильовську семинаріју, а відти знов через јакиј час на такеж місце в Орел, а далі в Рьазань, а знов далі в Твер.

Так було з ним аж до 1832 року. В цьому ж році назначено јого єпископом тамбовським.

Мало шчо звісно нам про јого, поки він став єпископом, але з сього часу почина він робить таке, чого не можна не знати... Треба тут пригадати, шчо бути архијерејем тамбовськоји єпархіји не зовсім проста штука була в ті часи, бо там, бач, багато попам було клопоту з усьакими *сектантами*, або одпавшими од казенноји віри, а најбільше з молоканами. Це тепер

*) Дејакі думки наші, трохи одмінні од думок нашого товаришча, про церковне житьтьа в нашіј стороні в давні часи ј тепер ми сказали в I томі «Громади.»
М. Д.

тілько шчось вже не чуть, јак на цих молокан там попи та станові „дѣйствують убѣжденіемъ съ цѣлью побудить оставить суевѣрія, внушаемыя лжеучителями", а тоді там робилось те ж саме, шчо в нас тепер робитьсьа з штундами або шчо... Пријіхав Арсеніј і зараз показав, шчо він за птиць: Він написав осібну записку, *) јак бути з молоканами. Од записки цієји так і несе сморолом поліцејськоји тьурми та попівськоју, медом обмазаноју неправдоју.

Перш усього прописав він там, шчо кожне діло сектантів мусить ітти на слідство не до кого иншого, јак до попів, бо всі секти так, чи инакше торкајутьсьа віри. Урьадники з світського начальства мајуть бути тілько дльа певности при слідстві, јак свідки. А обертатись до комитета міністрів слідователі мајуть тілько в дуже трудних случајах, коли закон не указуватиметь, јак бути з еретиками. Јому, бач, не хотілось, шчоб в попівські діла хто небудь совавсьа та перебивав јому дорогу;— навіть і самиј урьад пускать до себе јому не здатно було.

Писав він теж в записці, шчо треба сектантам на житьтьа одводити місцьа осібні од православних і держать јіх усіх в купах, з боку льудеј нікого до јіх не пускать, окрім попів та урьадників, шчо в тому місці служитимуть; торг дозвольать јім тілько в своєму селі, чи місті, а всьакиј инш иј — хиба через чиновників. Виходило, шчо льудьам за те тілько, шчо вони не так, јак наші попи в бога вірујуть, чи шчо, не можна ј жити там, де вони хотіли б, і робить те, шчо јім вигідніјше. Більшоји кривди, здаєтьсьа, ј бути не може,—скажете мабуть. Еге ж, та це здаєтьсьа так нам з вами, а он Арсеніј, написавши своји думки, додав; «мѣра сія хороша тѣмъ, что, не представляя собою ничего ни жесткого, ни притѣснительнаго, а лишая только расколовожатаевъ возможности вредить другимъ, ведетъ прямо къ цѣли». Бажав він, јак це далі ј сам каже, шчоб сектанти, всельаких толков, скучені в одному місці, сюрились один з одним та при кінці, знудившись цими спорами та сварками, залишили б своји думки. Ну, звісно ј світське начальство в Арсенија мусило свого діла не забувати ј де коли чи штраф здоровиј здерти, чи в острог засадить дуже жвавих і т. и. Тілько, звісно по попівському перекладу це виходить ось јак „благоразуміе мѣстнаго начальства постарается дать сему броженію умовъ (сваркам сектантів меж собоју) приличное направленіе, мало по малу располагая всѣхъ къ обращенію на путь истины, а благодать божія, всегда готовая споспѣшествовать благонамѣреннымъ предпріятіямъ, ниспошлетъ свою всеславную помощь и довершитъ начатое".

Так то думав Арсеніј старих сектантів „вертати в лоно православія", а далі писав він і про те в своїј записці, јак робити, шчоб не приставали до сектантів нові сторонники. Заборонити треба, наказував він, шчоб сектанти куповали собі землі або ліса, шчоб держали корчми та постојалі двори,

*) Дивись: Труды духов. кіевскоj академіи. Февраль 1875 г.

шчоб мали млини та машини рушалки. Мајучи хутори та лісні дачі, вони остајуться далеко ј од попів, і од начальства, зазивајуть до себе льудеј та ј толкујуть јім, шчо хотьать, а до корчем, постојалих дворів та клинія вони дуже охочі через те, шчо в таких місцьах багато шчо днька народу бува, і јім можна доволі переказувати своји думки, гадки, або читати ј по своjому толкувати свьате письмо. Иноді, жалiјеться Арсеніј, таке вони росказујуть, шчо ј тверді в православіјі одходьать та одјіздьать од јіх з недобрими гадками ј на попів, і на јіх вченьньа. Та шче ј ведуть вони ці сектанти своје діло так, шчо не зразу ј зловить јіх можна. Льудім роблять вони всьаке добро: чи грошеј в позичку дајуть, чи шчо. От на них і рідко хто доносить. Тим то ј добре б було заборонити сектантам мати ј млини, ј корчми, ј лісні дачі, ј землі ј т. к.

На решті просив Арсеніј, шчоб вправителі поміщецькі,— а це було шче за часів крепацтва—один тиждень в јакому небудь з постів давали мужикам на говіньньа, і шчоб не тільки пускали до церкви, а навіть би сами, шчо неділі, кудили б льудеј силоју вистојувати службу божу.

Так то навчав Арсеніј боронити православну віру. Здајеться, ваги великоји а ні на молокан, а ні на инших сектантів він не мав, бо сектанти ці не тільки не зојшли зо світу з тијеји доби, але шче расширились.

Цілих девјать років турбовав Арсеніј тамбовців. В 1841 році јого переведено відте архиепископом подольським, а потім варшавським... Јак був він варшавським архиепископом, управльав він і волинськоју епархіјеју, і тоді на Волині через консисторіју јого житьтьа не було: дерла вона з льудеј так, шчо більш, здајеться, ј не можна б було. Сидьучи в Варшаві, вступавсь він і в вишчу политику. Не хтів він, шчоб польакам дано було хоч скілько небудь волі ј казав: „Поляковъ ублаготворить ничѣмъ нельзя; ихъ притязанія не имѣютъ границъ. Можно, пожалуй, уступками заслужить похвалу европейскихъ публицистовъ, но *не красна похвала въ устѣхъ грѣшника*“ (Газета День 1863 р.). І таке то він казав не через те звістно, шчо польаки хтіли бути панами ј держати в себе панські порьадки.— јому навіть тільки ј треба було, шчоб царь душив польаків за те, шчо вони — польаки.

В 1860 році Арсеніј був назначениј митрополитом кијівським і галицьким.

Тут він показав вже себе зовсім.

Стали заводить добрі льуде правдиві школи дльа народу,— він зараз почав осібно ворогувати проти школ тих, а најбільше проти школ наших украјінців. Приказав він тоді ж попам пооткривати при церквах школи, та попи, звісно, тільки на одчотах і попрописували, шчо школи јесть в јіх, справді ж школ було не багато заведено та ј вчили в тих, јакі були, так, шчо лучше ј не згадувать. Дурили попи ј митрополита.— Про це все росказано докладно в II т. „Громади“. Незабаром і в Кијівшчині довелось Арсенијеві наткнутись на сектантів: *штундів*. Митрополит дозвольав попам робити з јіми дуже багато неправди, може шче більш, ніж позвольав він це, јак

був в Тамбові. Чи мало з наших штундів пішло тоді в тьурми ј у Сібір.

За теж попам при јому вільно було робити, шчо завгодно. Треба тут згадати, шчо попів украјінців він нельубив, та ј прислано јого самого до нас в митрополити через те, шчо був москаль. Најкрашчі місцьа старавсьа він давати своjім родичам та земльакам.

Најбільшу славу з тих јого родичів придбав в нас јого племенник, а јак другі кажуть син, *архимандрит* Мельхисидек. Мельхисидек цеј украв одного разу 10,000 карбованців з лаврських грошеј, обезчестив кількох дівчат, в тім числі ј своју племінницьу. ні за шчо ні про шчо кривдив деjаких простих монахів. Жалілись на јого не раз митрополиту, тільки тој все покривав, і Мелхисидек аж до остатнього часу державсь на місці. Тільки то ді пiјмавсь так, шчо не можна було викрутитись, јак не розібравши толком діло; він обезчестив жінку јакогось мирового судьдi, чи шчо. Чоловік обезчешченноји жінки завів діло, почалось слідство, ј Мельхисидек стратив своје місце, хоч не стратив великих грошеј, шчо нагарбав під покровоју Арсенија. Кажуть. шчо сам царь дознавсь о всьому, і јак був митрополит остатнім разом в Петербурзі, він вилајав јого. Арсенија це, кажуть, мов би то дуже вразило,—і скоро післьа цього з ним ставсьа удар, од котрого він і вмер“.

Про нового кијівського митрополита Филофеја поки шчо знајемо мало. Пишуть нам про јого *з Кијіва* тільки ось шчо:

„В нас тепер новиј митрополит *Филофеј*... Попав він на митрополита несподівано дльа всіх і навіть дльа себе. Кажуть, шчо сам царь схотів бачити јого на цьому місці. Другі архијереји трохи розумнiјші надојіли јому тим, шчо дуже вже заходились з своjім бідканьньам о духовенстві та духовних школах, шчо вистарчајуть попів. Про Филофеја ж знали, шчо јому все це бајдуже ј шчо він до того шче ј шчириј москаль. Знав про це ј царь.

До цијеји пори Филофеј архијерејствовав собі тихо літ більш десьатка в Твері, вишчих не чіпајучи, а низчих давльучи. Тільки це кілька років назад потревожено старцьа тим, шчо дали јому було роботу не здатну. Царь звелів через св. сінод, шчоб він роздививсь писаньньа більш розумних про школи ј дав би своју раду про школьну справу. Филофеј возивсь, возивсь та ј написав шчось таке недотепне, шчо всі аж руками розвели. Царь звелів сінодові промовчати, записки Филофеја не печатати, а јому одповісти, шчо сінод з јім не згожувајетьсьа.. В листах з Твері до нас писали, шчо він чоловік заразом богомільниј і сердитиј. В однім листу додавали шче, шчо не льубить він товстих монахів, і тим трохи перельакали монахів нашоји лаври“.

Між вишчими попами нашими је один дуже не подібниј на других попів, шчоб не сказати чудниј, — це Порфіріј, архијереј чигиринськиј, викаріј кијівськиј. Житьтьа цього чоловіка, јак би јого докладно розібрати, було б дуже цікаве ј јасно б показало,

јак калічитьсьа тепер в попівстві чоловік з розумом і гарьачим серцем. Увесь розум, все серце Порфірија пішло на чудацтво, — ј тільки трохи знаходить собі вихід в науці про старовину церков південних і східніх. Та ј ту науку він вже не може поставити на вільну дорогу, навіть вже ј коли б хотів. Між чудацькими штуками Порфірија вириваjутьсьа такі, јак напр. те, шчо він не дав світським льудім списувати монахів в Михајловському монастиру, коли кијівські географи в 1874 р. робили „однодневну перепись", — бо, мовльав, „не слід слугам царства земного, блудного, — списувати громадьан царства небесного". Це одна з штук за котрі Порфірија прозвали „кијівським Ледоховським". — Але між чудацтвами Порфірија јесть і такі, јак напр. слова јого про „штундів", — шчо він би радиј, коли б усьа паства јого була з таких льудеј, — або те, шчо він при случају почав висвьашчати на попів не тих, шчо вчились по семинаріјах, а простих та письменних сельан. Знаје, здајетьсьа, ј Порфіриј, шчо такі попи можуть бути хоч легчими дльа сельан, ніж паничики — семинаристи-хабарники.. Про все це ось находимо в дописі *з Кијіва*:

„Је в нас в Кијіві чоловік, котриј всіх льудеј назива дурньами ј маје сміливость усім висказувати таке в вічі, — це Порфіриј, архијереј чигиринськиј, вікариј кијівського митрополита, доктор богословија ј грецької мови. Царь і сінод мајуть јого за дуже непевного чоловіка ј через те не дајуть јому самостајної епархіјі.

Оцеј Порфіриј шчо раз усім каже, шчо на попів треба поставльати простих сельан, котрі повинні знату одну тільки грамоту ј нічим не одрізньатьсьа од простих льудеј.

Јак вмер митрополит Арсеніј, сінод на јакиј час поручив був кијівську епархіју Порфіріјові. Порфіриј, не довго думавши, став поставльати на попів простих невчених дьјаконів, дьаків і навіть переказував, шчоб до јого јшли прості та тільки письменні сельане, — і тих він обіцьавсь висвьашчати на попів. Тільки скоро про це взнав сінод і зараз заказав особим листом не поставльати на попів тих льудеј, котрі не скінчили семинаріј. Порфіриј одначе не згодивсьа з сінодом і всіх семинарістів не посвьашчав в попів сам, а відсилав до Филарета, другого викарија кијівського митрополита, шчо заразом був і ректором духовноји академіјі. Це вже Порфіріјові другиј такиј випадок. Так само було раз, коли Арсеніј јіздив в Петербург і всі діла було покинув на Порфірија. І тоді Арсеніј мусив осібним листом прохати јого не ставити на попів невчених. Росказујуть, шчо один дьјакон, не знајучи, шчо Порфіріјові вже заборонено ставити на попів невчених, подав јому прошеньньа, шчоб він јого висвьатив на попа. Порфіриј на јого прошеньньу одписав „покуло съ съвера".

Мајемо допись *з Волині* про тамошніх двох єпископів — нового, Димитріја, ј старого, покојного Агафангела. В дописі про них згадујутьсьа ј консисторські порьадки наші.

„З 1876 р. у нас на Волині, пише дописуватель, новиј архијереј — *Димитріј*. Це тој самиј, котрого Одеса не хотіла одпускать од себе ј котрого там так шчиро провожали, јак настав вже час јіхати јому в Јарославль, шчо об цім враз затрубили всі наші газети. Осібно вразило всіх те, шчо навіть жиди одеські піднесли од себе Дмитріјеві подарунок ј говорили јому хвалебні слова. Хто не знаје, јак в нас жиди поводьатьсьа з попами, того, певно, це мусило вразити. Ми ж, тутешні, добре знајемо, шчо коли жиди льубльатьсьа з попами, то дива в цьому ніјакого нема, шчо робльать вони јім усьакі подарунки ј таке инше за дльа своїх гешефтів, а не із за чого другого. І справді, наприклад в нас на Волині жиди більш усьакого пана дајуть і на церкву, ј на други христијанські потреби: так думајуть вони заслужити ласку в сельан і показати себе јіх приjательами, та ј попи, звісно, робльатьсьа через те јіхніми прихильниками. Опісльа цього, јак вже в сельан нема чим обробльати остатніх шматків свого польа, јак в јіх поберуть і поспродујуть за податки ј худобу, ј усе, жиди в згоді з попами зараз најмајуть дешево ту земльу в сельан, засівајуть бурьаками, або чим иншим, і тоді звісно лушчать грошики.

Так само јак в Одессі жиди пропічались з Дмитріјем, так в нас вони з ним здоровкались. Піднесли вони јому хліб сіль; він дуже ласкаво јіх привітав. Зустрічало јого, звісно, ј духовенство. Заласних слов наговорено було багато. Тільки з світських урьадників ніхто не вијшов архијерејеві на зустріч, так шчо јак губернатор прочув, шчо од јого нікого не було при тому, то зараз, шчоб діло поправить, звелів спекти хліб і на другиј же день одніс јого преосвьашченному.

Цеј Дмитріј не тільки не вмішујетьсьа в діла консисторіј, але ј своjі діла звичајно здаје туди. Через це знов у нас консисторські чиновники, а осібно секретарь, звісниј своjім здирством на всьу Волинь, деруть з попів і з дьаків скільки влізе. Скоро вернетьсьа певно те, шчо було колись за покіјного Арсенија, јак він управльав нашоју епархијеју. Росказујуть, шчо тоді консисторські чиновники вікрізували в бідних дьаків навіть хальави од чобіт, јак тільки хто з јіх не міг заплатити грішми. Консисторіја дере з попа, піп лупить з мужика, а архијереј, звісно, свьатим амофором закрије все здирство.

За покіјним архијерејем *Агафангелом* вона в нас на Волині де хто ј жалкује. Між иншими архијерејами він був собі шче нічого чоловјаго. Родом він був москаль (з Владимірськоји губерніјі), јак і більша часть тих архијерејів, шчо до нас назначајуть. Прыјіхав він до нас дуже бідним. Јак він сам признававсь де кому з наших протопопів, не було в јого в кишені ј десьати карбованців. Одним одну рьасину мав таку, шчо можна було показатьсьа льудім. Пожив в нас кілько місьаців, — і зовсім оправивсьа. Оправивсьа таj став перетьагати до себе своjіх родичів.

Перш усього виписав він в Житомир трьох племінниць од рідного брата свого. Дуже він льубив їіх, одьагав по панському, вистарчив їім усе ј за кожноју поклав чи малиј посаг.

Саму старшу вспіх він пристројіти шче за свого життьа: віјшла вона заміж за Малиновського, сина одного житомірського протопопа. Оце тој самиј Малиновськиј, шчо, обїіжджајучи в 1875 роціі народні школи в Подольлі, звелів становому арештувати вчительа народнојі школи в. м. Лучинці Могильовського повіту за те тільки, шчо в јого в хаті були украјінські книжечки, та ј не заборонені, а тоді шче дозволені цензурују. Тоді він було так росходивсь, шчо ј вправительа того села, де школа, хотів теж арештувати, бо в јого учитель дістав книжку, та трохи бач руки були короткі. Цього Малиновського всі знакомі звуть волинським дурнем; так, кажуть, прозвано јого шче в духовніј академіјі в Кијіві, де він вчивсьа. Інспекторське місце дістав јому в попечительа кијівського учебного округа, генерала Антоновича, вже Агафангел, а перед тим був він спочатку вчителем в нашіј семинарііј духовніј јакијсь час та тільки не довго, бо всі бачили, шчо дурниј вже дуже, а потім в бурсі; та ј з бурси јого прогнано через ревізора Зінченка. Агафангел післьа того шче не зараз схлопотав јому інспекторство, а перш було пристројів, јак тој уже одружився з јого племінницеју, вчителем в женськіј гімназіјі — та ј тут Малиновськиј не вдержавсьа. Тільки тепер на інспекторському місці ј держитьсьа, бо там ума багато не треба, аби вмів доноси писати.

Другі дві племінниці Агафангела шче не пристројені, але за кожноју з них оставив він по 12 т. карбованців. Не мало залишив він грошеј і дльа племінника.

Поживився таки преосвьашчениј, јак бачите! За одно тільки можна сказати јому спасибі: шчо держав в руках консисторію. Живився він більше з почајівськојі лаври. Јіјі він мав за своју корову. Та так і всі архијереј дивльатьсьа на лаври ј монастирі. І нового Димитріја заманила до нас не так сама Волинь, јак почајівська лавра».

Переходимо ј до низчих попів, сельських. Обідрані вишчими, а осібно консисторіјами, вони вертајуть страчене з народа. Здирство їіх, јак показујуть дописі, не менше панського ј жидівського, так шчо в нас справа церковна је справди соціальна справа, котра коріниться в темноті народу.

З Звенигородки, Кијівськојі губерніјі пишуть нам:

„Ніколи, здајетьсьа не було в нас так часто мови про попів, јак тепер. Јаку б не почав читати часопись, непремінно знајдеш там де шчо ј про попів; почнеш говорити, з ким попало, про се, про те,— непремінно про попів спомјанеш. А послухајте наших сельан: тільки ј мови в їіх, шчо про попів. Перш усього роспитујутьсьа сельане про те, јакиј в селі піп, — чи не вдовець, чи не пјаницьа, чи з старих, чи з молодих, чи добре живе з льудьми. Јак роспитајуть за попів, то аж тоді вже починајуть балакати про панів, жидів, волостних писарів — і других всьаких пјавок та здирщиків.

Шчо ж це за знак? Чи вже ж попи опрокльатіли нашому народові гірш усього? Чи може народ наш бажаје од попів спасеньньа од свого лиха, својеји бідности, од здирства, — та через те ј говорить про попів перш усього? Ми не будем одповідати на це все сами, својім міркуваньньам, не будемо, јак то кажуть, заходити за хмару, — а лучше роскажемо де јакі случајі про життьа попів з сельанами. Те, шчо ми роскажемо, по правді кажучи, гріх і назвати случајами: јакі це случајі, коли так робитьсьа в кожному селі! Те, шчо ми роскажемо, ми назвали случајами по другіј причині — це все, бачите, ходило по всьаким начальствам, про це говорьать по всім губерніјам, про це було трохи писано ј у „Кијівському Телеграфі“ за 1875 год; одним словом все те, шчо мајемо росказать, перестало бути домашнім ділом... Так слухајте ж:

В нашіј Звенигородшчині јесть дуже велике старостинське село *Јурківка*. В цім селі сидить попом вже годів з двадцьать пјать ***о. Власіј Савин*** (перша фамиліја јого була Коцьубинськиј, а Савином јого прозвали в кијівськіј бурсі). Приїіхав він в Јурківку таким бідним, шчо ј сказати не можна; був він шче до того таким больашчим, шчо наче јому було три чисниці до смерти. Скоро він приїіхав на парахвіју, зараз попросив до себе хазьајнів і так льудеј чимало, прихилив їіх добрим словом, наговорив багато де чого про те, јак він добре житиметь з льудьми ј т. и. Все це він переказував так смиренно та ласково, згинавсьа так низько, шчо неначе ј справді хотів бути добрим пастирем, јак то кажуть! Мир, звісно, дьакував попа за ласкове слово ј почав носити попові на нове хазьајство — і теличок, і бичків, і курочок; де јакі хазьајіни виорали јому поле, де јакі засіјали. А піп все дьакује льудім та замовльаје так, шчоб јому дурно робили та більш платили за треби. Довго так о. Власіј пестив та милував својіх крестьан, а вони ј не примітили, јак він помаленьку та потихеньку прибрав їіх в руки так, шчо вже, јак треба јому шчо робить, то він не сам просить, а приказује сельському старості, або соцькому, шчоб вигнали јому льудеј на роботу. Потихеньку та помаленьку діјшов він до того, шчо почав брати за сповідь по гривеннику (10 коп.), за похорони — по 3, а де коли ј по 10 карбованців, за крестини по пів карбованцьа та шче курку ј пів ока горілки, за вінчаньньа—по 10—30 карбованців, окрім шести платків та ока горілки. А тут захотілось јому шче церкву нову стројіть. Пішов він тоді обдирать льудеј.

Тілько все це він робив так, шчо льуде ј не зчулись, јак в дурні попали. Тілько років з вісім назад схаменулись вони, але вже було пізно: піп вспів вже набить калитку добре, вспів купить собі ј набедренника,ј скуфју, ј багато дьаки дістав за своје примірне служеньньа, так шчо јак подали льуде на нього жалобу архиєрејові, то ј звістки ніјакоји не було на ту жалобу. Льуде подали вдруге, — і тоді тілько архиєреј приказав розслідувать діло. Приїхали слідователі: благочинниј, два попи та становиј. Почали то вмовлати, то кричати на льудеј та ј зробили так, шчо попові не було нічого, шче він через місьаць дістав камилавку.

Тоді льуде вибрали з села ходоків і послали јіх до самого архиєреја. Були ті ходоки в консисторіји, в архиєреја, потратили сотні зо дві грошеј на хабарі ј добились тілько того, шчо нарьажено було нове слідство. Нові слідователі знов то просили льудеј, то кричали на них і зробили так, шчо піп знов зоставсьа неповинним. Подавали жалоби шче років з шість, робили кілька разів слідства, але нічого не вијшло; та јак воно ј вијде шчо, коли піп сам разів по три в год јізде в консисторију та ј так, по почті, посила гроші членам та секретарьові консисторіји. В 1874 році проїздив через Звенигородшчину митрополит Арсеніј; от льуде ј поклали просити јого всім миром, шчоб він дав јім другого попа, — і тільки шчо вјіхав Арсеніј у село, јак увесь мир впав на вкольушки ј почав кричать: „владико свьатиј, ізбав нас од нашого пастирьа — кровопіјци!“ Але Арсеніј тільки руками одмахувавсьа ј не приньньав навіть прошеніја. Народ загомонив, заговорив грізно ј поклав робити так: ні сповідатись, ні причашчатись в свого попа; за треби нічого не платити, а прошеньньа по прежньому подавати. Вже досі на ці прошеньньа стратили громадських грошеј карбованців 700. Јак хто з крестьан не захоче послухати громади, то тому роблять шкоду в хазьајстві. І справді тепер јурківські крестьане говіјуть, сповідајутьсьа ј причашчајутьсьа в Јерках, Стебному, Вербівці ј скрізь, а з своїм попом тілько лајутьсьа та позивајутьсьа.

Попи — сусіди, просили вже јурківського попа, шчоб він пішов собі на другу, хоч би лучшу парахвију, бо, јак вони кажуть, через јурківчан можуть всі села збунтоватись проти попів, — але о. Власіј хоче, шчоб своју парахвију непремінно передати кому небудь з својеји рідні. Коли ж мужики ј цього не хочуть.

Сусіднье з Јурківкоју село *Стеціівка*. Це вже село поміщицьке (предводительа дворьанства Протопопова). В цьому селі сидить попом *о. Миколај Данилевськиј* і теж позивајетьсьа з мужиками. Мужики подавали вже прошеніј з пјать, але все діло нічим не кінчалось. Поміщик повертав діло так, шчо попові нічого не було. Разів два льуде хотіли подать прошеньньа при проїзді архиєреја, але становиј повиганьав усіх тих, котрі мали прошеньньа, ј не допускав ні одноји душі до архиєреја. Приїшло до того, шчо ј стеціївські мужики роблять з своїм попом так, јак роблять јурківчане.

Трошки дальше од Јурківки, близче до Херсонськоји губерніји, јесть село *Ромејківка* (поміщицьке) з приселком Гончарихоју (староство). В це село недавно поступив попом *о. Димитріј Меланиковськиј*, удовець; всього ј семји в јого, шчо одна мала дочка. Піп цеј, јак тілько приїхав, зараз об'јавив, шчо за сповідь треба давать по 15 коп., за хрестини по 50 к., за посвьату вінків на Маковіја по дві гривні, за вінчаньньа — скільки з кого можна здерти ј т. д. Але мужики сказали јому: „јак хочете батьушка, то деріть з нас так, јак дер ваш предмістник (добриј таки був обдиратель), а јак не те, то ми вам по шагу за все будемо давати.“ За молитву з кропилом батьушка потребував по дві гривні, а мужики сказали јому: „лучше не ходіть, батьушка.“ Цеј піп робить шче ј такі штуки; На Спаса післьа служби пошчитав він свіј дохід і нашчитав тілько одного карбованцьа; він розбив тоді церковну кружку, взьав звідти 3 карб., а сельському старості приказав зібрати з обшчества 3 карб. ј отдати в церкву, але пожде шче, поки староста збере...,

В м. Калниболотах (Катеринополь) два попи. Один, *о. Іван Војнарськиј*, бере з льудеј не тілько грішми. а чим попало; јак нема грошеј у чоловіка, то він візьме вівцьу, свиньу, корову.

Одного разу він взьав у бідноји жінки корову, але корова на другиј день втопла в р. Тикічі; тоді піп потребував телицьу. „На шчо, каже, ти корову зажалувала? Вона б була не втопилась.“ *)

От таке то робитьсьа з попами в нашіј Звенигородшчині! Јак би приїшлось росказувати за все, шчо попи виробльајуть в кожному селі, то здајетьсьа ј чернила ј бомаги б не стало. **)

---

*) У цих всіх попів і жінки такі. шчо деруть наче б то ј справді вони мајуть јаку власть. Савина, Војнарська ј Данілевська роспорьаджајутьсьа по приходу наче сами попи; сельськиј і церковниј староста, сторожі ј дьаки бојатьсьа јіх гірше, јак попів.

**) Јак назначили в Кијів нового митрополита, Філофеја, то він зараз потребував од благочинних, шчоб вони поодбирали підписку в усіх попів, шчоб не брать нічого за треби. Але ж благочинні не всі ј не скрізь давали такі підписки, а коли јакі ј давали, то смі̇јучись з указу митрополичого. Та воно ј справді је чого смі̇јатись, — бо хиба це перший раз ідуть такі укази? Знајемо ми вже јіх багато. Коли попи јдуть проти церковних і апостольських правил, а то б шче вони сповньали укази таких обдерателів, јак і вони самі. Јак би сповньали вони такі укази, то з чого б наживались консисторіји?! Шкода тільки, шчо плакати хочетьсьа, а то б було з чого смі̇јатись

А народ бідниј терпить, бо жалоби начальству нічого не помагајуть, а самим розправитись з попом — прогнать јого, не можна, бо зараз пошчитајуть за бунт і пришльуть москалів; але сміло можна сказать, шчо скоро настане тој час, шчо всьа Звенигородшина або збунтујетьсьа проти попів, або перејде в штунду.“

Те ж таки росказује ј ***козелецькиј*** дописуватель про попа в одному селі свого повіту. Дуже цікаві звістки подаје цеј дописуватель про те, јак одбувајетьсьа в нас говіньньа по селах, і јака з того бува мука мужикам.

„Најбільшиј здиршчик у нашому селі це піп з попадеју. Це такі тварьуки, шчо здајетьсьа вже других таких не можна ј знајти. Він тілько того ј дивитьсьа, шчоб усіма силами витьагти посліднью копіјку з чоловіка. А јак бачить, шчо вже нічого з јого взьати прьамо, то надумује јак би јого јаким инчим робом покористуватись з голого чоловіка. Піп кличе бідного чоловіка на одробіток, і горе вже тому, хто не піде до попа: піп усе јому отдьачить, хоч не тепер, то в четверг.

Јакось довелось мені почути, шчо льуде проміж собоју розмовльајуть про попа. Позбіралисьа жінки коло церкви, сидьать та ј балакајуть собі про всьаку всьачину. А далі одна ј каже: „сьогодньа мојему чоловікові піп не дав причастьа“. — „Чому? — пита друга. „Та так, бачте, пријшов піп за роківшчиноју до нас, а тут випало так, јак і з кожним не раз бува, шчо ј самим нічого јісти. От чоловік мій каже: „не дам ја вам, батьушка, тепер нічого, бо, повірете, ј самому нічого јісти“. А піп јому на те: „ну, јди до мене два дні городити“ „не піду тепер, каже чоловік, і городити, бо треба самому город орати; хај — каже — јак виправльусь, то пријду“. Батьушка з тим і пішов. А тепер висповідав мого чоловіка в пјатницьу, а в субботу тој пријшов до причастьа, та тілько шчо підступив, а батьушка јому ј каже: „одступисьа, ја не буду тебе причашчати.“ От і треба јому говіти тепер в друге, Та шче б воно дарма, јак би не та свічка, шчо за неји треба платити восьмигривенника, а тут шче ј діти не всі говіли“. — Бачите, задумали в нас стројіти нову церкву, бо теперішньа душе стара вже стала. А де ж грошеј узьати? От і придумали на льудеј налог зробити ј постановили, шчоб на сповіді в піст усі чисто, починајучи з годовоји дитини, давали по восьмигривеннику; так шчо јак у кого ј десьать душ сімјі, то ј треба давать десьать восьмигривенників. Та шче ј попові треба за сповідь давати по три шаги, а јак не принесеш, то ј не висповіда. Одно хлопја пријшло сповідатись і кладе перед попом восьмигривенника за свічку, а три шаги не принесло. Піп зараз і пита: — „А три шаги де?“ — „Не ма“, каже хлопја.

— „Ну јди, принеси — тоді ј висповідају“. Усі льуде жалијутьсьа на бісового попа, бо не ма того чоловіка на селі, кому б він не досадив до живих печінок. Пријде з молитвоју в хату, то ј треба јому давати дві гривні грішми ј миску крупів, а јак не даси, то він зроду з хати не піде не взьавши чого иншого ј післьа цього вже в церкві не дасть дідам проскури: все сам појість! Та обоје ж і зібралисьа до купи, јак піп так і попадьја!.. У здирстві ј вона не поступајетьсьа від попа. Оце јак бачить, шчо піст надходить, то зараз і роздаје жінкам по селу сорочки не пошиті, шчоб вони јіх шили. Раз одна жінка каже попадіјній најмичці, шчоб та забрала сорочку, бо јіј ніколи шити. Најмичка ј росказала це попадьјі, а вона ј каже: „нехај вона лишень шије, бо пријдетьсьа јіј говіти, то хоч не схоче, — пошије“. Се б то јак не пошије, то піп і від причастьа зверне. А јак станеш питати в льудеј, чому вони такого попа не проженуть, то вони на це кажуть, шчо „ми вже одного скинули, так, бачте, јакого другого нажили“ „А за шчо ж ви того скинули? питају ја“. — „Та за те шчо обдирав льудеј. Ми думали, јак цеј буде, то не стане обдирати льудеј; аж він шче гірше, ніж тој; дере — так, шчо тепер вже страшно міньати цього на третього, шчоб шче гіршого не нажити“,

Допись з ***Кијівськоји губерніји, Каневськоюо повіту з села Ісајок*** показује, јакі штукі може в селі витворьати батьушка, і јак трудно навіть в таких випадках мужикам судитись з попами, котрі стојать один за одного ј завше покривајуть один одного.

„В селі Ісајках, пише дописуватель, живе піп Синельников і шчо то вже він за здиршчик, то ј сказати не можна, тьагне з живого ј з мертвого. Терпіли ми, терпіли, а далі вже всім стало не в моготу, ото ми ј надумались собі: подајмо, кажемо, владиці в Кијів прошеније на батьушку від громади. Кажуть, шчо цеј новиј владика добриј і справедливиј, то чи не поможе він нам, чи не змінить нам нашого попа на другого крашчого. Зібраласьа громада; поміркували, шчо јого написати, шчоб і не багато було, ј так, шчоб владика приньньав наше прошеније. Одні, на громаді, казали: пишіть все до чиста, а другі кажуть: ні, не можна, бо јак багато напишемо, то владика ј читати не буде, а написати тільки головнішче. Оттож і написали тілько десьать најголовнішчих пунктів. 1) Јак умер покіјниј митрополит, то батьушка ј каже: „от умерло уже стерво ј таке воно було смердьуче, шчо јого не ховали, а манахи викинули в рів собакам“. (Ми, бачите, думали, шчо це митрополиту буде шпилька, і він швидче зверне увагу на наше прошеније). Далі писали: 3) Јак піп нас здорово

обдираје. 3) Јак у піст не сповідаје, поки кожен із говільників не відробить јому даремне три дні на току, або коло горожі. 4) Јак не хоче ховати, поки не заплатьать јому 5 карбованців. 5) Јак не хоче вінчати, поки не заплатьать 10, а багатшиј то ј 20 карб. 6) Јак батьушка требује, коли гарна дівчина виходе заміж, шчоб вона непремінно перш усього согрішила з ним. 7) Јак навчаје, шчо куми, коли хочуть бути в царстві небесному, повинні між собоју мати гріх. 8) Шчо він витворьа з дівчатами ј молодицьами. 9) Јак він толоку збіра і 10) јак він на кожному місці пје нашу кров. Прошеніе це підписало нас півтораста чоловіка. І подали. Ждемо одвіту, ждемо; не ма. А піп наш. прочувши це, почав шче гірше нас душить. Коли це не швидко вже післьа подачі прошеніј, приїздить до управи, з сусіднього, села Чајок, батьушка от. Ів. Трегубов; звелів зібрати льудеј, шчо подавали прошеніје, це б то робити слідствіје. Зібрали нас усіх, він і пита:

— „Ви подавали владиці прошеніје на свого свьашченика?

— Ми, — кажемо ми.

— І ви подтвердите під присьагоју все шчо написали?

— Підтвердимо, — кажемо,

Далі він почав нам росказувати, шчо свьашченики богом нам дані, шчо вони за нас у церкві мольатьсьа, і шчо јака то важка штука та присьага. Потім надіјшов наш батьушка; вони шчось побалакали, а далі Чајківськиј батьушка написав шчось таке у волость, віддав старості ј поїхав.

А в волость він написав, шчоб Волостне Правленіе вислало јому на дом, в с. Чајкв, 12 чоловіка стариків, котрі не були під слідствіјем і судом „для снятія съ нихъ показаній по дѣлу *о доносѣ* нѣкоторыхъ изъ крестьянъ с. Исайки на своего приходского священника Синельникова“.

Коли прији шли, таким побитом, до батьушки села Чајок, Трегубова, ці 12-ть старих льудеј, то він перш усього почав їх брати до себе на допрос у горницьу по одному. Зробивши перш усього кожному з них пасторське внушеніје, — получив од кожного одвіт, шчо нічого того, шчо написано в доносі, не було, бо то донос значить брехньа. Получивши такиј одвіт від кожного поодиночці, покликав далі піп до себе всіх разом, та ј каже їм:

— Так ви показујете, шчо ваш батьушка гарниј чоловік, і все шчо написано в доносі на јого — лож?

— Да — відказујуть старі.

Потім він звелів покликати з свого села кількох старих льудеј і при них знову спросив ісајківців теж саме ј, получивши знову одвіт „да“, привів усіх до присьаги. Потім составив акт, звелів усім підписатисьа ј приставив до владики. Таким робом

наш піп ісајківськиј, Синельников, зоставсьа правиј і зно вз нас дере, а ми, громада, зосталисьа винні. Је думка, јак владика повернетьсьа з Петербурга, знову подавати јому прошеніје. Та тільки вже шчось мало охотників знаходитьсьа на јого. а тут і робоча пора наступаје. Шчо буде? — не знају. Јак шчо знову воно випливе наверх, то напишу ј вам знову“.

А ось допись з ***Кијівськоји губ.*** показује, јак попи окрім чисто церковних поборів, не жахајутьсьа ніјакого мошенства, навіть звјазанного з злодіјством зовсім не підходьачим до служительа Христа, шчоб так чи инакше добути собі грошеј.

„В Кијівськіј губ. Липовецького повіту, в тіј јого частині, котра доторкајетьсьа до Подольськоји губ. лежити село Ш., в котрому попом сидить о. Јван Р. В 1874 р. купив оцеј піп у сусідньому селі К. (Подольськоји губ.) десьатину землі ј засіјав на ніј баштан. Того року був страшенниј неврожај на кавуни, так шчо на баштані о. Јвана не було нічого. Бачив о. Јван, шчо приідетьсьа понести вбиток. Воно хоч і не багато було потрачено грошеј на баштан, а все таки батьушці жалко було намісць добутку шче викинути із кишені своїх грошеј. Коли це один шчастливиј випадок поміг о. Јвану не тільки вернути потрачені на баштан гроші, а шче ј получити з јого добуток.

Јакиј плохиј не був баштан, але о. Іван все таки приставив до јого сторожа, једнак сторож нічого јому не куштував, бо був церковниј і мусив слухати батьушку. А тим часом може батьушка думав, шчо приставивши сторожа можна кого небудь на баштані ј піјмати, бо јак би ціјеї думки не було, то справді не варто було приставльати сторожа там, де нічого не було. Але це побачимо далі…

Одноји темноји ночі, не далеко від баштану пасли хлопці скот. — Коли це приходе їм в голову думка підїхать до баштану ј накрасти кавунів. Так вони ј зробили. Але тілько шчо вони вспіли нарвати кавунів з десьаток в кулак завбільшки, бо других не було, јак почув сторож і почав їм кричати, шчоб вони јшли з баштану; ті не слухали. На крики сторожа сбіглись льуде ј јакось одного хлопцьа задержали, а другі повтікали. Повели піјманого хлопцьа до попа, а потім, по јого приказу, в волостне правленіе, де так до јого присікались, шчо він видав своїх товаришчів. — Вијавилось, шчо всі ці розбіјники були хлопці, з котрих најстаршому не було шче 18 літ. Піп зараз подав жалобу в мировиј суд і виноватив їх в грабунку, та окрім того шче в жалобі просив взискати з винуватців 150 карбованців нібито вбитку, котриј він поніс, кажучи, шчо вони јому розорили баштан. За свідків ставив він своїх льудеј, наперед на-

појівши јіх і навчивши, шчо говорить. Мировиј судьдьа приговорив обвинуваченних хлопців на 8 місьаців в тьурму ј присудив заплатити попу 150 карбованців. Отправили бідолах в острог, а так јак всі вони були сироти, то піп мусив получити з них гроші, коли вони одсидьать в тьурмі.

Піп дожидајетьсьа.... Через 8 місьаців хлопці приходьать з острогу, але не всі. Двоје з них зробились сивими, третіј слабим, а четвертиј так в острозі ј умер. Піп зараз пристав до них, шчоб віддавали гроші, а не то грозив тьурмоју. Мусили бідні хлопці напьньатись у кабалу до поміщчика за безцінок, бо тој наперед заплатив за них попу гроші.

Може ви думајете, шчо піп тим вдовольнивсьа? — Зовсім ні... Шче довго після того випадка він з жальом поминав об тім, шчо четвертиј парень вмер в острозі ј не виплатив тіјі частини грошеј, котра на јого випала.

Ось де правдиве злодіјство, а не те, шчо хлопці (зовсім діти) зробили, котрі може добре ј не розуміли того, шчо вони робтьать грабунок, за котриј пријдетьсьа тьажко одвітити".

Шчо справді міньати попів одного на другого не варто — це ј з других дописів бачимо, ось хоч би з дописі з *Роменського повіту*, Полтавськ. губерніјі.

„Гарниј у нас батьушка, пише дописуватель, не згірш од пана Кольчевського, шчо ми описували раніјш. За вінчаньньа бере по двадцьать карбованців, а вже саме менше шчо 15, хоч јакиј би не був бідниј чоловік. І јак там уже не благајуть цього виродка, шчоб хоч за 10 згодивсьа, так де там: „і не ходи ј не проси, бо не повінчају, јак не принесеш 15-ть". А јак јого не женитись, коли не ма робітника, мати стара, нікому а ні зварить, а ні спекти.... А попадьа јак почне льпувати, то јак пријде в хату, та јак стане казать: і того мені дај, і того мені дај, то хиба пјата або третьа частина усього в хазьајстві зостанетьсьа, а јак же не даси, то вже безпремінно попові скаже, а тој і почне... або причастьа тобі не дасть, або почнеш оце говіть; говіјеш, потратиш гроші, јак је шче, пријдеш до причастьа, а він і скаже: „геть одступи!!" от тобі на все село такого сорому наробить, шчо ј сам собі не рад будеш. Так от такиј то в нас батьушка!"

Дрібненькі, а все таки јасно показујучі попів наших случаји знаходимо в листі з *Гадьацького повіту* Полт. губ.

„Часто можна від попів чути поклики, наче б то вони живуть по завіту христову ј апостольському, — тілько таке вони роска-

зујуть тоді, јак це приносить јім јаку небудь користь. Коли ж иноді користь з „завітом христовим" не једнајетьсьа — співајуть вони другоји: „тепер, кажуть, инше времја настало, ј свјатиј заповіт від того треба инше сповньати, ніж в давніјші часи"...

Роскажу вам наприклад про одного благочинного. Имја јого Јановськиј, живе в селі Борках. Цеј благочинниј вже три роки получа від консисторіјі гроші, котрі дајуть јому дльа одного дьака јого парахвіјі, а дьак тој вмер три роки назад. Рапорту про те, шчо він вмер, благочинниј не представльав в консисторіју, бо дьак був заштатниј, так шчо консисторіја про смерть јого ј досі не зна. Гроші јого благочинниј хова в своју кишеньу ј не стидитьсьа лишати без призору двох маленьких дівчат того дьака. Хоч грошеј тих всього 12 карбованців, — всеж дітьам вони здались би ј дуже

А то другиј піп, Тереховськиј, в селі Сватках, розсердившись на одного сельанина пријшов хрестити дитину јого пјаниј, і хрестив три дні. Почне та не кончить. Пријіхав другиј піп і мусив дохрешчувати за Тереховського... Після він дуже радувавсьа, шчо таку помсту зробив својему ворогові".

Јак з свого здирства попи наживајутьсьа де коли, показује допись з *Золотоношською* повіту.

„В Золотоношському повіті, в селі Митьках був піп. Звали јого *Корніјенко*. Тепер він в другіј парахвіјі. Цеј Корніјенко за тој час, шчо був в Митьках, встиг збудовати собі добру хату, карбованців в 2.000 та шче ј грошеньат придбати. Встиг він зробить все це в јаких небудь два роки. Кожниј мусить бачити, шчо инакше, јак обдирајучи народ, таких достатків сельськиј піп придбати не міг.

Јак пријіздить піп на нову парахвію, то він, по давньому звичају, просить крестьан дати јому те, чи друге на нове хазьајство. Корніјенко не відступив від цього звичају. Цілі пів року співав він лазарьа, јак то кажуть, і все збирав, все збирав: у кого візьме збіжжьа, в кого коноплі. Јак минуло пів року, він обернув діло так, ніби сельане обовјазані давати јому все, шчо він доси получав від јіх, јак подарунки. Та шче опріч того не забував він дерти з сельан за кожну требу ј дер чимало.

Був такиј раз випадок, коли це тілько можна назвати випадком. Ховав він јакогось мерцьа. Про плату за це він з родичами наперед не вмовивсьа ј зробив так: виніс мерцьа на пів дороги та ј став. Давајте, каже, 15 карбованців, а то не буду ховати ј піду відци". Мужик вертівсьа, вертівсьа та не було чого робити, мусив віддати попові 15 карб.

Не менш, коли шче не більш драв він і за вінчаньньа та христини. За вінець меньше десьати карбованців і не показуј, а ја знају, шчо з одного чоловіка, не дуже заможного, але все ж з достатком, він здер 30 карб.

Про те, јак ільнујуть і сами попи, ј јіх жінки, та јак панам помагајуть в јіх здирстві знаходимо в дописі з ***Полтавшчини.***

„Деруть з наших льудеј і „офіціально“ ј „неофіціально“ наші духовні пастирі — попи. Тепер вони видумали звичај тричі в рік ходити ***ільнувать,*** а правдивіјше сказать — грабувати. Цім ділом зајмајутьсьа попадьјі. Приј̆де до чоловіка в хату — а на вулиці вже віз в неји стојіть — та ј почне випитувати, чи не ма в тебе того, або того. Шчо је, од усього дај јіј хоч трохи. Де не ма попадьјі, там сам піп ходить і дере шче крашче. Наприклад ***у с. Козлівці*** піп по смерти жінки став сам ільнувать. „Такого обдирајли ј родились, і христились, то не бачили“, росказујуть льуде: „пријшов він до одного чоловіка, мабуть најбіднішчого в селі, никав, никав з кутка в куток — нічого взьати; одначе нагледів таки при кінці на полиці троје курьачих јајець. Шчо ж ви думајете? І ті забрав у чоловіка — не посовістивсьа... А јак треба кого вінчать, то без 16 карбованців і не потикајсьа. Ховать — 3 карбованці, це најменше. В де јаких селах нашого повіту попи позаводили дльа сповіді квітки та ј продајуть јіх по 25 коп. штуку. Усьак, хто јде сповідатись, бере попереду в старости квіток і кладе јого коло попа на столик, а то бува ј так, шчо хто не дасть квітка, то піп јого ј промучить цілиј піст, не дају причастьа, — ніби то за великі гріхи. Та шчо ј казати! кожниј ступень льудськиј бува попу на користь. А јак злигајетьсьа піп з паном, то вже прьамо хоч іди світ за очі: приміром схоче оце дівка, најмичка строкова, — а в нас рідко јака дівка не служить у тьутьуні, — јти заміж; панові не хочетьсьа втерьать гарного робітника, а вдержать јіји силоју не може, — от і підводить він отаку штуку. Пише лист зараз до попа: „так і так, каже, вдержіть отаку-то дівку“. Піп зна, јак це зробить: тілько приј̆де до јого дівка, він і зажене за вінчаньньа карбованців 50 — та ј не спуска ні шага. Походить, походить молодиј, нічого не бере, — ну ј розіјдетьсьа пара. Бува, шчо пан, піп і жид у трьох злигајутьсьа, шчоб крашче льудьми орудовати, та ј держуть усе село в своjіх руках. Попові, бач, треба дати за служби, панові за земльу або шчо, а в жида, звісно, позичиш та опісльа ј сплачујеш трохи не втроје проти того, шчо взьав у јого: така тројцьа, хоч куди! Тільки пани јак де, то најдурніјші, і јім најменш перепада: скрізь проживајутьсьа вони ј оддајуть жидам земльу на аренду —

бо крашчого митцьа јак жид, шчоб зньати остатньу сорочку з бідолашнього крестьанина, ј світ пројди, то не најдеш, Шчоб вже ј попам отдать церкви в жидівські руки на аренду: бо вже ж скрізь бідолахи жалијутьсьа, шчо доходу мало, а льуде такі противні стали: зовсім не поважајуть духовного сану! Може б тоді скоріјш дожили вони до новоји Колијівшчини!“

Про те, скілько заробльајуть попи по церквах на свічках, це з усьаких синодських рахунків певно ніхто не взнаје, јак треба, бо рахунки ті робльатьсьа зовсім осібним робом, јак ось пише нам ***звенигородськиј*** дописуватель. Кому в кишеньу јдуть гроші, шчо при тому свічному зборі крадутьсьа, певно не знајемо, тілько, здајетьсьа, не меншим, а більшим попам.

„Приходилось мені, росказује дописуватель, скілько разів писати церковні приходсько-росходні книжки. В росходну книжку вписујетьсьа між иншим, скілько грошеј тратитьсьа на воскові свічки, на церковне вино, оливу, борошно дльа проскур, ладан, підчинку церкви ј другі потреби; в другу вписујетьсьа, скілько зароблено на воскових свічках, скілько получено з калитки ј кружки (на службі божіј, јак водитьсьа, ходьать і в нас з калиткоју ј кружкоју староста, сторож або хто другиј і просьать в крестьан на „ладан“ та „оливу“), скілько пожертвовано крестьанами ј другими льудьми. Завжде бува по церквах так, шчо ці записі робльатьсьа перш усього на шматках паперу або в чорновіј теттраді а потім вже, јак треба везти книги на ревізију до благочинного (в јулі та в декабрі), або јак пројіздить архијереј, то тоді вже ці записі вписујутьсьа в настојашчу, дану з консисторіјі, книжку. Ото ж јак ја мав писать ці записі, то мені піп і каже:

— Пиши, голубе, так, шчоб в тебе за рік вијшло не менш ні більш јак 33 фунта свічок і шчоб баришу з цих свічок було не більш ні менш јак 19 карбованців. Вигадај також, шчоб в піст великиј і в ті місьаці, коли бувајуть великі свјата, шчоб тоді було більш росходу на свічки, а літом, в робочу пору, јак льуде рідко јакі ходьать в церкву, — шчоб був меншиј росход на свічки.

Ја здивувавсьа та ј питају попа:

— На шчож воно треба так писати?

— А на те, одповів він, шчо синод постановив за дльа всьакоји церкви звісне число фунтів свічок і звісниј на них бариш. Через це ми не мајемо права писати в книги стілько, скілько вијшло свічок і скілько на них ми заробльајем, а мусимо писати, скілько нам сказано. Та отже ж спитај і в других попів і навіть по инших повітах — і в јіх так само.

Нічого робити: моје діло писати так, јак мені кажуть, а не так, јак треба. Поміркував ја трохи, јак би то розділить 33 фунти на цілиј рік і скілько б треба на всьакиј місьаць, і коли то народ частіјш в церкву ходить; рошчитав скілько то прибутку приходитьсьа на кожниј фунт і почав писати. Написав, звірив з чорновими записьам та ј побачив ось шчо:

	Чорнові записі.		Настојашчі консисторські записі.	
	карб.	коп.	карб.	коп.
Јанварь	8	90	2	85
Февраль	10	50	3	97
Март	13	60	5	90
Апріль.	57	50	5	90
Мај.	12	75	2	85
Јунь	8	12	1	43
Јуль	6	15	1	43
Август	9	72	2	85

В консисторських записьах одмічаєтьсьа так: „Январь—выручено капитальной суммы отъ продажи 2-хъ фунтовъ свѣчей 1 р. 70 к. Получено прибыли — 1 р. 15 к.“ — і так пишетьсьа за кожниј місьаць.

Јак полічив чернові записі, то побачив, шчо за 8 місьаців було приходу справді на свічках 117 карб. 24 коп. а показано було по книгах усього 27 карб. 18 коп.! Роздивльавсь ја післьа того по книгах, чи не ма де в другіј статьті того прихода вписано, шчо справді виручаєтьсьа за свічки: не ма ніде. Дививсь теж скрізь, чи не ма де записанних тих грошеј, шчо беруть в церкву за вінчаньньа, похорони (за виданньа провода, — хоругвів) — не ма ніде. Тим і скінчив, шчо подумав — „ну, та ј хитра ж штука!“

Мало попам треб та свічок, шчоб видурьувати в льудеј гроші: дльа того ж видумујуть вони шче свјаті криниці, чудовні ікони та хрести. Ось шчо пишуть нам про одну таку криницьу в *с. Студенці, Помокенськоји волости*:

Јакось раз трапилось мені бути в селі *Студениках* јак раз перед тим дньом, в котриј там ходьать з церковнoју церемоніјеју до јакојісь чудотворьашчоји криниці в чотирьох верстах до села.

Прпјіхавши в село, ја зајіхав до одного сліпого чоловіка, Јухима Јвановича. Почувши, шчо це ја, він і каже:

— Еге, це мабудь ви до криниці прпјіхали.

— До криниці, кажу јому, смјучись.

— Хиба ж таки вам можна таким ділом зајматись? Нехај вже льуде темні до неји јіздьать та цјуть јіјі воду, а ви ж таки чоловік вчениј і мусите знати, шчо воно за штука цьа криницьа.

— А шчо таке? питају. Ја нічого про неји не знају.

— Еге, каже, та це јак би вам сказать по правді це так чистиј туман, шчоб льудеј темних морочити. Це все видумки тих кишохестів — хаптурників.

— Јак так?

— А ось јак. Шче в 1834 році проходив оцими місцьами јакијсь прохожиј. Пројшовши більш 200 верстов та годујучись одними сухарьами, звісно, підтоптавсь трохи, непаче пішла в јого слабість по всьому тілі. Пријшовши до місцьа, де тепер криницьа, сів він спочити.Подобалось јому. Ліг він полежати — та ј пролежав цілиј день: бо добре — трава, дерева кругом, тінь, свіже повітрьа. Відоме діло, почув він себе післьа того здоровіјш. Дива в тому не маје, галасу робить нічого б було, здајетьсьа. Та, еге ж, инакше вијшло. Прохожиј, бачте, багато наслухавсь попів і здавалось јому, шчо все так і справді бува, јак попи росказујуть. Ось і вијшло, шчо поздоровшав він через те, шчо вода в криниці чудотворна. Зараз кинувсьа він до пастухів, котрі недалеко пасли овець, і сказав позвати попа, шчоб, бач, тому росказати про своје ізціленьньа. Поп прибіг, бо попам тільки того ј треба, шчоб свьаті, чи ікони, чи криниці в јіх приходах зјавльались... Призвали льудеј з села, шче раз роспитали прохожого, јак то јому сталосьа; пастухи, шчо нічого не бачили, стали за свідків. Ну чого ж більш? Вода чудотворна та ј годі. Одправили молебень, обстројіли криницьу та ј ходьать до неји кожного року. Бідним льудьам од неји тілько шкода, а попам та жидам — лахва хоч куди. Один, бач, править службу божу, а другиј осьмушку сипле.

В дописі з *Полтавшчини* росказујетьсьа знов про зјавленньа чудовноји ікони. В дописі ціј знаходимо ј про те, јак в загалі деруть попи ј јак панам дерти помагајуть.

„... Голодні наші льуде, голодні.... Та де ж јому ј ситим бути бідному мужикові? Јак останетьсьа в јого јакиј шматок хліба, то напослідок прпјде до јого піп та ј останніј шматок вирве з рота: молитвами бувај ситиј...

„Оце не знају, шчо ј робить, росказував один чоловік: — було коробок зо три пшениці, все до праздника додержував, думав

на паску буде, аж тут пријіхав піп з молитвоју та все ј забрав. Та шче, шчоб ви знали, з своједу міркоју јіздить, такоју, шчо наших дві туди влізе.“

Те ж і в *Матьашівці* о. Терентіј не менш дере: видав він приказ — за панахиду приносити јому живу курку ј полтинника грошеј... В одніјі вдови вмерла дитина, хлопчик так літ десьати Пријшлось ховать. Піп і каже:

— Јак не даси полтинника грошеј, то не буду ховать.

Плаче бідна вдова, просить јого, каже, шчо в неји ј копіјки не ма.

— Оце сьогодньа позичила семигривенника в льудеј, то хиба јого візьмете? пита.

— Ну, чорт з тобоју: давај хоч ті двадцьать копіјок, одвіча піп...

20 јульа на Ільлью, звісно, праздник. Пора стојала дуже гарьача, хліб сох в полі, колосьсьа витрушувались, ось льуде ј надумались снопи перевозити в клуні хоч і в праздник. Піп взнав і роспорьадивсьа, шчоб волосне начальство заборонило в празник хліб возити ј шчоб, јак будуть јіхати мужики з хлібом, воно звеліло поперевертати јіх вози. Начальство послухалось јого, ј поперевертані вози лежали скрізь по селу, роскидані снопи пообтрушчувались шче гірш. В тој день панові, бачите, треба було робітників, а докликатись нікого не можна було.

А в одного попа так заведено: в піст післьа сповіди, шчоб говільники не грішили, заганьа він јіх до себе в двір і там даєтьсьа јім робота — кому прьасти вовну, кому трепать коноплі кому кілки тесать і инші „благочестиві“ діла робить.

Заводьат шче јак де ј чудовні ікони. Так це випало в Федунці, де попом отець Петр. Він сам про це росказував:

„Нас, попів, у селі троје; село бідне, дуже бідне, нічого з льудеј і взьать. А ја читав, јак одкриваютьсьа јавлені ікони. Думају: попробувать і собі одкрить чудотворну ікону. Знајшов стару ікону та ј вкинув у ночі в колодьазь у садку, а на другиј день призвав старосту церковного та шче де јаких льудеј та ј росказују јім, јаке мені чудо представилось у ночі. Так мов і не спав шче, коли це јавльаєтьсьа до мене муж-старець, в сіјаніјі увесь, і каже:

— Отче Петре, у твојему садку, в пустім колодьазі завелась чудотворна ікона божоји матері; піди туди ј воздај подобајушчу честь; од сего дньа місце те буде сьвато, воздвигни там храм божиј.

Ну, звісно, зараз пішли до колодьазьа гуртом, витьагли ікону, пријшли до мене в хату, поставили јіјі на покуті ј одслужили молебень. У ночі ја јіјі знов одніс і вкинув в колодьазь, а в ранці росказав, шчо јавльавсь мені тој самиј старець; сказав, шчо ја не достојниј, шчоб ікона в мене поміщчалась, і зараз шчез з хати, а за ним і ікона... Пішли шукать до колодьазьа ј там знов „обрѣли“ ікону; тоді однесли вже јіјі до церкви, поставили јіјі там і знов молебень одслужили. З тих пор народу стало більш сходитьсьа з усіх міст, а најбільш на Јвана купала, коли в нас храм. Доходу зараз стало більш, та тільки все хотілось шче більш мати, приходили, бач, одні бідні, мужики. Шчоб більш принадити богомольців, одьагсьа ја странником, котомку ззаду начепив і пішов на великиј шльах, шчо веде в Решетиловку, а по тому шльаху багато богомольців, московських купців, із Кијіва јіде або в Кијів. От ја таких і став роспитувать.

— Чи не знајете, льуде добрі, де тут Федунка село?

Ті одказујуть:

— Дльа чого тобі здалась Федунка? Шчо ти за чоловік?

— Ја, льуде добрі, з далека. Літ з тридцьать одержим усьакими болізньами. Јак був у Кијіві та моливсьа в сьватих угодників, стомивсьа через молитву аж до болісті ј заснув коло храму божого. Во сні мені зјавивсьа старець божиј, увесь в сіјаніјі, подібниј на чудотворцьа Миколу — (а москалі Миколу дуже поважајуть!) — і каже: „іди, чоловіче божиј, в Федунку, вона тут недалечко.“ Через теж то ја ј шукају тепер цього села... воно кажуть, тут недалечко.

От купці собі ј думајуть, шчо јіздили по всіх сьватих місцьах, јак же ж не заја̂хать шче ј в Федунку. Питајутьсьа ј собі, де Федунка, јідуть туди ј застајуть стареньку убогу церкву з староју іконоју, шчо з колодьазьа ми витьагли: благочестиві купеческі душі все це дуже вражаје. Мольатьсьа вони — і багато зоставльајуть грошеј. Післьа вже порозузнав ја всіх багатих і благочестивих купців і став јім через богомольців проскурки за здравіје засилати.

Вони потім одвезли ікону в Москву, зробили там дльа неји багату ризу ј знов вернули. З тијеји доби, инший місьаць, кожниј з нас трьох заробльа по 50 карбованців. А јак спровадемо третього попа о. Јвана відци, то вдвох шче лучше буде...

— Та чи ж воно не гріх вам, батьушка, так дурить льудеј, кажу вже ја опісльа.

— Та хоч і гріх, то шчо. Шче час је, замольу: збудују камјану церкву та ј по манастирьах молебні буду правити. А тепер, хвалить бога, пресвјата владичицьа нас не оставльа. Отож ви бачили в церкві коло ікони висьать очі, руки, ноги мідні ј жестьані — то ја нарочито в жида-мідника в Полтаві заказував, і јак у кого шчо небудь болить, то ј купујуть, шчоб од хвороби збавитись, а другі на памјать.“

Про чудовні ікони пишуть і ось шче шчо знов таки з *Полтавшчини*:

„В містечку *Варві*, Полт. губ. Лохвицького повіту, јесть дві церкви. Одна з них давно вже маје чудовну ікону ј з неји гарбује од льудеј свого ј других сел чимало грошеј, а в другиј, де попом *о. Данило Галабутськиј*, довго не було ніјакоји осібноји приманки, шчоб дурити льудеј.

Ось наш о. Данило, шчоб „поправити діла церкви“ а заразом, звісно, ј своји, два года проседівши, јак то кажуть, видумав таку штуку: вмовивсь він з паном-польаком і став того прохати, шчоб він переказав приходжанам бідноји церкви, мов би то в јого, в с. Повстині, јесть чудовна ікона, та ј згодивсьа б јім јіји продати. Пан згодивсьа, бо јому аби гроші. Назначив він за ікону 100 карбов. Јак почув про це народ, то аж схаменувсьа трохи: чудно јому стало, јак таки чудовну ікону купувати.

— Јак би вона справді була чудовна, міркували про між себе льуде, то ј јавилась би собі де небудь стиха, нишком, бо ,звісно, такі ікони тілько нишком і зјавльајутьсьа де небудь: отак, або в поповому садочку на дереві, або в колодьазі, чи в криниці, а јак коли, то ј в церкву јіји внести не можна — усе вона вертајетьсьа на те місце, де зјавилась, јак було це колись з іконоју в другого батьушки,

Післьа цього ми дивујемсьа тілько, чом і отець Данило не встројів так, шчоб і јого ікона зјавилась нишком.

Так от, почувши од одного ј другого попа, шчо јесть продажна чудовна ікона. народ побачив, шчо треба ікону куповати, і тілько замісць ста карбованців усі давали панові 25. Торгувались, торговались, та при кінці пан згодивсьа на 25 карбов., бо бачив, шчо в мужиків нема грошеј і видурити більш в јіх не можна.

8-го травньа 1875 року јшла вже з церкви церемонија зустрічати ікону. Зустріли, внесли, поставили, а післьа ј стали ждать чуда јакого небудь. Досі одначе не було ніјакого, ј льуде вже почали кајатьсьа, шчо дурно 25 карбованців викинули, і казать, шчо лучше вже було б підождати трохи та купить за карбованців 100 чи скілько там цілого сьватого в Кијіві: Казали, шчо ј ту ікону польак-пан дістав десь у Кијіві...

Далі довелось мені чути, шчо недалеко од м. Варви јесть село *Гніденець*, де здавна сидьать пани Тарновські. Тепер там живе п. *Аксентіј Івановіч Тарновськиј*. Він маје в себе чудовниј хрест з частицьами мошчеј і давно вже пристаје до льудеј, шчоб вони взьали хрест тој у церкву. Хоче він, бач, задурити льудеј своїми милостьами, шчоб потім добре лушчити з мужиків грошики. Попи ј згожујутьсьа та тілько кажуть, шчоб пан напечатав десь описаньньа хреста та росказав, де він јого взьав і јакі чуда од јого бачив.“

Ці дописі про чудовні ікони показујуть не тілько те, до чого доходить попівське шахрајство, а ј те, јаке таки справжнье сібірське шаманство та колдовство наше христіјанство по селах. А ось допись про одного попа, в котріј видно, шчо воно може спускатись шче низче: Нам пишуть з *Городницького повіту*, Черниговськоји губерніји.

„Јесть тут у нас один пан та женивсьа на панночці, а вона јому јакась родичка. Родилось в јіх дитьа. Зараз до свого попа хрестить. Піп охрестив та ј пише незаконним. Ті образились. „Ми, кажуть, жонаті!“ Піп одначе не вірить без свідітельства. Вони јому ј свідітельство показујуть зараз. „Нас, кажуть, дроздовицькиј піп вінчав і свідітельство написав.“ Піп і нічого собі...

Аж тут батько того пана подав донос архијереју на дроздовицького попа — јак сьмів јого сина вінчати. Архијереј Серапіон був јакось на ревизіји та ј в Дроздовицьу налагодивсь: на попа, каже, подивльусь і діло розслідују.“ Благочинниј зараз даје звістку попові: „привези, пише, дарохранительницьу з запасними дарами,“ а архијереј тим часом в другому селі був.

Привозить дарохранительницьу тој піп. Подивились — аж там булка в молоці намочена. Попи ј руки розставили.

— Шчо це? питајуть.

— Дари.

— Јакі дари?

— Других не ма.

Достали десь то дарів.

— Вези ж та переложи в ковчег, бо завтра архијереј у тебе службу правитиме! кажуть.

Піп і поїхав собі.

На другиј день јіде архијереј у Дроздовицьу. До церкви — замкнена, до попа — не ма попа. Кумедіја!

Знајшли ото попа, сьваті јого знајуть — де він був.

— Одмикај церкву!

Уходить архијереј в церкву, јде в вівтарь — не ма чаші на престолі.

— Де чаша?

— А ось тутечки.

Поліз піп у јакусь скриньку, витьаг звідти чашу. Подививсьа архијереј у середину.

— Шчо то?

— Дари.

Јакі такі?

— Дари.

— Переложи зараз у ковчег.

Піп нізак не зможе, вже благочинниј переложив.

Пісьља служеньньа архијереј до крестьан, пита про попа. Ті жалијутьсьа, просьать другого попа собі.

— Воно, кажуть, і це чоловік і добриј, і хорошиј, і бідниј, і дітеј в јого четверо, та тільки треб не сповньаје, а за нього матушка-попадьја все робить: дітеј хрестить, пострига ј миром маже.

— Јак так?

— Та також: ризи матушка одьагнуть та ј дијствујуть, а батьушка молитви харамаркајуть.

А воно, бач, ось шчо: років пјать тому назад чоловік город городив, а батьушка јшов мимо, та захотілось јому по своjему незлобију мужика зльакати. От він підкравсь з-за плоту та диким голосом на того чоловіка јак зареве, а чоловік з перельаку кілком серед лоба батьушку так і оперезав. Піп простьагсьа, та ледве видихав, а потім і збожевілів з того; у вівтарі льульку курить, і руки в јого колотьатьсьа. Тим то ј треб сповньати не може, тим то попадьја ј дијствује, бо јак би батьушка сам став дітеј постригати, то, певно, носа б дитині врізав, бо руки в јого самі ходьать. Попадьја ж пје ј чоловіка бје. Оце недавно јіјі у шинку льуде висікли: заголили манатьтьа та ј одсипали добре.

Все це чисто архијереју ј переказали.

Јак взнав про це архијереј, — зараз до благочинного.

— Чому мені не доносив?

— Не знав, каже; льуде не жалувались.

— А ось ја завтра сам знов роспитајусь.

Благочинниј до дьака.

— Купи, каже, мужикам відро горілки, та нехај говорьать, шчо на попа не жалувались.

Дьак метнувсь по селу: крестьане ј сказали, шчо жалко було, піп бідниј і дітеј четверо; тим то ј не жалувались.

Архијереј знов до попа.

— На шчо свідітельство такому то видав?

— Јаке свідітельство?

Вијавилось, шчо попадьја свідітельство за десьать чи шчо карбованців видала, вона ж і книги за свого чоловіка підписује.

Архијереј перевів попа на другиј приход, — кажуть, попадьјі зльакавсьа, бо сікалась, јак сьльота в очі, ледве льуде здержали. А про те піп під слідством, і шчо з того буде — хто јого зна: може таки сердешниј і Сібіри не мине.“

Такиј стан попівства ј віри на Украјіні дуже б придавсь до того, шчоб пустити серед народу проповідь зовсім проти всьакоји церкви ј попівства. Тільки ж за те ніхто не береться, — і сельани, котрі більш других думајуть про церковні справи, виробльајуть нові віри або сами собі, або слідом за німцьами та московськими сектанами. На правім боці Дніпра більше видно сліду німецького, најбільше під Одесоју, а на лівім боці — московського! Најпримітнішчі з нових вір на нашіј Украјіні це — *штунда*, або *руське братство* на правім боці та *шалопутство*, або віра *льудеј божих* на лівім боці. Хоч про них і часто згадујетьсьа в остатні роки, та все таки не можна сказати, шчоб јіх добре знали наші письменні льуде. В вільніј печаті московськіј і нашіј про ці віри дуже мало писано, ј усе, шчо јесть про них најцікавішчого, напечатано в печаті підневільніј, підцензурніј. Ми нагадајемо нашим читачам статьті „Малорусская штунда“ в „Недѣлѣ“ 1877 г, №№ 6 і 7 та „Раціонализмъ на югѣ Россіи“ „Отеч. Записки 1878 г, №№ 1—2, а також: „Шалопутство въ полтавской и екатеринославской губерніяхъ“ въ ‚Кіевск. Телеграфѣ“ 1875 г. №№ 41, 42, 43, а сами передамо небагато тих дописів, јакі дијшли до нас.

Про штунду наші товаришчі пишуть нам дуже не багато, — тілько про те, јак попи притісньајуть „штундів“, та ј ті звістки тепер вже стратили своју вартість пісьља одеського судового процесу „штундів“ в 1877 р. Ми приводимо ці звістки тільки дльа того, шчоб читачі порівньали јіх з словами самих штундів перед одеським судом.

„В 1870 році, пишуть нам, штунда в нас стала дуже ширитись. Попи схаменулись; зльакались, јак би хліб в јіх з рота не випав, коли заведена буде нова віра. По приказу митрополита Арсенија накинулись вони на штундів заразом з справниками та становими, мов би то на злодіјів. Почалось в нас тоді таке, чого б вже нізак не слід було бачити в девјатнадцьатому столітьтьу; иноді здавалось, шчо живемо ми серед порьадків давньоји старовини. Сектантів без всьакого суду — та јакиј же ј суд то в такому ділі може бути? — без суду, кажу, посажали јіх в остроги та позасилали на Сібір, хто јого зна за шчо.

Одного з штундів, Балабана, шчо більш других стојав за своју віру ј ширив јіјі меж сельчанами, продержали попи з начальством більш двох років в тьурмі в одиночному заключеньньу, јак то кажуть. Знов таки те саме зробили з Льасоцьким, ковалем, та з деjакими жінками ј дівчатами: всі вони проседіли в острозі, кожне в осібніј хаті, по два по три роки. Сичука ж заслано на Сібір „за хульныя слова на богородицу и оскорбленіе святыни“,

јак писала урьадницька часопись „Кіевлянинъ“ в 137 № 1876 р. Про Сичука звісно шче ј де шчо друге. Јак тільки піп того села, де він жив, взпав јого за штунда, зараз сказав јого заперти. Сичука заперли ј почали з јім робити всьакі дива. В јанварі місьаці, наприклад, обливали јого на морозі холодноју водоју ј мокрого зоставльали на піч в холоднiј, а 6 јанварьа, на богојавленьньа, привели јого на ордань, кинули там в воду ј держали јого в воді мабуть минут з пјать. Післьа того не давали јому нічого јісти шчось день чи два. Все це минулось попу, хоч на јого вже ј само начальство мусило донести, і хоч на слідстві, јак знов сказано в урьадовіј часописі „Кіевлянинъ“ (137 № 1876 р.), всі вчинки попа були відкриті. Оступивсь за јого, бач, митрополит Арсеніј покојниј, і він викрутивсь з біди.... Сельане, на котрих попи понаписували доноси, шчо вони штунди, збідніли зовсім: јіх бо начальство допікало штрафами навіть за те, шчо збірались вони на молитву в тому, чи другому домі. При кінці 1876 р. більш 20 штундів держано було в Михајловському монастирі. Там јіх монахи морили голодом і в віру своју обертали, лајучи јіх поганими словами.“

З других сект частіјш усього згадујуть у нас про „шалопутів“. Шчо вони таке — досі шче зовсім докладно не звісно; певно, шчо секта цьа мішана ј по місцьам різна, — хоч більш усього подібна до московських „хлистів“, або „льудеј божих“ з наклоном в один бік до „свального гріха“, а в другиј до „скопцівства“, јак і в московських „хлистів“, тільки, здајетсьа, в меншіј мірі.

Ось допись про шалопутів з Миргородського повіту Полтавської губерніјі.

„В *Балабанівськіј* волості Миргородського повіту по степу роскидано багатенько хуторів, најбільш по балкам. Меж козаками хуторьанами јесть чимало льудеј заможних, шчо мајуть земельки десьатин по 50, по 70, по 100; шчоб мали більш — таких мало. От у тих то хуторах, најпаче в хуторах Портьанських (недалеко од села Портьанок), — сама столицьа *шалопутів*; то б то украјінських скопців. Поки ја сам не був у тих хуторах, роспитував ја про шалопутів у льудеј, шчо живуть не далеко од јіх, або чули про јіх. От шчо росказували мені про них:

— „Шалапута од разу можна пізнати, хоч би він був один меж тисьачьчьу льудеј: Хто јіх бачив і знаје, од разу вгада. Такі вони јакісь жовті, обрезклі, наче налите в јіх лице. Сала ј мьаса вони не јідьать, а јідьать молоко, масло. Ја знав одного хлопцьа шалапута — пастуха. Так було јак помажуть јому хлопці з салом хліб, чи пиріг там, чи вареник, то дивись — узьав, викинув та ј погнавсьа до дому. І цілиј день не буде јісти, а не

зјість того, шчо осквернено. Горілки не пјуть, льульки не курьать, не грајутьсьа з дівчатами та хлопцьами, ніколи не скаже „чорт“ або „ледашчо“, або часом „собака“. А шчоб він згадав чорта, јак у наших це поводитьсьа, так боже сохрани, зроду не згадаје. А јак було з хлопців хто згадаје куцого (чорта), то він (шалапут) і пику одверне (так јому противно, шчо јого бога лајуть — додав розказчик)“... Далі вже росказујуть всьаку чудесну нісенітницьу про шалапутів. Ось примірoм јак один росказував про јіх молитвенні зборишча: „у селі Баранівці јесть одна сімја шалапутська. Хазьајіна звуть Сохрон. Јак настане вечір, то позачиньајуть ворота, віконниці, випустьать собак і тоді вже сидьать у хаті ј нікого не пускајуть. Раз јурба хлопців зібраласьа, одманили вони собак далеко на вулицьу, а сами тихенько підкралисьа під вікно, відчинили трошки віконницьу, та ј дивльатьсьа: — аж посеред хати стојіть шаплик з водоју. Круг шаплика стојать шалапути всеју сімјеју ј кричать: „боже наш, вијди до нас!“ То скачуть через шаплик, то знов кричать. І справді виходить до јіх чорт. Ја сам не діждавсьа, не бачив, а хлопці, шчо ждали довго, довго, аж до північи, бачили, јак із шаплика вискочив јіх бог“... Другиј росказував таке: „льуде кажуть, шчо шалапут положе на вікно пјать копіјок або гривенник, то з јого стане карбованець: так јім чорт помага, бачите.“ Сам росказчик не вірить тому, „бо звісно, каже, шчо јесть льуде не багаті, а то ј убогі з шалапутів, јак ось портьанські шалапути: ось Хведірченко (або Колесник), Ростовськиј та ковалівські шалапути: Мазницьа та Кобаньук“... Далі от шчо мені росказували про шалапутів јіхні близькі сусіде — козаки, шчо живуть в одних хуторах з миргородськими шалапутами. „От цих шалапутів у нас не багато — козак Павло Маничинськиј з сімјеју, два брати козаки Ростовські (один Дмитро — охолошчениј, другиј Јаків — ні) з великоју сімјеју, більш десьати дітвари; бувшиј крестьанин Мусина Пушкина, Микола Стрілець або Стрільченко з матірју ј сімјеју та јого рідниј брат Василь з сімјеју, бувшиј крестьанин, двојурідниј брат Миколи Стрільченка — Савка Стрільченко з матірју ј сімјеју (тільки рідниј брат јого оставсьа православним, тепер у москальах), зьать Савки Стрільченка — Ростовськиј (не твердиј шалапут, бо јак заложилисьа хлопці на карбованець, шчо він сала зјість, то він зјів јак ні в чому не бувало). Оці пјать сімејств живуть в барановсько-портьанських хуторах по балкам: Маничинського ј Ростовських шче дві сімјі шалапутів живе в с. Портьанках барановськојі волости: мајстер (млини вітрьаки стројіть), кр. Хведірченко, та козак Ростовськиј. Та шче јесть у Ковалівці дві сімјі: Мазниченко (вибравсьа на хутір) і Поросьук. Та шче одна сімја коз. Сох-

рона в с. Баранівці. Појавилось шалапутство шче літ пјатнадцьать назад. Заніс јого јакијсь захожиј брат одного з перших тутешніх шалапутів, здајетьсьа,—брат Павла Маничинського. Навчивши новоји віри, він скривсьа ј пропав без вісти. Новонавчені ставали льудьми дуже богомольними; в церков ходили, не пропускајучи ні однији служби, хрестилисьа великим хрестом (розмашисто), не јіли мньаса, не лајалисьа, навчилисьа скоро грамоті, не пили горілки, не сквернословили (јак лаје чоловіка, то најбільш, јак скаже: ледашчо) переставали спати з жінками, ходити на вулицьу—хлопці женитисьа, дівчата виходити заміж. Одниж вам кажу слово: так јак подивитисьа зверху, то льуде вони најдобрішчі, благочестиві, уступчиві, спокіјні, богомольні, трудьашчі, живуть чисто, не пјаниці. Поки јіх добре не взнали —було дуже багато льудеј охочих до шалапутства. Најпаче шче тим, шчо всі сливе шалапути льуде заможні, а хоч і були незаможні, то, ставши шалапутами, робилисьа заможними. Так балакали льуде. Одно слово, з початку пошти всьакиј хотів бути шалапутом... Післьа ж вже јак добравсьа до јіх судебниј слідователь, јак став јіх обискувать, јак став јіх тьагать, јак стали безпокоїти льудеј, тьагати на допрос, јак стали јіх всіх роздівати до-гола, перекидати все до самого маленького клупочка, штовхати стожки, скирди, розривати поміст, стелі, роскопувати јами, льохи, то наробили јім такого сорому тими обискуваньньами (тоді најшли пјать чоловік із шалапутів вихолошченими: Маничинського, Дм. Ростовського, Миколу і Савку Стрільченків і Јос. Хведірченка), шчо в льудеј не мало таки одпало охоти шалопутитьсьа.“ Один багатиј козак, шчо мав 35 десьатин земльі казав мені, шчо јак би не ті обискуваньньа, јак би не бојались кари та преслідуваньньа начальства, то багато льудеј пошалапутилось би. Другиј бідніщчиј—маје 8 десьатин земльі:—казав вже таке: „з того часу, јак јіх острамив так судебниј слідователь, ми вже не шчитајемо јіх льудьми, а јіх віру мајемо за нехорошу.“ Објаснити, чом не шчитајуть льудьми, дьадько гаразд не објаснив, більш здајетьсьа—тим, шчо „обискујуть злодіјів, то шчо.“ Післьа вже дьадько росказав багато де чого про них такого, з чого можна зрозуміти неохоту народу робитись шалапутами. (Дивись далі: насмішливе прозваньньа шалапутів *сьвьатими*). Судебниј слідователь, јак обискував і тьагав із за них льудеј по цілим місьацьам, хваливсьа, казав, шчо јіх висельать із наших крајів. Преже по хатах шалапутських сиділо по пјать чоловіка,—стерегли јіх, шчоб не повтікали. Слідователь добре взьавсь було за јіх з початку. Потім же такиј мньакенькиј зробивсьа. Мабудь добре підмастили шалапути;—нажившись слідователь із всієји тији бучи, шчо підньало начальство проти шалапутів,—та ј тілько!. Тепер тој самиј слідователь вже хвалить шалапутів; каже; „прекрасні, преумні, пречестні, предобрі льуде ј христіјане“. (Це тој самиј слідователь, шчо попав під суд за те, шчо взьав хабара з јакогось бувшого під слідствијем пана: він начеб то купив тоді панське іміньньа, а на правду, то взьав за хабара, шчоб за те визволити того пана із біди. Слідователь того звуть Соколович; він стариј підьјачиј, јарига давніх часів). Запримітьте, шчо ј владика полтавськиј Іоан вихвальа шалапутів, јако благочестивих христіјан і хоче, шчоб і всьа јого паства була такоју ж по благочестіју. „Опісльа вже, казав дьадько далі, стали ми розбірати тих шалапутів лучше: зверху, кажу, та на словах вони такі хоч до рани приложи, та тілько јіхидкі здорово—от шчо! Наприклад оце јде він тобі, питајешсьа—куди, відкільа? Непремінно збреше, хочаб він і знав, шчо тобі добре звісно, де він був і куди јде: не скаже правди. Зарьатувати чоловіка—не зарьатује. Каже, јак пријдеш чого позичить на час, або просить: „јак ја тобі не дам, то ти раз мене вилајеш, а јак дам,—то десьать.“ Грошеј нікому не позичајуть, на одробіток дајуть.“ (Це росказував багатиј сусід шалапутів. Другиј, бідніщчиј—сусід Савки Стрільченка—каже: „він дльа мене добриј; позичаје, даје, шчо треба; не знају—јак дльа других.“) Післьа ми вже добре пізнали, шчо вони льуде жилаві, все тілько собі. Наприклад один з давніщчих і багатішчих шалапутів, Микола Стрільченко,—маје 65 десьатин хлібопахатноји земльі;—јак стројів своји горниці в Ковалівці, так так притісньав мајстера својіми вигадками та невстојкоју на слові, шчо тој казав льудьам: „50 літ строју, а такого падльуки не зустрічав шче; три рази кидав ја јого ј три рази вертавсьа;—попомучивсьа доволі!“ Другі льуде росказували, шчо дуже обіжав јіх тој самиј Микола Стрільченко, јак вони підрьажалисьа в јого возить кирпич з јого кирпичного заводу. Візьме та ј не доплатить, каже: „не довіз стільки-то ј стільки.“ Тој божитьсьа, кльанетьсьа, приставльа свідків;—багато сварків було ј клопоту! Тој же самиј Микола з Савкоју купили ліс на зруб у пана Лесевича, так, продајучи, дерли з льудеј так, шчо ого! Јак було межуваньньа земльі, то Микола Стрілець держав земльоміра в својіј кватирі, та шче хотів, шчоб обшчество наньньало в јого дльа земльоміра конеј, шчоб јіздити по дачах, та обчество не схотіло. Микола хотів шче јіздити, шчоб прислужитись та більш наговорить собі на користь. А Савка—так тој купив земльомірові чоботи за пјать рублів. За те ж вже де було шчо најлучше, то все пішло Стрільченкам. А Савчиноји земльі ј не мірьав, а прьамо поміръавши земльу всім, оддав јому, шчо зосталось.... Бачте, јакі оті шалапути! А на словах—прьамо сьвьаті. Савка було каже:

„колись льуде спасалисьа в вертепах, в пустині, а тепер настав такиј час, шчо треба спасатисьа в мирі!“ Тим же то ми ј зовемо јіх на сміх *сьватими*. Чудні льуде ті шалапути: льуде називајуть јіх штукарьами, штукованними льудьми; у јіх усе не так, јак було в батьків чи јак у других: живуть вони не в хатах, а в горницьах (у самих убогих тільки нема горниць), јак пани, пашуть теж не так јак льуде: не плугами, а јакојусь сошкоју, шчо по польу то сьуди, то туди крутитьсьа. Ось і Савка так наше. Завели оце вони котки отті. До них такоїі штуки в нас і не чути було: груду розбивав дошч. Тепер воня, а за ними ј всі багаті почали вже ј молотити катками. А воно бог зна шчо. Тілько багатим добро, тим, шчо скоро ј багато можна змолотити. А бідному так тепер прьамо пропадај: із снопа заробить нема де, польа взьать трудно, усе багаті заберуть оптом, заарендујуть, та ј деруть з бідного. Преже бідні льуде заробльали хоч за коробку, а тепер котками молотьать, і коробки заробить нігде бідному чоловікові... Јак пријдеш до шалапута, то собак в јого такого багато, шчо пројти не можна. Собаки рвуть — а він і не вијде; от јак у Савки хоч би. Охота отпаде ј ходить до јого. Оттакі то наші сьваті. Пошти кожен з них, јак тілько спроможетьсьа, баришникује зараз: наприклад Стрільченки купили на зруб ліс у пана Лесевича і продавали льудьам, јак ја вже казав. Микола Стрільченко в Ковалівці торгује в лавці. Савка скуповује зерно в льудеј та продаје купцьам. Савка оддаје своје поле за сніп, а чуже најмаје (всього маје хлібопахатноји землі десьатин 30—40) та баришникује, заробльа на землі, оддајучи льудьам по вишчіј ціні. Не такі вони сьваті, јак зверху показујетьсьа! Савка Стрільченко, јак був на Ільлінськіј јармарці в Полтаві, накупив собі на одежу всьакого матеріалу карбованців на 50. Чоботи носить панські, такі на корках! Спасатисьа так добре... Ја казав вже, шчо з початку льуде дуже охочі були до шалапутства через те, шчо пароду тепер прибільшујетьсьа: в кого батько або дід мав сто десьатин землі, тој може через розділ землі меж дітьми дијти до того, шчо матиме 5—10 десьатин, а јак у јого народитьсьа 5—10 синів — от і думај, јак јого на світі жить. „Пошалапутитьсьа!“ — так і лізе в голову. ***І справді в шалапута мало дітеј, мало клопоту, јак землу ділити приходитьсьа.*** *) Ну; та опісльа льуде побачили, шчо все таки ј меж ними убогиј не багатіје. Так шчо тепер, кажу, нема охотників до шалапутства. Мајже де котрі з тих, шчо пошалапутились, з охотоју вернулись би в православну віру,

*) Цікаво, шчо тут ми бачимо на иншиј лад те ж саме, шчо ј у багатих крестьан у Франції, котрі не хотьать мати більше 1—2 дітеј.

— та тілько бојатьсьа, шчоб і з јіми не було того, шчо з одним шалапутом, котриј здурів, јак повернувсьа в православну віру, — ј досі ходить дурниј.“

Јак підјіздиш до хуторів, де живуть шалапути, то зараз відрізньајеш јіх хати од других. Наприклад у Савки Стрільченка горниці довгі, хоч старі, вітрьак — машина, мальована червоноју барвоју. У Миколи Стрільченка (живе не один, а з братом Василем, котриј прьамо таки најмитује в јого) горниці високі, кругом закриті постројками, машина велика, покрашена, недалеко од горниць. У Маничинського Павла (більш ста десьатин землі) велика машина — вітрьак. То все багаті. У Ростовських (шчо мали своједі землі десьатин 10 та шче прикупили на позичені в волосніј кассі гроші. Вони не багаті — винуваті до семисот карбованців) велика машина знов, хоч і на чужі гроші куплена. Вони, бачите, все пнутьсьа, шчоб бути такими јак Микола та Савко — та трудно јім дијти до тих, бо в јіх багато дітеј. Јак би не пошалапутилисьа, то досі були б прьамо убогі — дітвара так би ј обсіла.

---

3) СУДИ.

Ті, шчо правльать тепер нами ј бороньать усьакі порьадки, јакі в світі панујуть, кажуть звичајно, шчо школа та церква мусьать навчати льудеј уму розуму, поки вони нічого поганого не вдіјали, тоді ж, јак зробльать вони шчось не добре, за науку пријмајетьсьа суд....

З першого погльаду не погано, здајетьсьа, надумано, — та шкода, шчо не в усіх однакова правда ј не всі однаково розуміјуть те, шчо јде на громадську користь. Тепер так виходить, шчо в панів та урьадників бува правдоју те саме, шчо по здоровому розуму је најзгірша кривда! Пригадајемо тілько, јак росправльајутьсьа ј у нас і по инших земльах з народовцьами, шчо стали переказувати льудім про панське ј урьадницьке здирство та писати про це книжки, — і ми зараз зрозуміјемо, јака то правда в наших судах!

І треба ж сказати: не мало коштује така правда, таке навчаньньа народові. Судове міністерство в царстві руськім затрачује на рік 14,340.226 карб., а на тьурми јде 8,567.539 карб... Јак бачимо трохи більш ніж на вчителів народних та на школи!

Це страшенне затрачуваньньа грошеј тим менш шче правдиве, шчо при добрих порьадках навіть і злодіјів бути на світі не

може ј не тілько таких, јаких тепер урьадники злодіјами звуть, але навіть і таких, шчо ј частні льуде звикли мати за злодіјів, хоч дијсно, то ј ці остатні не злодіји, а тілько недужі льуде, котрих треба отдавати не в тьурми, а в больниці. З цього погльаду навіть і такі суди, јак в Швејцаріји, де більш по правді ведетьсьа діло, не можна оправдити, а про суди у инших европејських земльах, і осібно в нас, і казати нічого....

Школу та правдивиј, користниј дльа всіх, громадськиј устріј треба нам мати, а не суд!...

В нас судове діло стојало на лучшіј дорозі, ніж тепер, тілько в дуже давні часи — тоді, јак громада мала більш сили, ніж усьакі кньазі та начальство, тоді, јак шче були копні суди. З цих остатніх судів певно могло вијти те, шчо надумали далеко пізніјш усьакі вчені, затикајучи шматьтьам здорові проріхи в заведених панами порьадках. Певно, шчо через копні суди правда була під крашчоју охраноју, ніж через усі ті, јакі повстали далі. Кньазі та начальство, шчо перетьагли до себе судове діло, завжде з правдоју не дуже то багато порались, і прьамовали к тому, аби все виходило на јіх сьогочасньу користь.

Не багато в нас залишилось з тих старих судових порьадків до теперішньоји доби. Порьадки ці ми бачимо тілько де не де в так званих сельських судах, чи лучше кажучи в судах сельськоји громади, котрі держутьсьа в нас навіть і при, установлених через начальство, судах волосних і рішајуть јак раз ті самі діла, шчо рішајуть ці остатні.

Тілько в сельських судах, де судцьами бувајуть усі громадьане, діла рішајутьсьа так, јак указује обичај та громадська совість. В судах цих не маје теж а ні подкупу, а ні јакојісь казенноји правди; знов же те, шчо рішено, не записујетьсьа там ні в јакі книги, а через це діла не протьагујутьсьа на довго.

Инше јде вже трохи діло в волосних судах, шчо установлені положенијем 1861 року. І в цих судах, јак в сельських, не мусить бути казенноји правди, ј вони теж опирајутьсьа на народні звичаји, — та все ж в јіх судьать вже осібні судьді ј усьакі рішеньньа записујутьсьа в осібні книги волосними писарьами. Через ці зміни, законом заведені, ј виходить, шчо де коли ј писарь і старшина мајуть вплив на діла в таких судах; через це ж знов бувајуть там також і подкупи. А јак де тілько је вплив начальства та подкупи, — там, звісно, правди скоро не знајдеш.

Разсуджованьньа по совісті, а не по казенніј правді, вважајетьсьа між тим таким важним ділом, шчо ј волосниј суд в нас часто більш льубльать, ніж усьакиј иншиј. Побачити це можна хоч би ось з чого. По закону в волосному суді мајуть право судитись крестьане, јак звісно, тілько тоді, коли діло јде не

більш јак о сто карбованців, чи коли зроблена така кривда, шчо тілько одніј волості шкодить; виноватцьами мусьать бути теж тілько одні сельане без помічників з иншого јакого стану — чи з салдат, чи з панів чи з кого там. І ось при такому то законі сельане діла граждански, доволі великі, коли приходитьсьа позиватись з ким о гроші чи шчо, дуже часто ставльать в 100 карбованців, аби судитись в својему суді та не обертатись до јакогось вишчого. Одні тілько уголовні діла, звісно, вже не можуть льуде так легко переносити в свіј суд. При таких переносах не мала річ шче ј те, шчо волосниј суд дешевше, а в инших судах „і за те заплати, і за друге заплати, а иноді шче ј брехачі оберајуть."

Така прихильність льудеј до сельского ј навіть волосного суду не мусить одначе закривать од світу все те погане, шчо је в таких судах. Суди ці стојали, та може ј тепер стојать на правдивіј дорозі, бо судьать в јіх по совісті, та тілько ж порьадки јіхні дуже вже постаріли. Одна доба на другу не подібна. Сікуціји або тріпаньньа по пиці можна було шче витримувати шістьсот, пјатьсот літ назад, тепер же все це не лішше казенних кар. *) Треба, шчоб сами сельане скоріјш залишили такі судові

---

*) Про такі діла знаходимо звістки в книжці д. Зарудного «Законы и жизнь. Итоги изслѣдованія крестьянскихъ судовъ.» С.П.Б. 1874. Там між инишм на стор. 167 читајемо: «Староста заявилъ, что нѣкоторые изъ крестьянокъ въ праздникъ 19 февраля работали по домамъ разную работу, какъ-то мыли бѣлье и т. д. Судъ, имѣя въ виду, что поступокъ названныхъ крестьянокъ есть непростительный, такъ какъ день 19 февраля есть день спасенія 23-хъ милліоновъ крестьянъ отъ крѣпостнаго ихъ состоянія, каковой день каждому изъ насъ долженъ быть незабвенный и присноnамятный, который слѣдуетъ проводить какъ одинъ изъ самыхъ важнѣйшихъ праздниковъ, а потому судъ рѣшилъ: означенныхъ крестьянокъ подвергнуть наказанію розгами, дабы помнили день 19 февраля.»

Там же знаходимо ј таке рішеньньа: «Крестьянка Ц. жаловалась, что крестьянка К. пустила молву, что будто бы она, Ц., когда квартировали солдаты, ходила къ капитану съ безнравственнымъ намѣреніемъ. Солдатка же М., извѣстная по распутной жизни, говорила сіи слова: за хозяйками не успѣютъ и солдатки заработать какого рубля. Волостной судъ нашелъ жалобу справедливою, а потому рѣшилъ, чтобы Ц. въ публичности передъ людьми за опороку ея и дочери ея оттрепала по щекам К. и М., въ примѣръ другимъ.»

Різками, котрі ј у загалі волосному суду не були заборонені, скінчилось і діло, переказане в тіј же книжці на 164—165 стор. «Волостной судъ, прописано там, слушалъ споры промежду собою: именно И. занесъ жалобу въ правленіе, что дѣлаютъ на него разныя нападенія и непріятности, какъ то П., В., и М. и что, кромѣ того, промежду собою одна другой прикладываютъ неприличныя прозвища и уличаютъ въ злыхъ поступкахъ и одна другой давали дули, при томъ и ихніе мужья вмѣшиваются въ споры и драки женщинъ, а не учатъ своихъ женъ благородному обхожденію, то по разбирательствѣ этихъ дракъ и споровъ въ судѣ присудили наказать розгами: И. 10 ударами, В. 10, М. 5, мужа П. С. 10 и мужа В. О. 8-ью».

звичаjі. Боронити суд, завислиj од одніjеjі тілько громади, це треба, це значить бути на правдивіj дорозі, та треба ж, шчоб в таких судах вживалось усе те, шчо мусить вживати кожна порьадна льудина. Біjку та лаjку также само погано бачити j тоді, коли jде таке по судовому приговору, jак і тоді, коли бjутьсьа та лаjутьсьа Іван з Петром по добріj волі.

Так то стоjіть діло з судом крестьанським, з судом, шчо веде свіj початок од старих копних судів. Jак бачимо, суд такиj дуже мало власти маjе. Пануjуть же в нас, jак і по инших земльах, тепер суди панські, ті самі, шчо виjшли з давніх кньажеських та воjеводських судів. Шчо в остатніх силували правду на користь царів та кньазів, шчо тьагли в jіх і з живого j з мертвого, — це j нагадувати не будемо, jак річ дуже звісну. Тоді, коли суди такі начались, ніхто шче не мав за не слушну річ те, шчо кньазі та jіх слуги — j усіма державними ділами заправльали, додивльались начеб то ладу по всіх усьудах, і заразом судили льудеj, котрі ставали jім на дорозі в jіх роботі. Це далеко пізніjш зрозуміли вже льуде, шчо суд та начальство це два різних діла, шчо не доладу бути начальникам судцьами, бо не рідко льуде сперечаjутьсьа з самим начальством, і тоді таким судцьам приходитьсьа розсуджовати своjі власні діла. Коли це все стало jасно кожному, тоді треба було начальству позаводити зміни хоч де jакі в судових порьадках, і воно позаводило, та тілько ж і досі так стоjіть діло, шчо суд маjже по всіх земльах в руках у таких льудеj, котрі шчо наjближче звjазані з начальством.

І в нас на Украjіні діло це jшло не инакше. Правда, за перші часи польського пануваньньа, при слабому урьаді, в нас знову і більш сили забирали було старі копні суди, а про королевські суди льуде знали тілько хиба по городах, — та все це пропало знов тоді, jак присунулась до нас Москва. Суди царських воjевод, шчо повстали при ніj, були дльа украjінців тим гірше, шчо воjеводи ті були все чужі льуде, великоруси, j дуже не прихильним оком дивились на черкасів, jак тоді вони нас звали. А шчо суд чужого чоловіка, та шче неприjательа, поганше усьакого иншого, — це вже відоме діло.

В 1864 р. одрізнити суд од начальства схотів і царськиj урьад у нас. Зjавились тоді на світ і нові закони. В тих законах прописано, шчо суд мусить бути зовсім одділениj і не завислиj од начальства j прокурорів, себ то тих урьадників, шчо виноватьать на суді льудеj та домагаjутьсьа, шчоб були вони за те чи друге скарані; прописано там і про те, шчо суд мусить бути гласниj, одкритиj дльа всіх, шчо обвинувачені льуде маjуть право виставльати за себе на суді адвоката за дльа перепагапьньа з прокурором,

себ то за дльа оборони льудеj од jого; прописано в тих законах на решті j про те, шчо по уголовним ділам, се б то тоді, коли хто судитьсьа за убіjство чи там кражу чи шчо инше, рішати — чи правиj чоловік, чи виноватиj — маjуть присьажні засідателі, себ то льуде, взьаті серед громади з різних jіjі станів.

Прописано це було в законі, кажемо, та не дуже то охоче було начальство наше справді все таке до житьтьа прикласти. Треба тільки придивитись до того, jак і хто вибіра в нас судьдів, — і зараз красні слова начальства позгинаjуть в більшіj частині.

Вибіра в нас судьдів трохи не усіх судовиj міністр, і кого він вибере, то царь утвержда в должности. Предсідательами судових палат та окружних судів і jіх товаришчами міністр може наставити таких льудеj, jаких сам схоче; а в члени судів хоч і може він теж безпосередно вибрати льудеj, одначе по закону маjуть право показувати jому кандідатів і ті судьді, шчо вже сидьать в судах, тілько ж не треба забувати, шчо заразом з судьдьами в такому случаjу показ нових членів робльать і прокурори, а ці остатні, звісно, зовсім таки царські урьадники. Ось і міркуjмо при таких порьадках про независимость суда в нас од начальства! Тілько мирових судьдів і вибераjуть в нас сами громади, та j то не по всіх кутках Россіjі: — в западних губерніjах jіх назнача начальство.

Таке то дjсно сталось з независлостьу судьдів у нас. Не лучше виjшло діло j з усім другим, шчо понаобіцьав урьад, — та на цім тепер не остановимось.

Різні суди держатьсьа в нас по закону 1864 року. Jе в нас окружні суди, судові палати j кассаціонниj департамент сената j, окрім всього того, дльа малих діл суд мировиj. Такі різні суди треба було завести через те, шчо не однакові діла треба судьдьам розберати. Де коли діла випадаjуть дуже незначні j такі, в котрих треба тілько скоріjш сказати, хто правиj, хто виноватиj, а де коли знов діла буваjуть дуже заплутані j треба бува jак можна докладніjш розібрати, рішаjучи jіх усьакі дрібні обставини, при котрих вони виjавились.
З усіх судів ми тепер роскажемо де шчо тілько про суд мировиj, бо про цеj суд jак раз говоритьсьа j у наших дописьах.

Мирові судьді мусьать розсуджовати граждапські діла тоді, коли льуде позиваjуть один одного не більш jак о 500 карбованців, а уголовні тоді, коли виноватцьу може випасти кара сідіньньа в тьурмі не довш, jак 6 місьаців. Коли пригадаjемо, шчо в волосних судах судьатьсьа тілько крестьане з крестьанами, то j побачимо, шчо навіть усі дрібні сварки та неустоjки, jакі виходьать у сельан з поміщиками підходьать під тоj род діл,

шчо підпада мировому суду. По селах через те крестьане завжде знајутьсьа з судом цим, і за дльа јіх дуже б добре було, коли б мировиј суд був в нас не панськиј, а правдивиј.

Јак ми вже казали, окрім волосних судьдів шче одні тілько мирові оберајутьсьа в нас громадами. Звісно, јак би справді настојашча громада оберала јіх, то шче може менш чого було б на јіх жалітись, — та тим то ј горе, шчо оберајуть јіх дльа сел земства, а дльа великогородських судових участків городські думи. Јак же поустројувані земства в нас — хто в јіх панује — про це вже ми казали. Про городські думи приjдетьсьа далі казати теж саме. Тут додамо шче про земство, шчо пани гласні добре знајуть, јак јім користно мати судьдів з льудеј, до јіх прихильних, і через це раз у раз на ті собраньньа, на котрих треба оберати судьдів, вони не забувајуть приjіздити ј дуже дивльатьсьа за тим, шчо б не зробивсьа судьјеју чоловік зовсім до них не прихильниј. Це всіма вже замічено. Через усе таке ј виходить, шчо хоч і виборні у нас судьді та не дуже то вони краще за тих, котрих пазнача начальство. І знов же в правобічніј Украјіні, де мировиј суд був заведениј тілько в 1871 році, судьдів цих назнача само таки начальство, бо земства там, јак звісно, і досі не ма, а через те нема кому оберати ј судьдів.

При такому порьадку вже ніхто не може сподіватись, шчоб між судьдьами багато було чесних льудеј: звісно, всі вони, јак панські виборці, мајуть догожати панам і нікому иншому. Та начальству цього шче було за мало: бојалось воно, шчо по дејаких земствах може випасти так, шчо нерозумні пани стануть оберати, собі ж на шкоду, льудеј дуже небезпешних, јаких небудь народовців, і ось через це ж то ј було додано в законі, шчо судьдьоју мировим може бути: альбо тој, хто маје землі не менш јак 400—1300 дес., (јак до губерн.) альбо тој, хто маје друге јаке небудь недвижиме владіньньа, хвабрику чи шчо в 15000 карб., альбо тој на решті, в кого је хата ціноју не менше јак в 6000 карб., коли хата цьа в одніј з столиць, а коли вона в јакому другому городі, то не менш јак в 3000 карбованців. Правда, можна попасти в судьді ј чоловікові бідному, тільки ж дльа цього треба, шчоб усі гласні в один голос јого вибрали, а при цьому, звісно, не можлива річ, шчоб в судьді попав чоловік чесниј, бо хоть і бувaје між виборцьами порьадні льуде, але шчоб були всі такими — цього ніколи не бувaје.

Указујучи на таких багатих льудеј, начальство вже більш забезпечује себе в тім, шчо судьдьами не поробльать земства јаких-небудь народовців, бо хто ж не зна, шчо багатші пани самі најшчирші прихильники урьаду нашого ј усьакого законного ј беззаконого здирства. Про знесеньньа кріпацтва пани ці починајуть вже забувати, бо бачать, шчо урьад не залишив про јіх пільнувати. Дуже рідко може випасти тепер так, шчоб і між теперешніми судьдьами були народовці. Не рідко бачимо правда судьдів лібералів, та це мајже всі такі ж самі здиршчики, јак і пани з старими поглядами, бо мајже всі наші ліберали — тілько вони јазиком ліберали.

Казали ј кажуть, шчо надумало начальство допускати в судьді мирові тілько багатих льудеј через те, шчоб не було подкупів. Та хиба ж багатство здержује льудеј жадних від збираньньа грошеј навіть усьакоју неправдоју? Де в кого вже аж скрині не вмішчајуть усього јіх добра, — а про те такі льуде ј карбованцьа не забувајуть здерти з бідного, јак тілько де можна... Знов казали, шчо најбагатші поміщики були указані дльа суда через те, шчо треба було мати судьдів з місцьових льудеј — та ј це марна розмова, бо по закону наприклад в нас на Украјіні може бути судьдьоју пан з під Москви, а там знов јакиј небудь з наших панів. Так то воно на решті ј виходить, шчо зроблено це за дльа панськоји ј державноји безпешности та на те, шчоб панам хоч судіјство подарувати заміець відпьатого в јіх кріпацтва....

Ось і розважајутьсьа тепер пани цим подарунком, сидьачи в мирових судах, так розважајутьсьа, шчо де коли, јак видно з наших дописів, крестьане вже не јдуть до јіх за судом: „не хочемо, кажуть, марно час гајати“. З тих же дописів видно, шчо пани та виравителі јіх, коли вже не знајуть, јак здрать з робітника зајвиј карбованець, — то зараз вишукујуть, јак би до суду з ним добратись, а там вже вони певні знајти ј дуже користниј дльа себе закон і дуже доброго судьльу...

Звісно, на кожну кривду мирового судьді можна жалітись в мировиј зјізд, — та хто ж з крестьан наших не зна, шчо жалоби такі не варті хлопоту, бо в мировому зјізді сидьать ті самі мирові судьді ј завжде бороньать один одного, бо сьогодньа мирові судьді Антон Петрович та Степан Хведорович розбірајуть жалобу на судьдьу Јвана Јвановича, а завтра судьдьа Јван Іванович розбіратиме жалобу на Степана Хведоровича чи Антона Петровича. Та шче ж по дорозі в зјізд і брехунці за мужичу кишеньу чиплыајутьсьа. А до того шче ј про судові здержки треба не забувати. Через це то, јак усе порахује засуджениј чоловік, — то ј охота знатись з зјіздом в јого пропаде...

Не навчаньньа, јак бачимо, не оборона правих од неправих — діло нашого суда, а туман та поміч здирству панів та урьаду.

Допись з ***Мигюродського повіту*** від разу дaje нам знати судове вченьња... Діло, в нij переказане, тим цікавіjш, шчо обвинуваченими зjавльаjутьсьа малі дівчата-наjмички. *)

„Je в нас мировиj судьдьа ***Зеленськиj***; він же j предсідатель чи голова мирового зjізду. Цеj судьдьа в маjі місьаці 1876 року подав десьать жалоб другому судьді ***Кривулі*** на малолітніх дівчат, шчо торік робили на jого табачних плантацijах. Жаловавсьа він, шчо ніби то ці дівчата давно вже взьали в jого задатку по 3 карб. кожна на цеj год, а на роботу не приходили. Адвокатом за Зеленського був jого табашник ***Соломаха,*** а свідками jого ж вправитель польак ***Лончинськиj*** і приказчик ***Купріjенко,*** котрі j підтвердили панську жалобу. Дівчата були без адвоката j без свідків. Вони показали, шчо ніколи j нijакого задатку з Зеленського не брали, шчо робить в jого заклялись, бо він погано росплачуjетьсьа, і шчо по три карбованці взьали вони шче jак торішньу плату, котру Зеленськиj jім зоставсьа винен, а зовсім не jак задаток на сеj рік. Мировиj судьдьа Кривульа одначе, не дивьачись на те, шчо судились в jого діти j на те, шчо свідки Зеленського всі льуде заінтересовані, присудив взискати з крестьанок, себ то з тих дітеj, Зинчашовоjі, Німченковоjі, Корниловеjі, Субботиноjі j инших по 8 карбованців з кожноjі на користь Зеленського за прогульні дні, та по $1^1/_2$ карб. з кожноjі за суд. Рішеньньа це не було обжаловано, так воно j осталось“.

З Житомирськоjі дописі, шчо тепер іде, добре можна побачити, jак мало судьдьам нашим діла до правди... Не міг панськиj вправитель здерати грошеj з обвинуваченого чоловіка, то суд дозволив jому здерати jіх з тестьа того обвинуваченого, хоч нijакого спільного добра тесть тоj з зьатем своjім не мав.

„Роскажу коротенько одно діло, котре дуже добре показуje, jакиj то гарниj наш „скориj і правиj суд“.

Крестьанин села ***Свішчова*** Jарославицькоjі волости Дубенського повіту Викентіj Жигальук, не маjучи наділа j хазьаjства, пішов служити на панськиj фольварок помішчиці Маріjі Ледоховськоjі в тім же повіті. Прослуживши четвертину рока, він попросив в управительа Ледоховськоjі Парневського грошеj. Тоj jому відказав, шчо гроші він получе всі разом при кінці року. Добре знаjучи, шчо економіjа раз у раз не віддаje робітникам зароблених грошеj, Жигальук поміркував собі, шчо позаjак в jого нijакого письменного договору не маje з економіjеjу, то в кінці року він не матиме справи з неjі, поміркував та j покинув фольварок, не взьавши навіть і копіjки за своjу працьу та шче зоставив на панську користь jім самим засіjаниj город, з котрого економіjа окрім різноjі другоjі городини зібрала 60 корців картоплі. Покинувши фольварок, Жигальук знов пішов жити у Свішчово до свого тестьа Матвіjа Кухарчука. От же вправитель тоj, Парневськиj, через кільк місьаців подаje мировому судьді 3-го участку дубенського судебно-мирового округа, ***Никитенку,*** j просить, шчоб тоj присудив у jого користь за „самовольну отлучку“ Жигальука по 60 копіjок за кожниj прогульниj день та три карбованці за веденьньа діла. Мировиj судьдьа, „руководствуjась“ тим добрим законом по наjму робітників, присуджуje — 1) взискать з Жигальука по 60 коп. в день, починаjучи з 19 jульа по тоj день, в котриj небоpака виплатить гроші, 2) взискать і 3 карбованці за веденьньа діла. Сповнити це все мусив старшина Григоріj Шило.

Приjіздить старшина у Свішчово j обjавльа Жугальуку, шчо він повинен віддати гроші. У того ж, jак водитьсьа, не маje j копіjки заjвоjі. Старшина хоче тоді „наложить арест“ на jого худобу, — а худоби теж нijакоjі не ма. Тоді старшина кидаjетьсьа до худоби Матвіjа Кухарчука (у котрого жив Жигальук) і хоче арештувать цьу худобу. Кухарчук одвітив, шчо в jого не ма такоjі худоби, шчоб заразом належала j jого зьатьу. Старшина зупинивсьа j написав лист до мирового судьді, питаjучись, jак бути в цьому ділі. Мировиj, тоj же Никитенко, в бумазі за № 138 від 1 февральа приказуje старшині „при приведеніи въ исполненіе рѣшенія руководствоваться ст. 1079 уст. гр. суд“. А статьтьа та каже: „При указаніи взыскателемъ на находящіяся въ какомъ либо правительственномъ или судебномъ установленіи капиталы должника, или на слѣдующія ему оттуда денежныя выдачи, приставъ сообщаетъ этому установленію исполнительный листъ съ означеніемъ времени посылки должнику повѣстки объ исполненіи“. Заполучивши такиj приказ, старшина догадавсьа... шчо Кухарчукову худобу треба мати за jакесь правительственне або судебне установленьньа, з котрого можна взьати гроші, присуджені управителеві від Жигальука. Після цього старшина приjіздить знов в Свішчово, збіра поньатих і описуje все Кухарчукове добро j худобу — усього на 131 карб. 10 коп., а такі jак раз гроші він і мусив по указу судьді уплатити економіjі до 27 февральа 1875 р. (з 19 jульа 1874 до 27 февр. 1875 треба було віддати jому 136 карб. 80 коп., коли одкинемо 5 карб 70 коп., котрі Жигальук заслужив у економіjі, то j виjде 131 карб. 10 коп.) На цім діло не стало. Кухарчук

*) Порівньаjте вишче, стор. 83 і другі в частині «Здирство», де росказуjетьсьа, jак суди держуть руку панів проти наjмитів. *М. Д.*

подав прошеньња до того ж таки справедливого судьді, просив зньать арешт з јого худоби, бо Жигальук сам собі, а він, Кухарчук, сам собі. Судьдьа призвав сельан свішчовських і запитав в јіх тілько, чи живе Жигальук укупі з тестем Кухарчуком. Ті, звісно, одвітили, шчо живуть вони в одніј хаті. Тоді мировиј „на основании показанія крестьянъ“ одказује в прозьбі Кухарчукові. Так то худоба Кухарчукова мусила бути продана. Просив він видати копіју цього остатнього рішеньња, бо хотів обжалувати, побачивши, шчо судьдьа мошенничаје, та ј цього не дали: замісць того секретарь мирового зјізду, шчо був при тому, випхав јого за двері.

Згубивши всьакі строки на апельацію (та јак јіх і не згубити), Кухарчук кинувсьа до мирового посредника. Тој поправити діла не міг, але зібрав 22 свішчовців і в тому числі всіх тих, шчо були свідками у судьді. Ті всі в один голос сказали, шчо Жигальук нічого не поділеного з Кухарчуком не мав, він навіть не був хліборобом, а годувавсьа тим, шчо шив чоботи; далі показали свішчовці, шчо тесть справив Жигальукові одежу, бо він нічого не мав, через шчо ј пішов було служити в панів. Тож саме показав і піп того села. Коли мировиј посредник спитав у прежніх свідків — на шчо вони показали проти Кухарчука, то всі відказали, шчо судьдьа не питав јіх за нероздільність худоби, навіть јак вони сами хотіли казати за це, то він јім приказав мовчати, а тілько питав чи вкупі Кухарчук живе з Жигальуком і вони одвітили јому, шчо в купі.

Дознавсьа правди мировиј посредник, та Кухарчукові через те не помоглось“.

В дописі з ***Кременчуцького повіту*** згадујетьсьа знов вже звісниј нам пан ***Устимович***. Јак побачимо, мировиј судьдьа добре помага јому хазьајнувати. З другоји частини цієји ж дописі можна буде побачити ј те, јак минајуть сельане мировиј суд, хоч де коли без суду јім не легко обіјтись.

„Је в ***Кременчуцькому повіті*** пан ***Устимович***. Маје він аж цілих два мајетки, десьатин всього буде з 1500, і, звісно, через це јого ј вибрано головоју зјізду мирових судьдів у місті Кременчузі... Років два попереду сього засіјав він недалеко від свого дому поле кукурузоју. Літом пісьла того вже јак кукуруза була зібрана, на ниві поставались шче мало кому здатні качани. Ось догледіли це дві јакихсь баби з дуже бідних, таких, шчо де коли ј старці крашче за јіх живуть, догледіли, кажу, ј пішли з мішками на плечах на ту ниву, шчоб то покористуватись хоч крихтами від бучних жнив пишного дука... Чи багато вони встигли позбірати цих покидків, чи ні, про те ја не знају, — јак се

раптом наліта на ниву управльајушчиј Устимовича ***Август***, з нагајем у руці, гукајучи на льудеј, шчоб ті ловили жінок. Вовком накинувсьа він на без крају перельаканих баб і почав јіх без жальу бити. Баби впали навколішки, цілували руки в Августа, кинулись навіть цілувати ј ноги, але Августові — все бајдуже. „Крадете в мене“, каже, та бје, все бје. Змордувавши до крови бідних жінок, поволік він јіх в економію свого пана. Призвали туди старосту, „засвідчив він шкоду“, написали акт; до акту додали прошеньња до мирового судьді та ј одіслали куди слід з верховим, а безшчасні баби, плачучи, пішли до дому. Через кілько часу ***мировиј судьдьа Питленко*** визвав тих баб і свідків. А треба знати, шчо Питленко тој шчириј приjатель і товаришч Устимовича. Ну, звісно, на суді віјшло, шчо баби обікрали поміщчика, і јак же б ви собі міркували, скілько казав судьдьа јім заплатити панові? Вісімдесьат карбованців! Плакали баби, в ногах вальались — та нічого не помоглось. Мусила одна з них одвести двох своіх синів, підпарубків, в економію до пана Устимовича ж, а друга најньала до јого ж свого жонатого сина з невісткоју. Ці чотирі душі мусили задурно більш року працьувати панові — і за шчо? За те, шчо матері јіх, трохи не вмірајучи з голоду, взьали з ниви шановного голови зјізду мирових судьдів јакихсь дванадцьать гнилих качанів пшенички.

Та ј це не все про Устимовича. Окрім Августа, шчо завідује однієју економієју, је в јого шче другиј на другу економію — ***Крилов***. Јакось раз в апрілі місьаці перед поминками в суботу світлого тиждньа забажали сельане того села, де він господарьује, забажали окопати ј причипурити трошки своје кладовишче. А стојіть воно на землі панськіј. Ледве степановці — село зветьсьа ***Степановка*** — розпочали своју працьу, јак прибіга Крилов. „Кто здѣсь смѣлъ безъ спросу начать работу? Гдѣ староста? Позвать мнѣ сюда падлеца!“ репетував він, мов навіжениј. Приходе староста. Не довго думајучи, Крилов јому раз, другиј, третіј по пиці. Староста, не сміјучи обороньатись руками, не знају, чи сказав шчо јому, чи хотів віјти з хати, де все діло було, ј тим дуже розльутовав Крилова. Ухопив він старосту за волоссьа, розірвав на јому сірьак, сорочку, а далі став шче залізноју палицеју катувати бідного старосту. На галас та грьук позбігались льуде, шчо робили в дворі.

Обороньати свого чоловіка вони не осмілились. Минут мабуть з пјать вони мовчали та дивились. Тілько јак побачили, шчо староста впав, шчо голова в јого побита, взьали вони та витьагли побитого на повітрьа.

На дворі поклали вони јого на воза ј поміркувавши одправили одмирового посредника, котриј жив в верстах мабуть тринад-

цьати від jіх села. Посредник подививсь на покаліченого, з пробитоjу головоjу, окрівавленим обличьчьам, в підраннij сорочці, здвинув плечима j відказав, шчо се діло підлежить розбору мирового судьді. Почувши це, родичі старости рішились везти jого в город, бо знали jак у мирового свого судитись з Устимовичем. В Кременчугу думали вони знаjти оборону в справника. Приjіхали, а це не близько було — верстов більш пjатидесьати. Виjшов справник. Побачив старосту j теж відказав, шчо посредник: „везіть до судьді; jа нічого не можу". Де хто додаjе, шчо на проханьньа старости, він одвітив шче j так: „шчо ж? Коли Крилов бjе, то j ви jого попобиjте. А мені jаке до вас діло?" Так з тим і поjіхали сельане до дому та про суд вже j не думали опісльа. Крилов і досі господарьуjе в Степановці на користь пану Устимовичу".

З Полтавського повіту звістки про мировиj суд не крашче. Ось шчо пишуть відти.

„Відоме діло, шчо судьдьеjу може бути в нас тільки тоj, хто маjе десьатин 400 польа. Знов таки відомо, шчо ворон ворону очеj не викльуjе. От і виходить, шчо „правиj" суд з судьдьами з наjбагатших панів не на користь мужикові держитьсьа. Пани судьді завше стоjать за своjіх же, або за таких, шчо jім під jакиj час стаjуть у помочі, наприклад позичаjуть гроші, купуjуть тьутьун чи хліб і таке инше. Прості льуде зовсім не маjуть ніjакого захисту від панів jак і від других ворогів своjіх, і діло діjшло вже до того, шчо мужик не хоче вже j часу гаjати, шчоб іти жалітисьа в суд. От вам два приміра.

Лохвицькиj судьдьа ***Савицькиj*** розсудив одно діло так: пан жалівсьа, шчо jого куховарка не хоче в нього служити j відіjшла від jого. Судьдьа призвав туjу жінку в камеру до себе j присудив, шчоб вона зараз же jшла до пана j відробльала забрані гроші чи шчо, а за те, шчо вона кинула до строка службу наложив на неjі штрафу 30 карбованців, а це jак раз двурочньа плата тиjеjі жінки на панськіj одежі. І хоч би жінка не хтіла отдати панові jого гроші, а то ні, казала вона: десь в другому місці заробльу та jому принесу, служити ж в jого не можна мені..."

В Пирьатинському повіті один чоловік узьав у jакогось підпанка на одробіток 5 карб. грошеj. Раз jакось не було в мужика часу за своjеjу роботоjу j не пішов він косити в підпанка за процент жита та j сказав: „нехаj jа тепер вже ліпше верну ваші гроші". Підпанок не згодивсьа та до судьді, j тоj присудив, шчоб тоj мужик вернув 5 карб. та шче j за убитки заплатив підпанку 20 карб. (?) „Jіх треба катувати, шкуру з них здиjмати, казав пісьльа цеj судьдьа, шчоб вони знали, шчо то значить „условіjе" j шчо значить не

виновньати того условіjа. Нехаj зрозуміjуть своjу вольу та знаjуть —коли jім гірше чи тепер, чи за кріпацтва було..." І справді вже де хто j розуміjе..."

Про те, jак боронить крестьан новиj вишчиj в царстві суд — сенатськиj — пишуть нам ось шчо в дописі з ***Черниговшчини.***

„Проjіжджаjучи по Городишченському повіту, заjіхав jа на кілько днів в село ***Дроздовицьу.*** Мені хотілось тамошніх крестьан наставити, jак jім вести діло з поміщиком Лизогубом, через котрого россіjськиj суд хотів здерти з них 2000 карб.

Діло було в jіх ось jаке:

Поміщик ***Александро Владимірович Лизогуб,*** шчо володів Дроздовицеjу, котра тепер належить генералу Ждановичу, бувши мировим посредником, дививсьа на все крестьанське добро, jак на своjе власне. Він розтратив хліб з запасного магазину j за це ***посредник Миклашевськиj*** присудив jого заплатити маjже 2000 карб. Лизогуб оставсьа цим рішеньньам недовольниj і переніс діло спочатку до зjізду мирових посредників—своjіх кумів, ***кньазьа Кеjкуатова, Бакурінського*** j инших. Зjізд змінив рішеньньа Миклашевського. Сельане знаjшли це не слушним і сами перенесли діло в сенат. В сенаті через хитрі подіjі ***графа Милорадовича,*** знов були вони овиноваченi: присуджено шчоб 2000 карб. заплатили вони, хоч Лизогуб при льудьах казав, шчо розтратив хліб він, і просив тілько, шчоб з сельан узьали половину штрафу.

Миклашевськиj спочатку дуже усердно відстоjував крестьанськиj інтерес і хотів навіть бути со сторони сельан свідком на суді, коли діjде діло до суду. Тепер же він умива руки j не хоче нічого слухати о тім, де правда де ні, бо в Лизогуба, котриj тим часом вже вмер, jе дочка, вдова Силич, і Миклашевськиj з тоjу дочкоjу кохаjетьсьа. „На шчо—додумавсь він—віднiмати в наслідниці Лизогуба 2000 карб. Нехаj лучче гроші ці заплатить урьаду сельська громада: вона велика, на кожного приjдетьсьа не дуже багато..."

Скажіть же тепер сами: чому може навчити сельан такиj суд? —Тому, шчо не треба покладатись ні на jаке царське начальство, а треба скинути jого?! Ех, коли б то! А більше такиj суд нальакуjе сельан своjіми формальностьами, затуманьуjе голову кручкотворством, та навча, шчо jесть дві правди: льудська j судеjська, j шчо тому тільки j добре жити, хто живе по цij судеjськij правді, — значить розбива до останку спільність між громадьанами, а иноді j просто навча мошенству.

Б) ТЕМНІ ЛЬУДЕ.

Добрих навчителів даје царь з панами народові, јак бачимо з усього, шчо надіслано нам про школу, попів та суд. Не ма ж чого ј дивоватись, коли через таку освіту льуде в нас по деjаких місцьах зовсім темні. Бува часом, шчо вијавльаjетьсьа в јіх тепер те, чого преже не було.

Звикши бачити кругом себе ворогів, крестьане наші тепер і думать забули про спільне житьтьа, один одному не вірить, один одному ані в чому не помагаје. Часом між ними вијавльаjутьсьа лихвјарі шче льутішчі, ніж з других.

Окрім того, не знајучи спільного житьтьа, не мајучи освіти, обідрані льуде в горілці шукајуть утіхи.

Через усе ж таке бідність по селах у нас більшаје та більшаје.

Скілько втрачујуть сельане в хазьаjських справах через недостачу спільности, видно ось з ***Волинськоjі дописі***. Тим добром, шчо могло б піјти на користь јім, користајутьсьа тепер усьакі чужі льуде, німці або чехи, котрі по троху підбавльајуть в нас орду менших і середніх багатирів, пјавок сельських.

„Трапльајетьсьа так в нас, шчо пан дешево віддаје своју землью в аренду сельанам, аби жидові не віддати. Жидів, бачите, ј деjакі папи в нас не льубльать та не хотьать јім догожати, бо бојатьсьа, шчо ті замісць јіх панами стануть. За землью з сельан в таких случајах пан править або звичајну плату, або ј далеко вигіднішу. Здајетьсьа, крестьанам так би зараз за це ј хапатись, коли је гроші. Та еге! Це так тількo мусило б бути, та не бувало ј не бува: громадьане, не мајучи меж собоју спільности, хоч і не бідні, землі не купујуть. Пан, бачите, продаје звичајно не по однiј десьатині, а дільницьами десьатин в 12, так шчо закупить таку силу землі могла б хиба громада, а не Јван чи Петро — і ось на це ј не стаје спільности меж сельанами. А продајетьсьа часом землья не далеко од села, та шче

з лісом, в котрому всьаке дерево знајти можна, ј продајетьсьа не дорожче јак 18 карб. за десьатину.

Не так ведуть своjі діла німці, шчо понајіздили до нас здалека: вони купили собі ту панську землью, ј тепер шче шкоду нам робльать: — ловльать громадськиј скот на вигонах в себе та ј правльать з нас спашне. Звісно, німці, шчо до нас ідуть, тілько одностаjність меж своjіми ј розумiјуть, а того, шчоб і з нами по льудському жити, в јіх нема. Піп у нас попавсьа добриј чоловік, то він і почав вмовльати громаду хоч тепер перекупити землью в німців, але ж јого не слухајуть.

Јак робльать своjі діла німці, ми тим часом вже ј придивились: з них багатші купили по кількападцьать десьатин та поперепускали по частках убогим за виплатку через довгиј час, а не то бідні меж ними складајутьсьа ј тёж в панів купујуть.“

З Волині ж пишуть і про те, јак не розумно розтрачујуть темні льуде ліс чи друге добро. З дописі цiјеjі можемо побачити ј те, в јакому забутьті в нас спільне хазьајство.

„Траплялось не раз бачити, шчо громада мала свiј лісок не великиj... Јак би догльадати цiјеjі дорогоjі речи ј з розумом јеју користатись, то був би ј випас і огорожа. Шчож робили справді? Випльундровали без путьтьа ліс до прутика! Земльа ж під ним або горувата, або через шчо инше не здатна до хліборобства ј тепер стоjіть сумноју голоју пусткоју. Сельане вперед знали ту землью... Поки було дерево — була паша, а тепер ні стеблини: сонце все випалило!... І такі вчинки не рідкость.

Або знов. За остатньу льустрацiју де-јакі села добули від казни ліса чи-мало, та шче јакого! — Усе стародавнього. Јак добули, то зараз кинулись јак несамовиті на тој ліс один поперед одного ј, звичајно, заможні позвозили собі занадто, а бідні убого покористувались. Правда, треба було кілька десьатин на хліб витеребити, а все ж таки багато землі з під того лісу лежить пусткоју ј коли то шче сдастьсьа вона на хліб, а до того ј паші па нiј путноjі не буде. *)

З Бердичевського повіту пишуть нам про лихварів з сельан і про всьаку другу біду через неосвіту та здирство панів.

„Через панські утісненьньа та лихе житьтьа в нас між сельанами робитьсьа јак раз таке, јак буваје з бжолами маломедними.

---

*) Така лиха справа з лісами иноді виходить з того, шчо «прості льуде» не вірьать, шчоб ліси зостались за ними, і шчоб не було звернуто јіх знову панам, чи казні, — от і поспішајутьсьа з ними покінчити. По крајнiј мірі ми знајемо подібні случајі в козацьких громадах в Полтавшчині. *М. Д.*

Бжоли ці пojідajуть одна другу. Також і в сельанському житьті: замісць того, шчоб стоjати одному за другого цілоjу громадоjу, бачимо тілько, jак льуде одно одного губльать, того тілько j дивльатьсьа, jак би свого ж брата обдурити j обідрати. Тілько завелосьа в чоловіка кілька грошеj і бачить він нужду в бідного чоловіка, то де б дати jому запомогу, він же зараз з jого шче j покористуjетьсьа, дасть jому грошеj у позику та j обдира вже тоді скілько влізе.

У нас тепер дуже розвелосьа лихварство. Заjмаjутьсьа цим ділом в нашому селі не жиди навіть, а сельане тьаглові. Вони даjуть гроші у позику за 5—6% в місьаць, і навіть ніхто jіх за це не гудить, не пльуjе jім в вічі. А виходить шче jак раз навиворот: громадьане маjуть jак найбільше шчастьа — зібрати під старість невеличкі гроші, карбованців 100—150, шчоб потім відпочити від роботи, ставши лихварами та почавши давати гроші в позику.

Шче за часи крепацтва був звичаj збіратисьа гуртом і по черзі обробльати поле чи жати знов таки по черзі у кожного. Тепер вже цього не маjе: кожниj робить сам собі, кожниj дума: „моjа хата з краjу — jа нічого не знаjу“; спілка хоч і буваjе коли, то хиба тільки між поміщиками ,шчоб лучше притісньати льудеj.

Далі сельане дивльатьсьа, jак на річ звичаjну, на користуваньньа сельських урьадників громадськими грішми. Через те, jак обераjуть вони казначеjа, то завжде маjуть на прикметі вибрати чоловіка бідного, котрому цьа служба була б на користь, шчоб поправити своjе господарство.

Ми не бачимо громадськоjі спілки навіть у таких ділах, jак наjманьньа випасу j пастухів за дльа громадськоjі скотини. За випас кожниj сельанин платить поміщикові осібно j осібно також і вмовльаjетьсьа кожниj сельанин з пастухом, так шчо тілько з поодинчоjі умови хазьаjінів виходе наче б то громадська умова j громадське діло. Те, шчо пастух — наjмит громадськиj, шчо він служить всіj громаді, виказуjетьсьа хиба з того, шчо він обіда по черзі в кожного з своjіх наjмателів.

Тепер jе більш причин сімjам ділити худобу меж дітьми, ніж було за часи крепацтва, коли jіх здержувала від цього просто панська заборона. Тоді кожна нова сімjа могла дістати новиj шматок землі від пана, шчоб хоч jак небудь прохарчуватись. Тепер же через недостачу худоби та землі сімjі сварьатьсьа одна з другоjу, сперечаjутьсьа. От наприклад один з членів сімjі пішов у ліс дрова рубати та j замерз, бо другиj одьагав тим часом кожух, шчо один на всьу сімjу. Ну, звісно, без сварки вже такиj случаj не обіjдетьсьа, а далі — j поділ. А то знов:

двоjе жонатих братів жили собі під одноjу стріхоjу. Були вони не розділені j за три годи догризлисьа оттак за всьакиj дрібjазок до того, шчо молодшиj одірвав од хати своjу половину j поставив, прикупивши дерева, власну хату за кілько ступнів од братовоjі — аби своjе хазьаjство було; дільать шче тепер тік, клуньу, город, обгорожуjутьсьа один од одного, аби не жити вкупі.

Шчо все це кида сельан шче більш в руки всьаких здирщиків, хрешченних і не хрешчених, — про це нічого j казати. От хоч би дльа приміру: в одному селі крестьане запродали 7 десьатин цілини, се б то такоjі землі, шчо шче ніколи не засівалась і тілько шчо викорчованоjі, — запродали jакомусь москалеві під баштан. Узьали вони з jого по 3 карбованцьа від морга. А звісно, — так дешево не продав би ні один поміщик. Це вже одно показуjе, jак у нас громада пільнуjе свого добра, особливо jак пригадати те, шчо землі в нас велика недостача між сельанами. Баштан цеj приходитьсьа jак раз між озимими засівами, а озимиj хліб, jак звісно, зніmаjетьсьа в нас з польа на два місьацьа раніjш, ніж кавуни та огірки. Скот, шчо післьа того пасетьсьа на вільних польах, не може не заходити в баштан, а особливо в ночі. Цим користуjетьсьа дуже тоj москаль. Jа сам був свідком, jак він за чотирі огірка j пjать соньашників брав по 3 карб. „по таксі,“ хоча сотньа динь коштуjе тілько півтора карбованцьа. За літо москаль за самі спаші набіра карбованців з 20, хоч шкодить jому худоба j дуже мало: багато jак з 10 огірків зjість. Сельськиj сход, староста, соцькі, добросовісні, волосниj суд, хоч і маjуть вони всі право цінувати вартість потрави, тілько ж в цьому ділі нічого зробить не можуть, бо не хочуть знов таки одно за одного стати, неначе не добачаjуть, шчо це всіj громаді лихо, не дивльатьсьа на це, jак на діло громадське.

Оттак же самісінько не може в нас громада нічого вдіjати з конокрадами... Шчо року в селі викрадаjуть 15—20 пар конеj у сельан, панських же за тоj час пропаде не більш 4-х. Це залежить від того, шчо поміщик маjе сторожу, котра в день собі спить, а сельане стережуть сами, післьа роботи. Не диво, шчо втомленному чоловікові трапитьсьа часом заснути, а злодіjу цього тілько j треба.

Шчоб здаjетьсьа — j собі завести особливих громадських сторожів, шчоб у ночі ходили. Так де ж там.... громадське, бач, діло....

Не вже ж, скажете, так от і бідуjуть льуде, сами свого лиха не розуміjучи, не хотьачи нічого собі на поміч вдіjати? Чо-

му ні? Та тілько ж розуміти своје лихо — це одно, а запомогти собі — друге, ј перше далеко легше, ніж друге.“

Не згірш за бердичевського дописувательа показује ј дописуватель з *Кијівського* повіту, јак темнотоју крестьанськоју користајутьсьа вороги јіх.

„Мала одна громада десьатин 25, јак јіј здавалось, не хліборобноји ј не сінокосноји землі. Зјавивсьа жид, поставив він громаді 5 відер горілки, ј громада нанььала јому оті 25 десьатин за стільки, скілько треба платити в рік викупу за ту земльу, а викуп зовсім не великиј. Добувши земльу, жид взьав гарненько обкопав ті 25 десьатин, перекопав упоперек, висушив таким чином низину ј тепер викохав навіть лісок чималиј, маје сіна з јіји карбованців на 300 та шче ј хліб сіје, — а громада потилицьу чеше. А јака, шче спитајете, умова написана в громади з жидом? Така, шчо жидові можна держати ту земльу доки світу сонцьа!...

Чого тілько не можна зробить з де јакими з наших громад горілкоју. За горілку часом продасть громада ј своје спільне діло ј де јаким з членів својіх пашкодить. Горілка псује льудеј шче малими!... Не дивујтесь, а слухајте. Не раз доводилось мені балакати з матерьами об тім, шчо зле вони роблять, јак, мајучи грудну дитину, напивајутьсьа горілки, а потім пјані годујуть молоком својім дитину, або иноді ј заливајуть дитяну горілкоју. Вони не вважајуть на те, шчо де котра дитина ј занедужаје, бо горілка дуже шкодить дитиньачому мозкові. Јак почнеш јіх вмовльати, то вони з вами згодьатьсьа — а ј в друге, ј в третье, ј в десьате так зробльать, — шчоб дитина спала добре та матері не заважала. З отрути такоји, звісно, діти вмірајуть, а матері звичајно кажуть: „так бог дав.“

III.

УСЬАКЕ ЛИХО ВКУПІ.

Післьа тих дописів, в котрих переказујетьсьа те, чи друге крестьанське лихо, ми ставимо тепер листи, котрі дајуть більш чи менш цільні картини сільського житьтьа. Читачі наші знајдуть в них і про здирство та неустріј в хазьајських працьах, і про темноту, і про неправиј панськиј суд, і про все инше, шчо јде тепер по селах та мабуть і јтиметь шче довго, поки будемо тілько взнавати, де ј јаке лихо терпльать льуде, та нічого не робити, шчоб від цього лиха збавитись...

Цільні картини житьтьа шче більш попоредніх дописів показујуть, шчо лиха більшого, ніж наше, ј бути не може. Видно з них і те, шчо покладати јакі небудь надіји на начальство та на панство, шчо ніби то вони залишать дерти з льудеј та впорьадкујуть јім хоч трохи льудське житьтьа, — це дурнішча з дурнішчих надіј:

З Јармолинець, Проскуровськ. пов., Подольськоји губ:

„Ніде, здајетьсьа, на Украјіні здирство з сельан не доходило до такоји ступені, јак в нашому кутку-затишку...

Нам траплялось чимало ходити по Подольськіј та Кијівськіј губернијах, осібно по першіј — і бодај не казати про всі наші помітки...

Пријшов оце ја в м. Городок, встрів там чоловіка з с. *Скотиньан*, почав јого роспитувати, јак в јого селі живуть льуде тепер і јак јім преже було жити. „Погано нам тепер, та не крашче було ј у давні часи, відказав він мені на моји питаньньа. Шчо вже знушчались тоді над нами — не доведи господи. З нашоји малоји слободи багато льудеј понакладали на себе руки. І тепер на крају ліса за селом видно місце з вішальницьким кладовишчем. А тепер?... Належимо ми до кількох панів, і пани ці так стиснули нас вигонами та межами, шчо бідному чоловікові хоч сьадь та плач. В тому селі, де ја живу, льуде ганьајуть худобу на водопој за вісім верстов від дому, бо пан загородив настојашчу дорогу; „цјеји дороги по плану, каже, не ма...“ Так

нам погано, так погано, шчо вже навіть старшина наш, роскавзујучи з одним паном питав јого: „скажіть мені — чи буде коли јаке полегшаньньа від царьа нашим льудім. Шчо нам приходитьсьа витримувати — один біг знаје...“

Узнали ми далі, шчо зіма 1876 р. даласьа в знаки бідним хліборобам: голісіньки від неји зостались трохи не всі. Зіма була льута, а хліба перед тим вродило мало. Всі громадські комори з хлібом пријшлось спустошити ј усе ж таки, кажуть, староста с. Скотиньан так репортував волосному старшині: „Шчо робити, пане старшина? Матері приносьать својіх дітеј до мене ј гвалтујуть, шчо не ма чим јіх годувати. Просто лихо та ј годі“. „Та шчо ј казати, одповів старшина: на кого бог, на того ј льуде...“ Воно, звісно, було б чим помогти льудім, коли б магазини з хлібом догльадались јак слід, було б тоді чим годувати льудеј до осени, та тим то ј шкода, шчо догльадајуть јіх дуже погано. Так в м. ***Городку*** хліб в магазині лічитьсьа з жнив 1862 року. Тоді јак він клавсьа в стіжки, робили *пробу* ј по ціј пробі хліб вагоју вносили в реестрі. Від коли те було, скілько хліба збавили миші, скілько попсувала сльота, а він неторканиј стојав та стојав аж поки тепер јого не взьато відти. Тепер тільки почали казати урьадники оставльати хліб не в стіжках јак перше, а в скирдах. Побачили мабуть, шчо миші та сльота так зменшували запаси, шчо з літами магазини не нановньались, а пустіли. Лучше стојало це діло в крестьан казенних: вони з давних давен держать запаси хліба в засіках в зерні, від цього він не так псујетьсьа, јак у других, хоч все ж псујетьсьа. Та пропадаје збіжьжьа не мало шче ј через покражу урьадників. Так у ***Кальниболотах*** Звенигородського повіту, Кијівськоји губ. ласі руки урьадничі допускали собі брати хліб з магазинів, јак то кажуть, на вічне отданьньа. Недавно пијмавсьа помошник станового, котрому старшина казав віддати хліба кілько корців ніби в позику, — та один чоловік доніс губерниському начальству, јака це позичка, ј обох сватів прогнано з служби....

Видима річ, шчо цеј скарб льудськиј жде путнијшоји схованки. Начальство, звісно, втішујетьсьа записьами в книгах, дума, шчо „ј сіно ціле; ј кози ситі“, а не дивитьсьа на те, шчо справді творитьсьа... Зоставатись при таких порьадках дуже тьажко, ј певно, шчо колиб з тих ньаньок најмичок, се б то урьадників, шчо склавши руки дбајуть у нас про добро сельан, ні однојі не стало, народ плакав би за ними јак за торішнім снігом і ніхто б, окрім јіх, нічого не програв би.

Післьа лихоји зіми, звісно, настав великиј стиск на все у весну. Роботи було навить не напитајеш, а хоч де јаку ј знајдеш, то за плату, котроји ј на харч дневну не вистарча: злотиј (15 коп.)

на день чоловікові ј двадцьатка (10 коп.) бабі на својіх харчах. А робить ідуть набојем, так шчо половина вертајетьсьа ні з чим. Багато льудеј поставало робить на сахарні, аби десьаток рублів наперед узьати на оплатки, — поставали на 4 карбованці в місьаць і за харч... Таку плату дајуть тілько чоловікам, жінок же зовсім не пријмајуть...

На безголовја льудське точать народнье добро жиди ј пани всіми способами, навіть так званим правим і милостивим судом. Недавно оце підрьадились волостьане одного села возити бурьаки в сахарньу ј позабирали, конешне, гроші наперед. Тілько, звісно, наша погана ј дорога, де котрі з наньньавшихсьа позбулисьа худоби ј не виповнили умови, де котрі ж појізжались на поле везти бурьаки, та бурьаків шче не було накопаних, тілько прогајали час, вернулись і в друге не појіхали. Умови значить не сповнили. А в умові тіј хитро та мудро, по за очима сельан, пани вмістили оттакі дописі: мајуть крестьане такі ј такі завезти стілько то пудов свекловиці, лічучи по 3 шаги з пуда, а јак не завезуть всього, то мајуть штрафу платити по 6 шагів од кожного не перевезеного пуда, та окрім того мусьать і завдаток вернути. Далі: робить це мусьать сельане з 28 августа аж по 10 октьабрьа, — а тим часом бурьаки були накопані аж по 10 сентьабрьа, і в умові не було прописано чим одвіча сахарньа, јак вона не дасть роботи в строк... Ну, јак в друге сельане не пријіхали за бурьаками — јіх, рабів божих, до суду, а суд судить мајучи в підставі писану бумагу, підписану ј приштемпельовану волосним урьадом; на те, шчо льудеј умовльали при најмі у корчмі, ј шчо умови јім не читано — він уваги не зверта. Не дивно післьа цього, шчо суд присудив сельан вернути сахарні завдаток, заплатити штраф та шче ј за веденьньа справи взьав з них. Одначе, јак пријшлось здирати гроші, — у винуватців знајшли голісінькі стіни, образи, ломані манатки ј ганчірки, так шчо хоч сажај јіх на своју харч в тьурму... До кінцьа це діло ј досі не доведено...

Шчо до характеру вмови, то мушу сказати, шчо вмови завжде так у нас пишутьсьа, шчо до мужика знајдете на кожному слові причепку, до господарьа ж — нічогісінько, навіть плата, јаку він мусить давати, визначена не јасно. В суді звичајно за сахарньу стојіть продажна душа, адвокат. Судьді ј не спохватьатьсьа, јак він почне јім вичитувати статьті уставів. А сирома мужик, знај, розклада гарьачу сповідь про својі хатні пригоди ј ловитьсьа „за неумѣстность доводовъ, непослѣдовательность, грубость разсказа и невѣжество“. А судьдьам — панам шчо? Аби загамовити сільнішчого та одправити скорішчі жалобшчиків; у всіх јіх на думці: „баба з возу — кобилі лекше...“

А тут шче ј попи деруть. Вони скаржутьсьа, шчо јім тепер недогода: „скупо, кажуть, жертвујуть, на молитви“. Ми ж присвідчимо — шчо народ дуже прихільниј до жертвованьньа на церкви. В піст кожну субботу бачимо в церкві гору пальаниць і замісць браку меду шматки сахару. Допевне знају далі, шчо трохи не скрізь по селах попи накладајуть сами від себе внески по пів карбованцьа на сімју, а тутешніј ксьондз по сороківцьу (20 коп.) на душу.

Најбільшу користь мајуть попи ј ксьондзи нашоїі околиці 12 ј 13 червньа, коли в м. Городку сходьатьсьа два храмові свјата дльа двох вір: свјатого Антонија в католиків і свјатого Онуфріја у православних. Обидві церкви славльатьсьа чудотворними іконами цих свјатих. За дльа цијеји пригоди најіздьать в Городок чужі ксьондзи ј попи — і тих і других по десьатеро, не менш; мольатьсьа, а заразом і кишені набивајуть. Льуде звуть цеј час *жнивами ксьондзів і попів*“.

З Городницького повіту (Черн. губ.)

„Був ја оце колись в селі *Жабчичах* Городищенського повіту ј росказував там з сельанами, ходив і по јіх хатах. Бідность та лихо кругом себе тілько ј бачиш. В селі цім је 110 козаків та 112 временно-обовјазанних крестьан. З того самого часу јак јіх висвободжено від крепацтва в јіх шчо року описујуть за недојімки все, шчо вони вспіјуть заробити.

Село хоч бідне, одначе маје невеличку школу. Вчителем в јіх салдат. Чув ја від льудеј, шчо јак де хто здобуде книжку на украјінськіј мові, то читајетьсьа вона скоріјш московських. „Парова машина“ наприклад зробила на сельан великиј вплив. Перед тим јак дісталась јім цьа книжка, купили вони землью ј хотіли јіјі ділити на участки, тепер же володіјуть јеју спільно“.

З Чигиринського повіту (Кијівськ. губ.)

„Зајіда наш народ недостача землі. Шчо року до того шче јаке небудь лихо прилучајетьсьа: то неврожај, то скот пада, то грьад попобје хліб, то мороз наробить шкоди. Через лиха ці мужик наш не збира з свого польа ј половини того, шчо звичајно рахује зібрати. Јак би землі було більш, все ж јому було б лекше. Тај допікајуть јого шче непомірні податки. Не тілько треба нести гроші в казну, в волость, треба ј панові за випас платити, батьушці за хрестини, похорони ј инші треби. В місьаць мужик достаје багато багато 5—6 карбованців, а јак ховаје кого з својіх, чи дитину христить — треба ј попові, ј дьакові, ј на церкву, треба ј сусідам поставити хоч відро горілки. Так і вијде карбованців 4 кожниј раз. Де ж мужик дістане ті 4 карбованцьа?

Нехај вигадује, јак знаје. От і јде він до јакого небудь Лејби позичати гроші на проценти під заставу свитки або чого другого з хазьајства, ј даје за позичку страшні жидівські проценти: 3% в тиждень від рубльа. Рахујте на рік, то побачите, шчо мужик наш через рік мусить віддати Лејбі вже не 1 карб. а 2 карб. 56 коп., себ то заплатити 156%.

Звісно, не розорьати наших сельан це не може. Котрі заможні, ті продајуть воли, хазьајство все, ј јакиј час держатьсьа при одніј землі, а потім і землью продајуть. От јак приміром ја знав одного чоловіка багатого, котриј мав землі двојну пропорцију, три пари волів і всього другого доволі, та до того не треба було јому најмати робітників, бо були својі — був вже жонатиј син, котриј жив при јому, був і меншиј і шче меншиј. Так ось чоловікові пријшлось узьати раз јакось карбованців на 70 позички, не здержав він умови з жидом, не заплатив процентів рік, другиј — і пішли прахом і волики, ј хазьајство ј земльа. Тепер він зоставсьа таким же бідним јак і де јакі з јого сусідів, коли шче не біднијшим. Коли таке скојілосьа з багатим, то шчо ж стаје з бідними, коли вони позичајуть у жидів? Страшним јармом ложатьсьа на јого ті проценти. Најбільше ловльатьсьа на позичках молоді, шчо женьатьсьа, та заводьать нове хазьајство. При великих процентах, јак тілько шчот запушчениј, знов стати на ноги јім не можна.

„Не знају, чи в субботу дасть пан мені грошеј“, бідкавсьа робітник Степан. „А тобі дуже потрібно јіх?“ — питајутьсьа в јого. „А јак же? Вже багато наросло процентів у Ривенці. Неділь мабуть з шість не платив...“ От так то живетьсьа нашому робочому льуду. А тут шче јого просто трујать на роботах. Хоч і кричать, шчо мужик наш нічого не маје від того, шчо пјанствује, але цијеју слабістьју нашого мужика користујутьсьа самі ті, котрі на јого за це кричать. Літом звісно, коли мужикові треба своју роботу робить, і коли він де вгодно може најти діло, јак приспіје у багатих панів — Бобринських чи Альбрантів — прорвка бурьаків, тоді трудно најти „робочих рук“. От пани ј пускајутьсьа на всьакі хитрошчі. В празничні дні зајізжа в село здоровиј фургон за робітниками, — зајізжа в село ј неприміно стаје коло росправи або волости, підкуповује писарьа та старшину, підпојује самих робітників і закльуча тут же договор з ними. Це так з тими, шчо најмајутьсьа на строки, а дльа поденних најмајуть музики ј тим забавльајуть молодих цілу дорогу; молоді јдуть не туди де вигодніјш, а де веселіјш. На роботі ж тут јак тут јавльајетьсьа барильце з горілкоју. Хто хоче з робітників, тој і купује собі. Де јакі так напивајутьсьа, шчо остајутьсьа шче винні хазьајіну. Це кажуть так робитьсьа у Аль-

бранта, того свьатого, котриј ставить свічки перед іконами та бажаје јакогось рају на небі. „Шчоб мені зробить, льуде добрі, шчоб віјти в царство боже?“ „Знајете шчо, пане“, обізвавсьа тут один Дорох, „засіјте землью хлібом та отдајте льудім половину за снін зібрати“, „Е, ні, каже, ја і так јім дају багато заробльать на бурьаках“.

А пішов би та полічив, скілько виносить робітник од јого грошеј з бурьаків, јак половина јде на горілку, а друга на харч, бо він, Альбрант, хоч і харчује, але ж тој харч нічого не варт і робітник јім вдовольнитись не може. Хиба ж можна робочому чоловікові најістись јаким небудь крупјаним кулішем? От і кричить, кричить робітник на јіжу — а все таки мусить куповати тут же собі оселедець або шчо инше; куповати приходитьсьа у тогож таки пана—бо він держить не одну горілку, а ј закуски.

Јак би там не було одначе, а на поденних заробітках харчі шче нічого против других, котрі дајуть заводчики робітникам строковим. От там харчујуть вже так, шчо тілько біг јого зна, јак ті робітники живуть. На поденніј роботі харч лучче, через те, шчо јак раз-другиј погано нагодујуть робітників, то вони до того пана јдуть на роботу без охоти. На строковіј же роботі сельанин мусить оставатись, хоч би шчо, бо він звјазаниј умовоју. Та до того ж пани роспустили чутку, начеб то начальство видало такиј закон, шчо јак не вибуде робітник умовленного строку на роботі, то повинен платити панові 50 карб. Тим то ј мусьать крестьане јісти, шчо јім дајуть. Скажете — жалітись мусьать до суду. Та де ж того суду на хазьајінів шукати?

Шчоб лучше було зрозуміти, јак добре жити робітникові, коли він не попојів, јак треба, роскажу вам, јаку роботу він робить. Він повинен в день або змолотить копу озимого, а јак јарового — то півтори, провіјать це ј прибрать, або пів десьатини викосить, або чотирі копи звјазать. Це самі труднијші роботи по розуміньньу самих крестьан; не дарма склалась між јіми поговорка: „ціп та коса, то то бісова душа“. І за такоју роботоју в хазьајіна давали на сніданок сухарів; на обід варили без усьакого приварку куліш крупјаниј або пшоньаниј; на полудень — знов сухарі, а јак літом то шче шчо небудь з городини—огірки, цибульа; на вечерьу ж або куліш знову, або галушки. Коли ж робота јшла дома, то обід бував з боршчу та каші. Все це варитьсьа без сала або олiјi. Та ј крупи ј городину дајуть так, аби тілько не було бунту. Все ж таки разів кілька бувало так, шчо на галушки давали трухлого борошна, так шчо з јого не виходили ні галушки ні дрожчи, а так собі јакась кваша; собака був најівсьа тијеји страви—та ј ригав післьа того днів зо три.

Дивно, шчо все це не дуже то сердить наших робітників на хазьајінів. „Ну, колиб мені дотьагнути јак небудь цеј рік до кінцьа — буду заказувати поступати до цього хазьајіна“ — тілько ј почујеш. „Ну, вже чорт јого батька зна“, підхвачује другиј, јак почује першого: „тај годује ж!“ Колиж хто скаже, шчоб знов просити луччих харчів у хазьајіна, — „та шчо з того, шчо будемо гризтись; харчів не переміпить; день-два буде лучче— а там знов за своје; треба б самому знати честь і мати совість“ — одповідајуть други.

Таке то житьтьа строкових робітників у тих хазьајінів, котрі хоч розсчитујутьсьа з робітниками, јак слід.

А в нас багато је таких, шчо льубльать, шчоб јім робили наборг, поки будуть гроші. „Мужикові менш треба грошеј, ніж панові“ — це так, бачитьсьа, појасньујуть пани те, шчо не віддајуть грошеј в строк робітникам. І жде мужик грошеј по пів року та року. Тепер јак пита хто робітника, јакі пани дльа них луччі, то ј чујеш: „тој, котриј гроші справно віддаје“.

До того всього шче при најмах робльать такі умови, з котрих не трудно побачити, шчо хазьајіни мајуть заміри јак можна більше здрати з робітника. Ось наприклад, јак не приjде строковиј на роботу, коли зве јого хазьајін, то ј повинен за це платити хазьајінові штрафу 1 карбованцьа за день. Далі, јак погода, доњч, або шчо не дасть строковим скінчити свіј урок, то вони повинні доробльувати јого в своjі дні, коли вони вільні від хазьајськоjі роботи — бо, бачте, бувајуть такі строкові, шчо обовјазујутьсьа на хазьајіна робити тілько три дні в тиждень, а остатніј час мајуть в своjіј волі. При такіј умові все ж бува, шчо в літньe времја робльать најмити на хазьајіна більш трьох днів в тиждень; в такому разі зменшујетьсьа строк јого најма в хазьајіна... Јак заболіје годовиј робітник, то уходу за ним не ма нiјакого. До доктора повезти — то не чуване діло! Хиба вже јак пројіздом бува в селі лікарь, то призовуть јого подивитись на слабого. Тілько ј тут не обходитьсьа без здирства: беруть з робітника ј багато на лікарство. На мојіх очах було, шчо за лікарство, котре коштује 39 коп., хотіли взьати 50 коп.

А скілько приjдетьсьа робітникові заробити потилишників та гризотні, — про це вже ј не кажу. Це таке вже звичајне діло, шчо робітники вже ј не гнівајутьсьа „јак пан јіх лаје...“

Заразом вже зачеплью ј попів, покажу, јак ці христові пастирі поставили себе до простого народу. Перш усього треба сказати про наших попів, шчо вони вже давно втратили простоту свого житьтьа. В нас кожниј піп, јак трохи вже в јого там у кишені заворушились гроші, зараз зверта своју обставу на панську ногу: купује собі фаетон, держить на коньушні четверо коней, дочок

својіх одьагаје по послідніј моді. На все це потрібні гроші, — звісно. Де ж він јіх бере? Трохи з хазьајства, гандельами всьакими там, а трохи з „приходу“, себ то з мужиків. Јак наживајутьсьа попи з приходу, — приведу те, шчо чув. В с. Т. је стариј піп, звісниј вже другим јак великиј здиршчик з мужиків. Жила в тому селі одна покритка, дівчина, котра привела дитину не од чоловіка. Кожниј зна, јак живетьсьа покритці. І сором перед собоју ј льудьми, ј тиканьньа пальцем од льудеј, і насмішки молодих. Ніхто за неjі не оступитьсьа. От піп знав це таj все не вводить, та не вводить јіјі в церкву. А звісно, по селу не можна пројти јіј доти, поки в церкву јіјі не пускајуть. Тим часом вона ходить до јого ј він заставльа јіјі гусеньата пасти або робить шчо друге. Три роки так вона ходила до јого, аж поки в другому селі піп згодивсьа јіјі ввести в своју церкву.

Најбільш ласі попи на вінчаньньа. Тој самиј піп здер з одного парубка 25 карбованців за те тільки, шчо тој вінчавсьа в другому селі. Та кажуть, шчо це в јого положено брати за вінчаньньа по 25 карбованців...

З Звенигородського повіту (Кијівськ. губ.)

Поки до розмови про Звенигородшчину, треба сказати, шчо це сторона трохи не така, јак инші сторони на Україні: инакше склалась јіјі історіја, а через те ј житьтьа ј льуде звенигородські трохи инакші, ніж по других сторонах. Не заходьачи далеко, ми нагадајемо про Лисьанку, Вільшанку, Холодниј Јар, Керелівку — місцьа, відкільа пішла колись ***колијівшчина***, нагадајемо, шче вона була колись најближчим місцем, куди набігала татарська орда, шчо в Звенигородшчині ж ішла довго бијка з сербами, болгарами ј другими льудьми, котрих приводило московське начальство, шчоб одрізати городову Украјіну од низовојі, запорожськојі. Звісно це все не минулосьа без сліду ј на народі. Шче ж треба ј те нагадати, шчо ці місцьа аж до кінцьа минувшого столітьтьа були під польськоју короноју, потім частиноју належали до звенигородського староства панів Салтикових, а частиноју до других польських і московських панів. Окрім усього цього було шче багато де чого, од чого цьа земльа відрізньајетьсьа тепер від других. Звенигородшчина, јак відомо, простьаглась саме обік Херсоншчини, а тут најбільше јде льудеј з усіх міст на заробітки: по весні ј у в осени, лишајучи дома тільки старих, дітеј та жінок. От через ці то заробітки вже ј народ став не такиј, јак перше: „заробітчан“ вже ј пізнати можна, бо вони з заробітком (коли шче је) несуть з „невінчанојі“ губернијі, з Бесарабијі, ј инші пісні, ј инші звичајі ј одежу, навчајутьсьа на чужіј стороні ј земльу на инишіј лад

обробльати ј хату будовати. От з цього всього ј виходить з звенигородців наче јакијсь инишіј етнографичниј тип.

В Звенигородському повіті тепер вже мало не 10 сахарних заводів — через це в нас знов пішла особлива робітницька вдача — „*бурьаковики*“; вже ј пісні пішли про заводи та про плантацијі, а старих пісень усе чуть менше та менше. Окрім роботи на сахарних заводах та на бурьаках льуде в нас ідуть камінь ламати, бо ј каменьу је доволі, јдуть у калниболотські копальні вугільльа копати; у північно-східніј частині Звенигородшчини роблять усьакиј хлібопашеськиј струмент: плуги, рала, борони, вози ј инше, виробльајуть з дерева посуду: кадуби, зрізки, діжки, миски, ложки, цебри, обручі, з глини всьаку ганчарну посуду роблять — хоч це все робитьсьа ј спродујетьсьа тільки в својіх містах та в Херсоншчині. Через це ж усе багато льудеј ходить у хуру, а поки не було залізниці то ј чумакували. Тим то звенигородці ј не подібні до инших украјінців, шчо тільки хліборобством живуть.

Ми казали вже, одна частина льудеј в Звенигородшчині належала до староства, а друга була в підданстві в панів, себ-то одні були „старостинці“, а другі — „крепаки“. Перші тепер живуть на земльах казенних (Государственних Имушчеств) і звуть јіх „казенними крестьанами“, а ті шчо за панами були, тепер стали „крестьане собственники“. Так вони, значить, і живуть різними селами. Је шче села заселені частиноју казенними крестьанами, частиноју ж ***шльахтоју***, себ-то збіднівшими полупанками, шчо на дворьанському праві шчитались вільними та арендаторами грунтів, — а тепер зовсім без наділу земли зостались. І на наш власниј погльад, і льуде кажуть — шчо по таких різних селах і льуде живуть не однаково: не бо-зна јаке житьтьа по казенних селах, далеко гірше в панських, а там, де шльахта ј инші льуде, — то ј зовсім погане. По шльахетських селах дуже багато вживајуть горілки, а через те бідота, лајка, бијка, тьаганьньа по судах і инше. Обіжајуть дуже часто льуде одні одного, а најбільше по таких селах погано жінкам. У хазьајстві теж по різних селах виходить неоднаково. По казенних селах, а частиноју ј по шльахетських, хазьајство далеко огрьадніјш, а ніж у панських, народ заможніјше, — це од того, шчо в казенних крестьан більше землі, бо јім дано більшиј наділ. Окрім того де по јаких селах је навіть і запасна земльа, трапльајутьсьа ј льуде, шчо мајуть чимало землі ј з казенних крестьан і проміж шльахтоју. Треба шче сказати ј те, шчо по таких је чимало спорнојі землі, за котру шче льуде позивајутьсьа. Де по јаких містах сельане повигравали справу за земльу, де по јаких шче мајуть надіју виграти, а де ј јесть спорна земльа, за котру ј

можна-б позиватись і јак шчо, то ј виграти справу, та льуде або бојатьсьа або так не хотьать заводитись.

А все-ж таки земельниј наділ — про всіх кажучи — дуже не великиј: 1½, 2 не більш 3½ десьатин, — не на душу, а на *сімју*, окрім того сьуди-ж дуже часто прилічујетьсьа ј земльа під хатоју, город і вигон. Нічого ј казати, шчо з таким наділом рік прохарчуватись цілиј сімјі не можна нијак — користи з цјеји землі ледві вистачить на подушне, та поземельне, та викупне, та на инше усьаке здирство, та ј то шче јак коли ј кому. Дуже часто трапльајетьсьа, шчо јак велика сімја, то ј на податки не вистачить, а инчиј доведетьсьа така земльа нехороша, шчо ні прохарчуватись, ні податків заплатити, бо в повіті чимало таки землі неродьучоји. Де по селах јесть запасна земльа, то там не скрізь вона јде на користь льудьам, бо јіји захопльујуть скрізь волосні начальники: старшини, старости, писарі, сільські дуки, хоч поземельне за тији грунти ј платить усьа громада. Таким побитом виходить, шчо не тільки в нас з наділу жити не можна, а шчо јого вистачить на пјату або ј вісьму частину всього розходу крестьанськоји сімји. Тим то в нас наділ виходить тільки помічьчу в хазьајстві, а окрім того наділ даје право бути в громаді, — а јак би не це, то досі чимало льудеј у нас навіть зовсім одцурались би од того „казенного“ наділу. Јак не дивись і шчо не кажи, а в наших сельан дуже велика недостача землі ј пахатноји, ј сінокосу, ј вигону ј навіть землі під хати ј огороди, а за дльа цього в нас народ неволеју примушениј најмати земльу в панів, брати з половини, з снопа ј иншим робом, а до того шче треба або ходить на заробітки, або дома годуватись јаким ремеством чи шчо.

Про најманьньа землі в панів, скажемо от шчо: в нас на лихо пани більшоју частиноју — магнати, мајуть дуже багато землі (Потоцькі, Бобринські, Ісакови, Воронцови, Бенардаки, Абази ј инші), то вони, звісно, сами не живуть по своїх селах, а держать економів чи управителів, або оддајуть в оренду, в посессију. Посессори — більшоју частиноју — жиди, ј сами вони хазьајства не держать, а від себе оддајуть земльу в посессију другим жидам, а ті вже маленькими шматками оддајуть земльу сельанам. Таким побитом сельанам доводитьсьа најмати земльу вже з третіх або ј четвертих рук. Та ј тут шче діло не кінчајетьсьа, бо в жидів беруть земльу заможні льуде — багатирі ј од себе вже передајуть біднішчим мужикам з свого села. Нічого ј казати, шчо оренда, переходьачи оттак з рук у руки, де кожниј хоче взьати собі јак можна більше пользи — робитьсьа все дорожче ј дорожче, так шчо послідньому, хто бере, незаможньому чоловікові, вона приходитьсьа вже зовсім невигодно, за дуже до-

рогу плату — а брати треба, хоч, не хоч, бо инакше не можна прохарчуватись. Усі-ж бариші панські ј жидівські, шчо пани ј жиди, нічого не робльачи, покладајуть у своји кишені, все це мужикові треба надолужити своједу працеју, та шче в додаток пан або жид накине јому або оранку на „пар“, чи „зьаб“, або снопи вјазать, або шчо инше.

Трохи не в кожному селі громада мусить најмати земльу ј најмати доводитьсьа часом доволі багато, коли мало своједи. Невелика Вербовецька громада (1300 душ з жінками) шчо року најма в генеральші Ісаковоји 460 десьатин, Колниболотська, Јурківська, Јерківська громади најмајуть шче більше. Окрім того багато де в јаких селах, і казенних, і панських земльа обчеська ј панська так розмежовані, шчо громаді, хоч не хоч, а безпремінно треба најмати поміщицьку земльу, бо таја земльа јак раз біль льудських хат, або вигону, ј коли јіји не наньньати, то за спаші пријдетьсьа тільки переплатити, шчо ј земльа того не коштуватиме. Шчо року окрім того сельанам треба најмати вигони, сінокоси иноді аж у Херсоншчині. Дуже багато знајшлось би між нашими сельанами льудеј, шчо хотіли б најмати земльу спілкоју, склавшисьа товариством, најмајучи разом великі кгрунти з перших рук, минајучи жидів — та з сього нічого не виходить і вијти ніколи не вијде, бо за дльа сього треба мати хоч невеликі гроші, або шчоб хто згодивсь дати јіх у позичку, та ј звичају такого шче не повелосьа. Ми казали вже, шчо земльу најмајуть більше заможні льуде — хоч би такі навіть, шчо мајуть на всьакиј час карбованців з 10 готових грошеј. Тільки-ж таких багатирів не дуже багато, а більш таких, шчо јім окрім своїх рук та праці — покладати надију більш ні на шчо. От ці ж то ј заробльајуть хліб „за сніп“, „за копу“. Пани звичајно дајуть 7-му, 8-му копу, попи ј сільські багатирі — 5-ту або 6-ту, тільки ж до того з умовоју „послухати“ день або два, так шчо воно ј вијде на поміщицьке. Робльать окрім того шче за 3-тьу копу або „з половини“, себ то пан чи шчо даје поле, а мужик повинен виорать, засіјать, скласти у копиці, а тоді вже, скільки приходитьсьа, оддаје панові, а остатньє вже јому, або так, шчо мужик повинен виорати поле, а тоді вже половину польа пан засіва собі, а мужик собі ј збірајуть збіжьжьа кожниј особливо.

Збере оттаким побитом чоловік кілько там збіжьжьа, — треба-ж јого спродати, шчоб заплатити податки, купити соли, заліза, одежу справити чи шчо — а спродувати приходитьсьа ні-де-ж, јак на базарі, знов тим-же жидам, котрі завше вмијуть поставити такі ціни на хліб, јакі јім треба. Везти-ж туди, де ціна кращче, в Одессу-б то, чи шчо, — це можуть тілько дуже заможні льуде, такі, шчо мајуть 2 або 3 пари волів; бідному чоловікові це не рука.

Ми казали, шчо чимало льудеј у нас најмајетьсьа на бурьаки. Подивимось тепер, шчо це за заробітки? Робота на бурьаках іде з весни аж до зіми. На весні треба бурьаки полоти, проривати, в літі — полоти знов, сапувати, кузьку збірати, в осени копати ј звозити. Бурьаки дајуть заробіток і бідним льудім і заможним. Бідні најмајутьсьа на ціле літо, з початку по 10 або 20 копіјок у день, а потім 30—35 коп. Розплата — шчо тижньа по суботах, тільки шчо це умова така, а јак справди, то бува так, шчо ј по кілька тижнів грошеј не дајуть, иноді ј по кілька місьаців водьать чоловіка за јого-ж гроші. Так бува особливо на невеликих плантаціјах, а також на плантаціјах у с. Каетанівці, Ступичноjі, в с. Свинарні (Льубомирка), особливо-ж најчастіјше на *жидівських* і *попівських* плантаціјах. Бува таке, шчо робітникам не дајуть грошеј, хоч тиjі ј просьать, і страхајуть, навіть позивајутьсьа. Так було в 1875 році в Костанівці в жида Давидова. Набірајуть робітників звичајне жиди, фактори та підрьадчики; задатки дајуть саме тоді, јак деруть подушне ј инші податки, в піст великоднiј і в пилипівку (в декабрі), ј умова така, шчоб јавльатисьа на роботу зараз-же јак покличуть, а јак хто опізнитьсьа, так накидајуть лишніх кілька днів роботи.

Може хто спита, чого-ж льуде јдуть на таку роботу? А ось чого. Жиди фактори або ј хазьаjі-плантатори договорьујутьсьа з волосними старшинами, — писарьами, і з сільським начальством. Тиjі, узьавши, шчо слід, з тих жидів, зараз же розсилајуть по селах прикази, шчоб збірати податки ј недоjімки, а жиди јіздьать по тих селах і најмајуть льудеј. От захопленим з ненацька та до того шче добре знајучим, шчо то за „циганська закуціја“, більш нічого робити, јак іти в невольу до жида, јакі б там не були умови. А робота ј житьтьа на бурьаках ось јакі: робить цілиј день з 4 години в ранці до 7 вечера, на обід і одпочинок дајетьсьа *одна* година. Годујуть так добре, шчо робітники більшоју частиноју јідьать *свіј* хліб або сухарі, шчо з дому принесли, бо тієjі јіжи ј хлібу, шчо там на плантаціјах дајуть, јісти зовсім не можна.

Возити бурьаки з плантаціј на заводи најмајутьсьа вже хиба тільки заможні льуде, в кого је худоба, воли або коні. Та ј јім без обдурьуваньньа не обходитьсьа. Більш усього обдурьујуть тим, шчо хуршчикам рідко коли доводитьсьа почати ј скінчити доставку в строк, бо довжина дороги ј те, јака вона ј јака буде погода — все це прописујетьсьа в контракті завжде зовсім не так, јак воно је справді, тим то льуде в строк і не встигајуть; за це в контракті виговорениј штраф з хуршчиків. Окрім того шахрајство на берковцьах: договорьујутьсьа берковець у 45, 50 пудів, а він трохи не скрізь 55—70 пудів. Платьать за доставку бурьаків 25 або 35 карб. в місьаць ; окрім того дајуть

півпуда дьогтьу та одну вісь (а поламајетьсьа не менш јак 5) і пашу за дльа скоту. Одніј хурі доводитьсьсьа зробити 45—60 зворотів на місьаць. Платьать і тут по злодіјському — рідко коли без суда діло обходитьсьа. Особливо погано платьать знов таки жиди ј попи, а також на каетанівських і ступичанських плантаціјах.

У самі-ж заводи сахарні наші вже рідко најмајутьсьа — там робльать більш тиjі нешчасливі литвини (білорусці). Дуже, дуже гірка јіх робітницька дольа. Дуже важка робота, до того-ж шче дуже нездорова; погана јіжа, житьтьа по смердьучих тісних казармах робльать те, шчо најмајутьсьа льуде сотньами, а доведетьсьа вертатисьа, то десьатка або ј двох з сотні ј немаје: або повмірали, або повтікали, а де јакі то ј на віки при заводі зостајутьсьа гірш, ніж у крепацтві, в такіј неволі, од котроjі хиба смерть одслобонить чоловіка. Најбільш погано робітникам, јак ми чули, на заводах Калигорському, Киселевському ј Шпольанському.

Подивимось тепер, јакиј хліб випада на дольу „заробітчанам“. На заробітки з звенигородського повіту, здајетьсьа, јде најбільше льудеј — особливо-ж багато јде льудеј з сел: Јерок, Јурківки, Скальоватки, Вербовцьа, Колодистого, Бродецького, Петриківки, Лоташовоjі (всі оці села—казенні), з кожного з ціх сел јде шчо року чоловіка 30 або ј 100 чоловіків і жінок. Багацько теж іде з Каетанівки, Ромеjківки, Романівки ј з других панських сел. Звичајно *„збор-за грьаницьу“* починајетьсьа в квітні (апрілі) місьаці, се-б то вже, јак позасівајуть јарину, городину ј баштани. Тоді-ж саме вертајутьсьа ј чумаки з першоjі весеньньоjі дороги — ј дајуть першу звістку про те, шчо робитьсьа „за грьаницеју“, јака надіја на заробіток, бо вони росказујуть јак там хліба, сінокоси, чи је надіја, шчо вродить, шчо паша буде. Поки шче тој „вид“, пашпорт виправить собі чоловік, — мусить безпремінно вже кілька днів (3—4) робити (звичајно не за гроші) волосному старшині, старості. Опісльа треба заплатити волосному писареві четвертака, або ј повтиника, за те шчо „вид“ напише, та шче за бумагу шчось таке беруть, у казну вже-б то. Заробітчане, жінки ј чоловіки, јдуть невеликими валками, одні далеко, другі ближче. Багато, трохи не најбільш іде в м. Березовку більа Одесси, а відсільа вже најмајутьсьа в різні сторони. Чимало льудеј по дорозі најмајутьсьа на косовицьу до панів, а потім, ідучи далі, настигајуть саме на жнива. Рідко хто з заробітчан стаје на цілиј рік, хиба вже велика нужда ј зовсім не ма роботи, а то најмајутьсьа до Покрови (1 окт.) до Пилипівки (1 нојабрьа), а најбільш в кінці серпньа (августа) або ј у липці (јулі) трохи не всі заробітчане вертајутьсьа вже до дому. Не знајемо докладно,

јак там доводитьсьа нашим заробітчанам „за границеју“, јак јіх годују́ть, чи багато робити приходитьсьа, јака јім повага од најмачів, — а знајемо тільки, шчо ось вже шостиј рік наші заробітчане вертајутьсьа до дому без копіјчини, годујучись по дорозі тим, шчо хто подасть „христа ради“, позбувавши за границеју ј свити, ј серпи, ј коси. В послідні роки нічого було зовсім і ходити нашим, бо херсонці сами јшли до нас најматись у бурьаки на плантаціјі. А про те все-ж таки не скажемо, шчоб з ціјеји мандрівки на заробітки не було зовсім ніјакоји користи льудьам. Заробить чоловік, не заробить, а світа побачить, де чому навчитьсьа, де шчо ј перејме — ј зробитьсьа з јого неначе сміліјшиј, „бувалиј“ робітник.

Про ганчарів наших, ткачів, про тих шчо садки держать, (тим і живуть) багато тепер не казатимем, хиба те, тільки, шчо цеј промисел најбільш іде полосоју по лісовіј північно-східніј частині звенигородського повіту аж до Канівшчини. Најбільш це трапльајетьсьа по селах: Хлиповка, Моринці, Дибінці, Почапинці, Гомлець, Журжинці, Смолечинці ј других — шчо стојать на пісчано-глиньастому грунті. Усьа-ж південна сторона Звенигородшчини годујетьсьа самим хліборобством, хиба тільки ткацьке ремество доволі часто трапльајетьсьа. У Звенигородці багато кушнирів, шевців, таких, шчо мајуть чималиј торг по јармарках.

Чимало льудеј, казали ми, најмајутьсьа тепер у нас під хуру. Цеј заробіток певне шчо незабаром зовсім виведе в нас чумацтво. Коли в нас і је тепер чумаки, — то дуже вже не багато, по пальцьам можна перелічити, та ј то все льуде заможні, такі, шчо батьки ј діди јіх у чумаках ходили, та позоставльали јім і гроші, ј волів, і чимало землі під пастовньу. Чумацтво шчо року все падаје од того, шчо раз з кожним годом стаје все менше ј менше випасноји землі, в друге, шчо залізниці рівньајуть тепер ціпу на хліб скрізь і по великих і по малих торгах а в третье, шчо дуже дорого коштује тепер годувати волів, особливо в дорозі, та ј усьака чумацька снасть подорожчала. Одначе-ж шче ј досі льуде чумакују́ть, хоч часом і аби јак; держитьсьа шче чумацтво поки тим, шчо торг збіжьжьам на місті шче не став, јак слід, окрім того все таки је хоч невеликиј бариш з соли, риби ј иншого, шчо привозьать чумаки ј розпродајуть у роздроб по јармарках. Кажуть шче ј те, шчо чумакују́ть иноді тільки за дльа того, шчоб скотину прохарчувати — бо дуже мало випасу дома, шчоб скотина сама собі заробила „на зімівльу“. Јак розлічити добре, то все-ж таки чумакуваньньа не даје ніјакоји користи. Хліб продајетьсьа в Одессі на четверту або на третьу частину дорожче, ніж тут у нас, — це так, а про те јак полічити харчі та пашу, та јак пријдетьсьа в дорозі шчо полагодити

— то одно на одно ј вијде. А шче-ж треба полічити ј те, шчо чумак втрачује 3—4 тижні самого гарьачого часу, коли јде саме робота на полі ј у панів і по заводах, коли саме заробити можна. Добре, јак у дорозі јакоји пригоди не трапитьсьа, а јак шчо, то чумакові часом і дуже погано доводитьсьа. Шчастьа шче хоч то, шчо в чумаків здавна ведетьсьа звичај давати запомогу в час пригоди усім товариством „з воза“ чи „з јарма“ јак кажуть. Јак шчо чумак везе свіј хліб, то шче може ј буде јому јакиј заробіток, а јак же шчо бере в попів, та дьаків на борг *„до звороту“* то вже добра не буде.

Чумаки, окрім свого торговельного діла, најмајутьсьа і під хуру. Спродавши хліб, вони везуть вапну, камінь і розвозьать ближче сьуди до Кијівшчини. Звичајне ј не чумаки, а часом і тиј стајуть під хуру в жидів, шчо збіжьжьам торгују́ть, у копальньах, де каменне вугольльа копајуть, по сахарних заводах, у жидів шчо мајуть торг деревом. Најбільш доставльајуть у Плетениј Ташлик, Павловсько-Новоукрајінку (станціја залізн. дороги), Черкаси, Уманшчину, Білоцерківшчину, Богуславшчину, Вознесенськ, по сахарних заводах. От і все поки, шчо скажу про наші промисли. Јіх јак бачите доволі. ј виходьать вони або з громадського хазьајства, або з того, шчо даје сама земльа, тільки-ж користі з того усьакого промислу далеко не стільки, јак би можна було јіјі мати, колиб промисел тој був хоч јак небудь упорьадкованиј, јак-би була хоч јака небудь спілка між льудьми, спілка ј грішми, ј громадськоју гуртовоју працеју, шчоб міг тој промисел вибитись јак небудь з жидівських рук. А то тепер усе забрали в своји руки жиди ј у промислі, ј у ремествi, ј навіть у самому хліборобстві, а через те тим-же жидам іде најбільша частина усьакоји користі, усьакого заробітку.

З Городницького повіту (Черниг. губ.).

— А куди, чоловіче, ходив?
— У Городньу злиднів позичать.
— Шчо-ж добув?
— Да јесть таки...

Така слава јде проміж льудьми про саму Городньу; тільки-ж ја тепер јіјі не чіпатиму; зачіпльу иншим разом колись.

А тепер де-шчо про Городньанськиј повіт.

Живемо ми тут хоч і не так, јак льуде, а побільа льудеј, та все-ж живемо, бо бог на світі держить, так шчо јого поробиш. Земльу оремо, гречку сіјемо; — иноді родить.

Поздоров таки, боже, панів, і заробіток мајемо; а јак би не пани, то хоч зараз у домовину льагај, бо наша мужицька земльа така, шчо без гноју не родить; а де-ж ти јого в бога того гноју

наберешъ? Иноді сами раді-б були сіно јісти, јак би було, а не то шчо скотину годувати — так не бува-ж: иноді посхне чистісенько, по півтора по два карбованці у зіму конеј продајемо, так не бере ніхто.

Та ј землі у нас тоји не багато: у нашому повіті ліса та болота: а шчо ліс, — то панськиј, або жидівськиј, а јак болото — то наше, піски часом непројіздимі, јак от рудненські, — те-ж наші.

Правда, шчо нам дуже становиј городньанськиј радив, шчоб ми на ті піски з Городні гноју навозили, бо там, каже, јого геть скільки: воно ј не далеко, каже, од рудньанських ланів — верстов дванадцьать: у день двічи з коньакоју звернутись можна.

Так чи не лучче панське поле з третьоји копи взьати з своїм таки засівом. Јесть такі місцьа, шчо ј з половини беруть, та не багато; а з третьоји најбільш: дві панові, попові, а то ј жидові, третьу собі, та одбуток два піших та два кінних дні з десьатини.

І сінокоси з третього воза косимо: два панові, третіј собі. А то в робітники: сорок карбованців тобі на рік і харчі хазьајські.

А от бабська робота, — та дешевше јде; бо баба, кажуть, за чоловіка не наробить; поле вона там, чи жне, — робота од зходу сонцьа до заходу, півтори години спочинку ј за сім місьаців пјатнадцьать карбованців та харчі хазьајські.

Сьак так, та сім копіјок у день і заробить. І то добре: у мглинців, суражців, а то ј новозибковців і того не бува: там і за харч би робітники раді-б іти, та ніхто не бере.

А в нас — ні, хвалити бога: панів доволі, нехај јіх господь милосердниј поки-шчо на світі подержить.

Та хоч і не поддержить — невелика шкода: менш колись з јіми роботи буде.

Панки у нас різного кшталту јесть: јесть і великі ј маленькі, јесть таки, шчо проживајуть, а јесть і таки, шчо наживајуть.

От ***Гриневськиј*** приміром у Вихвастові, нівроку јому, так наживсьа, так наживсьа; та вже-ж і вдача в јого гірш, ніж жидівська: він тобі кожного жида пережидить і кожного цигана перециганить, а вже шчо простого чоловіка, робітника, то обдере, облупить лучче, ніж на чугунці,—і не схаменешсьа. Звісно, льадськешльахетське кодло: јого до нас з Польшчі занесло.

А то ј своји таки јесть, кревні; от хоч би ј ***Миклашевськиј*** Миколај Іванович у Кузничах.

Хорошиј пан, шчириј.

Гарно про всьаку штуку ліберальну говорить: трімтить увесь, мов трасцьа јого трьасе, очима блискаје ј таке тобі роспише, таке роспише, таке гарне та хороше, та все-ж сльунить, та цілуватись лізе, а сльози в јого з очеј — от јак горох.

А оце на тому тижні кучера свого по пиці зајіхав, так тој з рундука та впав на земльу, мов опука, та хотів підньатись, а Миколај Іванович јак кобець зараз і насів та того хама по перенісьсьу, по перенісьсьу кулачком панським: усьу руку в кров мужицьку обгидив; та добре вже, шчо овьата душа, жінка јого мила та води принесла, так обмив.

А хам, звісно, стојіть без шапки та: „простіть, пане, не буду“, і жалуватись не јде.

Та ј куди підеш? коли він сам Миколај Іванович у нас „непремінниј член“: губернське земство спасибі јому, вибрало. А ми вже були зраділи, јак отих посредників скасували, бо він таки в нас і посредником був.

І за ті часи крестьане јому ј садки засадили, ј сінокоси канавами обкопали: він за усьаку провинность нас на своји землі на одробіток посилав.

І одробльали, скільки снаги нашоји було.

Вже було ј земство схаменулось: виберемо ми, каже, тебе добродіју, предсідателем городницькоји управи, а за тебе нехај шче хто інший попосредникује: не все-ж одному — шче јесть такі, шчо садки не засажені: і јім засадити треба. — Добре, каже, виберіть, так ја од посредничества одречусь. — Вони јого вибрали, а він јім фигу підніс і був заразом і посредником і предсідателем; та јак розсудив, шчо гроші земські ј він земськиј, та за ті гроші собі земельки прикупив: було триста десьатин, а стало півтори тисьачі. Бачить земство, шчо росходи великі, та ј вперло јого в „непремінні члени“.

І шчо-ж то в нас з ним подієш?

Дуже народ у нас забитиј, зальаканиј.

Јак хто ј војује, то хиба баби.

От то ж таки з тим же Миклашевським було: дали наділ Кузничанам по дві десьатині в руку, а намість сінокосу вісім десьатин лози на болоті поміж купјам, таке місце, шчо хиба там чортові болотньому жити, а трави нијакоји; льудім же говорено, шчо јім оддајетьсьа сіножать Малаховшчина, тут-же поруч, тільки в план цього не вмальували, а показали на плані лозу.

Це шче дијалось за Ждановича (бо в јого Миклашевськиј ці грунти купив); тој трохи зальаканиј, не забороньав льудьам сіно косити на Малаховшчині; так воно ј велось чотири роки.

А јак настав Миклашевськиј, та побачив по планах, шчо не

теје, доходу јому немаје ј за потрави навіть нічого не візьмеш, бо Малаховшчина зараз біља села ј толоки крестьанські поруч: скотину поуз сіножать своју ганьајуть на пашу, то чи зајде, чи ні в траву, — поміщчику не платьать, зараз настановив управльајушчого Шульца, чи німца, чи льаха — боги јого знајуть; а тој з землеміром обіјшли землі.

І пішла баталіја за сіножать.

Најіхав Шульц з чельадьду на сінокос і почали па панськиј двір копи звозити, шчоб, бач, мати право просити мирового „о возстановленіи нарушеннаго владѣнія“.

Льуде стали таки за своје ј Шульцеві добре шију рублем, шчо копи вјажуть, нагріли; та јак став прикашчик (Чех) по льульах з оружьжьа стрільати, — польакались.

Та јак і не льакатись: вбити, може ј не вбје, а скалічить, навіки скалічить.

Позабирали копи на панськиј двір.

А на другиј рік подаје Миклашевськиј жалобу мировому; позвали льудеј на суд; пита судьдьа:

— Хто торік землеју володів?

— Та ми володіли, з давніх давен володіли.

— А хто торік сіно брав?

— Та Миклашевськиј брав, та колиж він силоміць...

Мировиј „возстановилъ во владѣніи“ Миклашевського, льудеј обштрахував, а одного таки, Зајцьа Тимоша, обіцьав у острог посадити, бо він на лихо јому грамотниј і з судьјоју погризсьа. Так і пропала Малаховшчина.

А поуз нејі јшла дорога на Хоробричи ј Солоновку; по тіј дорозі скот на пашу на толоку ганьали. Пан і розсудив, шчо таким побитом він за потрави з льудеј нічого не здере; мусив другу дорогу проложити; а поки шче не проклавши, звелів прежньу дорогу од Хоробрич загородити.

І загородили; а шчо на Солоновку вона-ж ішла, — там јіјі зорано.

Скот тим часом на паші був; було це так у семіј, чи восьміј годині в вечері; треба скотині до дому јти — не ма куди: загорожено. Пријшлосьа гнати навкруги, на Хоробричи, це верстов сім, чи вісім; а там пожени, то хоч у хоробрицьких овсах буде: — хоробрицькиј орендатор за потраву злушчить, — хоч у Миклашевського житі: — і цеј не помилује. Зібраласьа громада: шчо јого в світі робити?

Јак самоправно загорожу розгородити, штрафи великі візьмуть

— страшно; јак скот на округ гнати, — те-ж саме буде: ј туди гарьаче, ј туди больаче.

От і порадив Зајаць таки Тиміш, шчоб баби заходились коло загорожи: вони баби, каже, так јіх не сіктимуть. Баби ј заходились.

Наскочили Миклашевськиј з Шульцем. Німець ухопивсьа руками за загорожу: — бијте, кричить, мене, а не позвольу загорожи рубати! А тут баба з сокіроју, јак кинетьсьа: јак би не втік німець, то так би руку ј одтьала.

А пан бачить, шчо не переливки, шчо бунт хоч і бабськиј, та справжніј, та мершчіј на копеј, та тікати, ј управльајушчого кинув.

Тільки-ж управльајушчого льуде не зачіпали; розібрали загорожу, прогнали скотину ј розіјшлись, порішивши шчо дньа ту загорожу розгорожувать.

Тоді пан инњу дорогу проклав через своји таки землі, та зараз жалобу до мирового, Демидовського чи Троцького-Сеньутовича— не пригадају добре.

Таки тридцьать один чоловік і арештовано на місьаць; а саме пора робоча була: шчо хоч, те ј роби.

От усадьбу Миклашевському ј спалено.

Та шчо јого ј робити, јак не палити? Хиба ти јому иншим побитом шчо вдіјеш? А јак запальать раз, та вдруге, та втретье, то часом і схаменетьсьа панок.

Тільки мабуть не Миклашевськиј, бо јому опріч того ј гумна (клуні) ј кошари попалили; а ј кошари добрі були: скотини в јого чимало, ј він таки у јіј кохајетьсьа.

Та не схаменувсьа: пријшли до јого сходом просити, шчоб забрав лозу (а јеји на чоловіка по півдесьатини) а дав би льудім сінокосу; обіцьали ј лозу викорчувати; а він старшину по пиці ј личмап з јого зірвав.

Хорошиј пан, шчириј і до дівчат ласиј.

Јесть такиј поговір проміж льудьми: шчо јак чужа дівка увіјде в Кузничи чесноју, то такоју не вијде, бо пан ***прозведуть.*** А про своїх і говорить не ма чого.

Так Миклашевського, здајетьсьа, шкода ј палити; а з другими иншим разом помагајетьсьа.

От у цьому ж таки повіті в ***Хріновці*** генерала Ждановича палено тричи; наважились льуде: будемо палить, поки виживемо з села.

І вижили.

Такі діла були:

Хріновка колись ***Борозні*** належала; такиј собі дурниј пан був,

зовсім безглуздиј; а на јого сестрі чи шчо Жданович оцеј жонатиј був; от Борозна ј передав іміньньа јому, а друга сестра Лизогубка з Дроздовиці діло завела, ј дуже Жданович бојавсь, шчо вона в јого мајетності судом одбере. Він і наслав у Хріновку синів својіх аж чотирьох на хазьајство: — деріть, каже, сини моjі льубі, з живого ј мертвого, поки шче наше: натішимось, поки Лизогубка землі одніме.

Ті зараз і почали „пользу изъ имѣнія извлекать“.

І все најбільш потравами: посідлајуть конеј та ј ганьајуть цілісінькиј день за крестьанськоју скотиноју і вже там чи в спашу, чи не в спашу заjме, а гроші за неjі плати.

І так доньали народ, шчо хоч пробі кричи.

Стали льуде своје добро боронити; стали бјіки шчо дньа сливе, бачать Ждановиченьата, шчо не сила, давај скот у спашу з оружьжьа стрільать.

Виходить, дешевш штрафи платити, а ніж вони тобі скотину понівечьать.

От јім гумно ј спалено; а вони за те крестьанам на полі копи попалили: приjіхали на поле та стрільали в копу, аж поки загорілась; а од неjі другі — так і виложило. Тим часом Лизогубка діло програла на суді.

Тоді з радошчів Ждановиченьата, та з ними шче Олександро Лизогуб, мировиј посредник, та Владимір Стахович, та Савченко-Більскиј, такі панки собі, та Трескин — інженер з роменськоjі чугунки — јак закурили у Хріновці, то аж на небі димно стало.

Шчо дньа таке јде, — господи!

Назганьаје прикашчик до јіх у будинок дівчат; напојать, та таке виробльајуть: — не при льудьах кажучи, горілку з чарки льльуть у такі місцьа, шчо говорити соромно, а то папиросами припікајуть: — звісно, паничі — забавльајутьсьа.

А јак перепјутьсьа вже пјані дуже, то зараз лакејів бити. Ті бідолашні ховајутьсьа, јак мога; та вже котрого ј најдуть, то з пики таке зробльать, шчо не вгадајеш, шчо воно було попереду. А потім того починајуть за морду з лакејем торгуватись. Лакеј, звісно, лакеј, — де шчо собі ј уторгује; а пика своја: загојітьсьа.

А то шче јак по јагоди підуть — теж дівчатам лихо; а чоловіка попадуть, зараз јому шапку з голови зібјуть, та ту шапку з оружьжьа розстрільајуть; а скаже чоловік слово — зараз і јого прикладом у зуби.

Пјуть, пјуть оце в Хріновці, та з відти у Городньу ј дівчат з собоју беруть де јаких, а јаких то по дорозі та в Городні ловльать, вјажуть мотузками ј везуть до Марьjі Павловни Антоновськоjі в дом.

Та там, напојівши, пороздьагајуть, та голих ганьајуть по усіх хатах: дівчата бігајуть, у вікна скачуть, а паничі з пужками за ними.

Ну, јак таких не палити?

Ото-ж і палили: так вони в Дроздовицьу перебрались: батько јіх там оселивсьа; јого ј там спалено; схопили чоловіка на пожежі, посадили в острог, допрошували. „Мене, каже, підмовлено“, а хто підмовив, — не говорить.

Тој оце самиј генерал Жданович, шчо виписав чехів у Черніговшчину: думав і геть-то грошеньат заробити, та помиливсь: купив десь у Новоросіjі землі, шчоб ото чехам перепродать і завдатку дав тридцьать тисьач чи шчо, та чехів појіхало тільки тридцьать сімеј, — так генеральськиј завдаток і луснув.

Не ма чого робити: треба було з чехами шчось инше радити; він јіх перевів у городньанськиј повіт, у своје таки іміньньа Солоновку; дав јім землі, — живуть.

Вони знишчились, јак сьуди попријіздили, бо двічи хазьајство своје збували: раз у Чехіjі, а друге в Новороссіjі, бо пожили вже там кільки ј пообстројувались; а тут генерал прогорів — треба було чехам упјать хазьајство спродувати.

А тепер нічого: живуть; льуде не льубльать јіх страх, бо дурьать народ гірш, јак жиди.

Најбільш судом допікајуть: најме там најмичку чи робітника ј плату хорошу положить; а јак срок приходить — зараз до мирового: оттој, каже, најмит міј у мене те ј те покрав; а ось і свідки (з чехів таки-ж).

Доведе до того, шчо чоловік і плати цурајетьсьа, а то ј в острозі сидить безневинно.

А јдуть до них у робітники: не рада, кажуть, коза на торг, та ведуть: підеш, јак јісти нічого ј заробити не ма де.

Забитиј у нас народ дуже.

Самі, кажу, баби тільки ј росправльајутьсьа, јак шчо: у Ильмовці бабськиј бунт був, у Дроздовці те-ж.

У Ильмовці так діло було: составив посредник Миклашевськиј уставну грамоту поміщику Јеврејінову: триста десьатин крестьанськоjі јому вирізав і крестьан на викуп.

Крестьане нічого того не знајуть (обдурено јіх); Јеврејінов уставну грамоту узьав, викупну ссуду одібрав — і ні гадки собі: а тим часом посредник з землеміром приjіхали Јеврејінову земльу нарізати: крестьане кажуть, шчо вони не хотьать на викуп, шчо за предківську земльу не платитимуть; Јеврејінов туди з становим нахопивсьа, нальакав мужиків: стојать без шапок: добре,

говорьать, згожујемось; робіть, јак знаjете; а тут баби ј забунтовали, так і чоловікам соромно стало: понадівали шапки, та до панів: ***а чи довго, сьакі-такі, з нас будете дерти?!***

Јак загула громада, то пани в ростич; становому таки ј боки помјали, бо перший в руки навернувсьа.

Нічого з того окрім екзекуціjі не вијшло; прозьбу подавали в сенат, так сенат за поміщика руку потьаг: звісно, ворон ворону ока не викльује: тепер шче опріч викупа за „провладѣніе“ треба платити.

А чим јого платитимеш?

Најшли адвоката — Зубович такиј јесть у губерніjі — чи мало до јого наших грошеньат перејшло? Ја, каже, вас визвольу, бо сенат јакусь помилку зробив.

Та бреше, мабуть, добродіј Зубович: шчось довго визвольа — і чи визволить, чи ні, а в кишенці в јого наші грошеньата брьазчатимуть.

Де вже то сенат за свого брата пана помилитьсьа.

А в Дроздівці те-ж баби бунт підньали колись.

Ну та там і саме бабське діло було.

Панок таки дроздовицькиј Лизогуб Олександер крестьан своjіх од старого до малого на сахарні заводи најмав; јак тобі чотирнадцьать год вијшло, то ј најмаjе; а старих до шостого десьатку — тим і жив, бо землі в јого хоч і пјать тисьач десьатин, та піски-ж такі, шчо ј не ори ј не сіј: даремна працьа.

І таким побитом у јого тринадцьать тисьач карбованців доходу було.

А тут вольа: вольа волеjу, а льуд загодьа на заводи запроданиј.

Дівчата ј не пішли.

Зараз діло до посредника; а він-же Лизогуб і посредником у тому участку.

— Не можна, каже, — јдіть!

Баби рспет зньали; а кінець тому звичајниј: москалів привели, та в острог де кого посадили,—сидьать і досі. Оттаке-то.

Та ј чимало по повіту таких случаjів. — Терпиш, бо шчо врадиш: подај, боже, хоч з голоду не попухнуть.

Бідота в нас скрізь, та ј темна, неосвітна.

З свого-ж брата, јак козаки часом, розживетьсьа гірш пана: ти в јого гроші позичаjеш за одробіток, то він з тебе ліј витопить.

Жидова, та оті чугунники-інженери ліса покупили панські, порубали: шчо хоч, роби, чим хоч, хати топи.

Та јак порубали тепер, то жди, поки наросте: і дітьам нашим не діждати, јак по холодних хатах зімоју не повимерзаjуть.

Грошеј у льудеј кат-ма; јак шчо до чого, у жида худібчину позастановльаjеш; звичаjне 60, 70 процентів беруть, јак хлібом оддаjеш; јак грішми, то менш, часом тридцьать навіть. А то „попечительства“ јесть, при них громадські гроші буваjуть а то ј земські „ссудосберегательныя товарищества“, та не багато з јіх користі.

Кажуть, в Олешні та Суховершчині добре отте товаришчество јде. Не знају: чутка јесть, а про те не скажу, чи правда. Там більш ганчарі живуть; посуду по јармарках возьать, то може ј так: продасть посуду ј довг заплатить. А хліборобу — јак јого заплатити иноді: через шість місьаців платити треба, а хліб в в јого не вродить, та на другиј рік не вродить, та виженуть јого за довг з того товариства, на других ті гроші розложивши, то ј підеш уцјать до жида худобу застановльати.

А то ј так: багатирі земську ссуду по руках розберуть, бо земство ј ссуду даjе, на кожного члена в товариство по 25 карб. до півтори тисьачі; так ото-ж, кажу, розберуть багатирі ссуду та нікого в члени ј не прирмаjуть; самі візьмуть по 10₀/⁰, а роздаjуть від себе за одробіток чи за хліб по 40 і 50%.

От тобі ј користь; а земство пишаjетьсьа: ми каже, „дешевиј кредит“ сільському льуду вигадали, ми јому в јого пригоді та безголовјі запомогаjемо.

Добре запомогаjе тим, шчо бідоту обдираjуть.

Не поможе, думаjеш, бабі кадило, јак бабу сказило, — так і отті ссудосберегательні товариства.

Хиба такоjі помічі треба?

Ні, мабуть ніхто не поможе, поки сами собі не поможемо.

Може, јак би льуде освітні були, а то јака наша освіта? Вчителі најбільш поповичі, шчо ј собі на попи метикуjуть; — така-ж з јого користь, јак і з попа і јак би јого сила, то здирство таке-ж було-б.

Бо в нас јак за вінець пјати карбованців не даси, то не вінчатиме; а за вмерлого за малого два, за великого чотирі, або пјать, а то каже: ховајте самі.

Воно-б можна на це пораду најти: через три дні, хоче не хоче — заховаjе; та недостатки-ж наші: не спроможешсьа три дні мерцьа *содержать*.

Там јакось у Ваганичах роковини чоловік справльав по батькові; пријшов піп з молитвоју; а тут напечено наварено: звісно, такиј случај.

Пита піп зараз: а шчо даси за молитву?

— А шчо-ж, каже, батьушка, бідность наша: карбованцем не почребујте.

— Давај три, а то не буде тобі молитви.

— Змилујтесь, батьушечко, воно-ж наварено, напечено, — погније все марно.

— А мені шчо: нехај гније.

Мусив бігти чоловік на село позичати ті два карбованці; роздобув десь, піп тоді молитву прочитав.

У того-ж таки попа пријшли льуде до сповіді.

— А дрова мені, таке ј таке вашіј матері, каже, приходили зімоју рубати?

— Ніколи, батьушка, було; ось трохи обробимось, — порубајемо.

— Тоді ја вас і сповідатиму. Ідіть, рубајте зараз.

— Е ні; ми до сповіді чисті сорочки понадівали, такі дрова рубати тепсречки не підемо.

Пішли ј порадились: не хоче піп сповідати, так ми, трьасцьа јого матері, ј зовсім говіти не будемо; та до старости церковного: вертај наші гроші, бери свічки назад.

Піп тоді схаменувсьа та: „ја, каже, вас пропшчају“.

На другиј день причастьа примусив поклони бити; били, били, аж шиjі заболіли.

А дрова ј досі на поповім дворі не рубані лежать“.

З Полтавського повіту, з Решетиловської волости.

„Не ма житьтьа та ј годі! Шчо рік—то ј лихо, шчо другиј,—то ј більше. Перш хоч заробиш було шчо-небудь: підеш було на заробітки, хоч приміром у Черноморьа: тут ти прохарчујешсьа цілісеньке літо ј грошеньат заробиш чимало, а там дивись, пријдеш до дому, — і жінка шчо небудь придбала. От воно ј гаразд! І подушне, ј за землю, ј за другі повинності заплатиш, — і шче дивись је за вішчо ј прозімовати. А топер шчо? Підеш на заробітки, — заробиш вірьовку на шију, та ј вертајешсьа з тим. От приміром хоч і недавно: пішло з Решетиловки чоловік 50 на заробітки в Чорноморьа, — та ј шчо ж вони заробили? Нічого. І своје, шчо туди несли позбували, а з відтильа серед жнивів в одних сорочках, з голими руками повертались. Робили, кажуть, по 5 коп. в день. От вам і заробітки! І літо пропало ј не принесли нічого, а подушне давај, хоч з шкури вилізь! Лихо та ј годі! Хоч би землі својеjі хоч трохи було більше, то воно б шче сьуди туди, а то просто ні з чого, не кажи, потьагти. Скотини держать теж не можна. Толоки својеjі, — обчеськоjі кат јіjі ма, а в панську толоку віддати не кожниј спроможетьсьа, бо в нас, бачите, за кожну штуку пани беруть по 4 карбованці за літо. Деж јіх узьати вбогому чоловікові, јак він на зіму все, шчо було, позбував на харч? А своју кілько раз не силкувались завести — так усе дарма. Бідні, бачите, ј согласні, так з багачами каші не зварите. Ти јім одно, — а вони тобі друге. Деж јім отдати десьатину на обчество? „Це дльа нас, кажуть, зовсім не з руки. У нас і так је на чому пасти. На вішчо нам та обчеська толока“. А бідні, звісно, без јіх толоки не вигадајуть саме з својеjі землі. От так і живемо без толоки, платьачи за кожну скотину по 4 карбованцьа в літо.

Дома заробить теж не можна, бо всьакиј раз так тебе обдурьать, шчо ј не зуздриш, відкільа тобі ј лихо склалосьа. Повидумували јакісь „квадрати“, та ј морочать льудеј. А там јак наньньав тој квадрат, то дивись десьатини ј не ма. Грошеј давај карбованців по 7 по 8 за десьатину, а јак сінокіс, — то ј по 15 карбованців. А візьмеш шчо не будь на відробіток, то ј знов одурьать. Замісць десьатини дадуть тобі $1^1/_2$, таj роби на здоровьа. А дітись ніде — треба робить.

Суда теж не шукај. Підеш у волость з голими руками: кланьајешсьа, кланьајешсьа, так ніхто тебе ј не бачить, а багач, јак тілько ввіјшов, так усі до јого, бо је в јіх надіја, шчо купить горілки! От јого ј право, а ти оставајсь без нічого. До твојеjі біди ј діла нікому не ма. Все мов воно повидумувано дльа багатих. От приміром хоч і земство: ну, шчо з јого бідному чоловікові? Звісно нічого, бо там усе сидьать такі льуде, котрим до бідних і діла нема нијакісінького. Вони тількі себе знајуть і за себе радьатьсьа, шчоб усе јім добре було. А воно, бачите, јак би таки в земстві були льуде бідні, то воно б може ј доладу було. Тоді було б кому ј за нашого брата руку потьагти. А багаті шчо? Хиба вони знајуть, шчо нам погано, а шчо гарно? Ситиј голодного не розуміје, — а хоч і розуміје та тільки про себе“.

IV.

МАРНІ НАДІЈІ.

А) ВИСЕЛКИ.

Кидати свіј крај та јти шукати хліба ј долі на чужині,—це не легко доводитьсьа льудім, і певно кожниј, хто тіка з дому, бува до того примушениј лихом, дуже великим...

Попередні дописі показујуть, јак стојать в нашому краіі діла по хазьајству ј по народніј освіті. Бачили ми, шчо „вільного" та безземельного робітника в нас обдирајуть тепер і ті, в кого він најмајетьсьа в строки чи јак, і ті, котрі наче б то зарімьајуться навчати јого уму розуму чи через школу та церкву, чи через суд, — обдирајуть јого ј урьадники, ј пани, ј жиди ј попи, та ј з својіх де коли зјавльајутьсьа здиршчики такі, шчо не згірш за чужих. Так виходить, шчо багато кому нічого не зостајетьсьа, јак кидати своји рідні села та бігти на житьтьа туди, де шче менш народу живе, ј де через те пани шче стережутьсьа пльундровати робітників так, јак у нас.

Зо всього лиха одначе најбільш нагадује сельанинові про переселеньньа нодостача землі. Скілько јіји је в нашіј крајіні в сельан та поміщчиків — про це ми приводили числа, јак ішло діло про земльу. З дописів про најмитство видно було знов, шчо народу в Украјіні тепер так багато по дејаких місцьах, шчо мужики иноді раді најмитувати хоч за шматок хліба та ј то пани не завжде пријмајуть јіх, і вони мусьать іти на заробітки в Катеринославшчину, Херсоншчину та Таврическу губернију, але ј там знов де коли не переливки бувајуть дльа јіх.... Повторимо тут і те, шчо братись за роботу в строки та виходити на јакиј час на заробітки з свого крају в чужиј — це шче так сьак помога тим з крестьан, котрі хоч де јакиј шматок землі мајуть, тим же, в котрих тілько всього землі шчо під хатоју, тим справді все це мало пособльа. Осібно не доладу таким

марно гајати ј час, і гроші на те, шчоб переходити, чи переїздити по чугунці на заробітки далеко від својіх сел. Певно, шчо цім краще б вжо було на завжде виберативсь з дому, бо за дльа одноји оселі шчо раз вертатись відти, де більш роботи, ніјак не приходитьсьа.

Сельане знајуть це добре, і јак би јіх вольа, то хоч і важко було б јім кидати рідні села, а все ж би вони далеко в більшому числі висельались на південь, ніж тепер це бува. Та тим то ј горе, шчо „вільним" робітникам в нас вольа, јак звісно, не велика. По дорозі на нові оселі јім стајуть і закон, і всьакі беззаконні притиски панів та урьадників.

На панујучому у нас законі про переселеньньа крестьан шче можна примітити старі жахапньа московського урьаду — јак би льуде не поховались від податків. З за цього жаханньа в XVI—XVII століттьі в Московському царстві ј кренацтво було заведено, з за цього ж і тепер льуде в нас не мајуть права жити там, де јім було б жити вигіднійше. Між тим по таких губернијах, јак Черниговська та Полтавська, все, шчо там робитьсьа, кожного наводить на думку про переселеньньа льудеј. І хоч би шче в російському царстві землі зајвоји не було, то можна б було менш дивуватись, шчо урьад переселенства жахајетьсьа, а то ні — землі такоји багато ј на Дону ј у Черноморіјі, так шчо јак би хто ј перејшов на нову оселью, то все ж мусив би зостатись під царським урьадом і податки јому ж таки, а нікому иншому платити. Знов же, коли вже урьадові дуже багато діла до панських здобутків, то ј у такому разі мусив би він помагати льудім у нас переходити в такі краји, де пани в урожајні роки за робітниками трохи не бјутьсьа, јак це наприклад читали ми ранійш про катеринославських, херсонських та таврічеських панів. Тепер же урьад наш наче б то тілько полтавським та черниговським панам і хоче доставити дешевих робітників, а про панів південноји Россіји ј зовсім забува.

Шчо все це не видумано, доволі придивитись до самого закона про переселенство. По закону цьому 1) крестьанин, перш ніж кидати своје село мусить віддати громаді свіј наділ і мати пријемниј приговор від тијеји громади, куди јде, та увольнительниј від својеји; 2) не мусить бути в переселенцьа недојімок ні по јаким зборам, а ні по громадському, а ні по земському, а податки мусьать бути в јого заплачені вперед аж до 1 грудньа нового року. Окрім усього цього переселенець мусить, звісно, заплатити, перед тим јак виходити, всі борги, јакі були в јого, мусить також мати дозволеньньа на виход від батька-матері.

Звісно, шчо сповнити все це можно хиба більш заможним льудім, дльа тих же, в кого тільки ј је, шчо оселья, такиј закон усе

одно, шчо заборона пересельатись. І справді дуже рідко випада тепер так, шчоб бідні льуде јшли туди, де б јім було трохи вигіднијше жити, хоч јім то саме најбільш і треба висельатись...

Та не через один закон у нас бувајуть задержки переселенцьам, а ј через усьакі беззаконні притиски од панів та урьадників. Панам, бачте, в нас дуже не здатно, шчоб меншало робочого льуду коло јіх, бо јак льудеј поменшаје, то зараз робоча плата підниметьсьа, ј через те ж то вони коли не тим, то другим вијіскујуть вдержати льудеј од переселенства. Іноді вже льуде ј пријемниј приговор мајуть і своја громада вже јіх увольнила, ј усе вони позаплачували, — та все вијти з села не можуть. Іноді старшина сховаје пријемниј приговор та ј каже, шчо нијакого пријемного приговора не получав. Іноді ж і другиј хто з начальства слухати не хоче, шчоб був увольнительниј приговор виданиј, і коли крестьане приходьать за јім до них, то тілько ј чујуть јіхні прикази слугам: „гонить в шију“. Підстројувајуть усьакі штуки ј сами пани: тој з переселенців јім винен стілько то карбованців, а тој не одробив чогось там і таке інше... От і пересельајсь тут!

Де коли більш року пројде в усьаких сперечках і з урьадом і з панами, ј на решті льуде, ростративши остатньу копіјку, мусьать волеју неволеју кидати думку про переселенство.

Не рідко воно ј так бува, шчо сельане зберутьсьа пересельатись не знајучи добре всього того, шчо каже закон про переселенців — і тоді јіх вертајуть з дороги до дому та шче, јак коли, то ј судьать...

Јак бачимо поки шчо ј переселеньньа не багато горьу льудському помогајуть.

З ***Миргородського повіту,*** полт. губ. пишуть:

„І дома тьажко ј на заробітках скверно! роскazујуть сельане: шчо јого робити, куди тікати, де кращчих міст шукати? Дома дуже скрутно стало жити, особливо тепер, јак настало оце межуваньньа. То було таки ј панська земльа в толоку ходила, а тепер панські землі одјшли в одрубні куски, землі стало менше, шче ј земльоміри багато покрали—тепер ніде ј скотини випасти. Треба тікати куди небудь! От і пустились на посельане: із ***Комишноjі*** пішло сеј рік (1876) після великодньа ***тридцьать*** сімеј, сливе до сотні народу. З ***Зујевець*** пішло на посельане девјать сімеј. Один чоловік пішов усього з двома карбованцьами, —жінка в јого хвора ј пјатеро малих дітеј.—Јак ти зважујешсьа

так іти, без грошеј? питајуть јого. — Однаково, де не пропадати! Пријдетьсьа дорогоју побиватись, Христа ради кормитись: на бога милосердного одна надіја, відказује він. Другиј сам хвориј з пјатьма карбованцьами в кешені пішов теж у дорогу; з ним ідуть жінка ј вісім дітеј.

Котрі шче пішли з грошима, то тим добре ј на посельанах; але горе бідним льудьам! Де јакі з них уже ј повертались до дому. Зујевські посельане вијшли 19-го маја, на вознесеньньа; перед тим јак вијіжжати вони наньньали попа, шчоб оделужити молебень на мајдані. Так јак діло було в сьвато, то дуже багато зијшлосьа народу випровожати својіх земльаків. Дуже тьажко було дивитись на те прошчаньньа; не було, мабудь, і одніјі льудини, шчоб без жальу вијшла дивитись: у всіх були сльози на очіх, де јакі зовсім плакали: кожниј думав, шчо, може, ј јому не забаром також спродувати свіј убогиј скарб і пакуватись куди небудь на слободи, шукати кращчојі долі“.

В другому місті з ***Миргородського*** ж повіту говоритьсьа

„Двадцьать дві сімјі, пише дописуватель, најбільш з хутора Чернишівки, мајетка ***Н. В. Черниша*** (тілько дві або три сімјі з сусідніх сел) надумали покинути својі погапенькі осадьби, шчо здобули були від поміщчика (грунту јім зовсім не дано) і переселитись на слободи. Слобожане з дозволеньньа непріміннoго члена повітового по крестьанським ділам присутствіја графа О'Рурка відобрали собі в волості вимітки з поименних списків і т. и., дали одному з својіх довіренность і послали јого шукати місцьа дльа виселеньньа аж у ставропольську губернију. Тој пішов туди; одно з станичних правленіј ціјеjі губерніјі видало јому бумагу про те, шчо станична громада здатна пријньати јого самого та јого односельців до себе, јак шчо тілько вони будуть відокремлені својеју власноју громадоју. З тим він вернувсьа до дому.

8 маја поміщчик прочув від кресьан про се ј зараз же написав до непріміннoго члена повітового по крест. ділам присутствіја та до помічника справника, шчо крестьане ***скопом*** готујутьсьа јти на слободи (закон заборонья ходити скопом). Зараз же справник командировав станового в село Чернишівку, ј тој (разом з Шишацьким старшиноју) појіхав робити дознаньньа. Волость відобрала теж бумагу від Черниша з такими предложеньньами: 1) не видавати наперед до јого поміщчицького дозволіньньа паспортів 24 душам, шчо служать в економіјі (в ціј лічбі опинились і всі так звані підсусідки, себ то, шчо живуть в јого хатах) тим, шчо најньалисьа в строки, та крім сього, одному шче мірошникові (вијавилось, шчо правленьньа видало вже паспорт

мірошникові ј трьом з 24 душ до поміщицькоїі бумаги, ј вони вже пішли собі з села); не дозвольати крестьанам пересельатись на слободи, бо такі то сельане (јде список льудеј з обозначком десьатин і днів робітничих) повинні јому 250 косарів і 260 грабарів-жінок доставити за взьате ними на скіс поле та за товар і вівці, шчо пасутьсьа на поміщичіј толоці. По невеличкому списку поміщика видно, шчо він добриј хазьаїін. Так наприклад за не цілу десьатину беретьсьа один грабарь, котрого треба б давати тілько за повну, але ніде не маје того, шчоб за одного грабарьа поміщик видав на скіс більш јідної десьатини. До того шче поміщик оповістив в своjему листі, шчо крестьане за сесь рік не виплатили јому викупу....

Ну, звісно, член дав предписаньньа у волость, шчоб крестьан не випускати, поки не дозволить губерньске по крестьанським ділам присутствіје, та шче ј запитав, на јаких основах крестьане здобули собі паспорти, хоч вони јіх і не гадали здобувати. Крестьане појаснькајуть, шчо вони здатні заплатити увесь викуп за усадьби в казначејство, шчо хати продадуть, а грунт, шчо під ними, покинуть даремне ј підуть на слободи. Становиј појіхав, повідберав паспорти, котрі були тілько у заробітчан, і заказав навіть і не гадати про переселеньньа до кінцьа діла про осадьби.

На тім діло ј стало, бо пан осадьб назад брати не хоче, а хоче виплати грішми“.

Тој же самиј дописуватель пише нам шче ј про другого пана.

„Один з бувших крепаків 80 літнього поміщика Миргородського повіта, Клименко (100 десьатин грунту) збиравсьа јти на слободи. Звісно пішов до пана. — Оце ја, каже, хочу на слободи. Так чи не прíјмете своју осадьбу назад.

— Чому ж не прију? Своје прију, від свого ніколи не відцурајусь.

— Ну добре, беріть гроші та давајте росписку.

Пан видав росписку.

Через днів три прибіг він до волості тај каже: „оттакиј то Степан побунтовав міні увесь хутор; усі льуде бунтујуть, хочуть на слободи. Не випускајте јого з села, будьте ласкаві“.

В другіј дописі *з Полтавшчини* про беззаконні притиски читајемо:

„Шчоб вдержати льудеј від переселеньнь на Дон і в Черноморшчину посредники по тајному приказу губернатора Мартинова та ј з свого поводу, бо знајуть свіј інтерес, робили усьакі притиски, шчоб не пускати народ на переселеньньа. Наприклад робили так: Сімја спродала шче з весни своје збіжьжьа, скот, хату, грунт під хатоју ј поле передала своїім однообчественникам; получила теж і пријемниј приговор на Дону. Так шчо ж ви думајете? посредник не звелів старшині віддавати увольнительниј приговор на бумазі, хоч обчество ј дало јого на зборні. Приходить весна, половина літа, сімја мусить харчуватись на готові гроші, а приговора все не дајуть јіј. Вже наскучило ј до посредника ходити, бо він јак тілько зобачить јіх на дворі, то зараз кричить: „гоніть в шију“. Вже ј літо минаје, пријшла сівба — не јти ж у дорогу проти зіми, треба перезімовати шче дома... Тілько ј на другу весну посредник не пустив јіх. Так то воно ј вијшло, шчо льуде мусили, потративши багато грошеј, не мајучи за душоју а нічогісінько, зостатисьа дома на завжде та најматись в панів у строки.

Цеј случај так нальакав крестьан нашоїі сторони, шчо вони ј усі годі вже пересельатись на Дон.

А то преже було з апрільа до јуньа скрізь по дорогах стрічалисьа валки кінних підвод — усе переселенці јшли. Тих, шчо пересельајутьсьа, зараз можна пізнати: віз критиј, а відти визирајуть і рогачі, ј ночовки, ј одежа, ј малі діти. За возом сімја јде пішки, навіть і діти год по 8....“

В дописі *з Перејасловського повіту*, шчо јде тепер, переказано, јакі мошенства підстројујуть волосні старшини, шчоб тілько вдержати сельан від переселеньньа.

„Недалечко од Перејаслова јесть село Стронова. Від панів тут не ма льудьам життьа. Можете собі здумати, шчо пан Корсун не тілько сам дере, а пригадав спосіб напускати своїі бжоли на мужицькі ј спустоша мужицькі пасіки! (?)

Так от через усьаке здирство та мошенства не ма зовсім льудім життьа тај годі. От через це ж то де јакі ј тікајуть у другі краја. В 1876 р. аж 10 сімеј порішили виселитись куди небудь, де менш панів, де землі більш. Послали вони двох розвідчиків в Ставропольську губернію, шчоб там, бачите, розібрать та роздивитись, а јак місце јаке сподобајетьсьа, то ј документ узьати пријемниј. Пішли ті два, роздивились і јім там подобалось; узьали пријемниј приговор від ставропольськоїі громади, тај вернулись до дому за збіжьжьам. Та не так то скоро це можна зробити в нас. Бісові пани та старшина ј тут штуку викинули, шчоб јак небудь зупинити тих льудеј, бо не льубльать вони коли багацько льудеј пересельајетьсьа: бојатьсьа, шчо через це льудеј поменшаје ј робочі руки подорожшајуть. Тілько ж је в нас чоловік такиј, шчо а ні пани, а ні старшина одурити јого не можуть. Він јіх і думку зна ј за всьаку неправду спо-

ритьсьа з ними. Попам та жидам теж спуску не даје. Всі вони страх јак јого не льубльать. От так він, бачите, ј тут вмішавсьа. Він добре знав, шчо ми хочемо виходить, призвав нас до себе тај сказав: „јак шчо принесете ви відтільа приговор, то не давајте старшині, а лучче зробите, коли віддасте мені“. Ми так і зробили: принесли приговор до јого. Він узьав, зньав з приговора копіју при писарьу ј поньатих, а настојашчу одіслав до старшини. Пријшли до старшини тај подајемо приговор, а він, јак затупотить ногами та закричить: „убірајтесь проч! Ја не дам вам увольнительного приговору“. А потім трохи тихше: „І чого вам шльатись? Ви знајете, шчо на одному місці ј камінь оброста“. Еге, думајуть собі льуде: „роскажи батькові своjему цьу пісньу, а ми вже јіјі чули....“ Чого вже тут не було: ј просили, ј молили јого — так ні, каже, шчо не дасть приговору тај годі, хоч ти јому пльуј у вічі. І шчо ж вијшло на решті? Чујемо, вже каже, шчо він і ніјакого пријемного приговору не получав. Вертајемось до благодітельа, росказујемо јому. Тој скіпів та до старшини.

— Јаке, каже, ви мајете право задержувати льудеј, коли вони получили приговор і за ними нічого не числитьсьа?

— А хто, каже старшина, зна, шчо вони приговор принесли?

— А хто зна?! каже старшині наш добродіј, в мене копіја је з јіх приговору.

— Јака, каже, копіја?

— Така копіја, одвітив наш добродіј, шчо јак ви не віддасте јім увольнительного приговору, то вас в Сібір пошльуть.

Нігде було дітись јому: треба було видать јому увольнительниј приговор. Він, бачите, ј не задержав би јіх, та все таки пријшлось би в другиј раз іти в Ставропольську губерніју, а бідному чоловікові за вішчо јого ходить? От через те б і пријшлось б јім остатись. А тепер спасибі доброму чоловікові: все добре вијшло. Але папи не дрімали. Захотіли, шчоб землья, котра була в тих льудеј, перејшла јім в паділ, так ні — цур дурньу та масла грудка! не појіхали ј тут. Вціать таки вступивсьа тој самиј добродіј. Пријшов він у волость тај слуха, шчо старшина каже. От старшина наровить так, шчоб землья досталась папам. А наш добродіј, звісно, не тієјі заспівав. „Јака, каже, вам вигода отдати панові земльу, хиба хочете, шчоб післьа за ту ж земльу платить по десьать карбованців за десьатину, хиба вам і землі не треба? Та ви лучче сплатіть по $2^1/_2$ карб. за десьатину, та ј запишіть јіји в громадську земльу“. Громада јого послухалась“.

Про те, шчо сельане иноді кидајуть своји села, не знајучи добре закона про переселенців, пишуть нам з ***Кременчуцького повіту*** ось шчо:

„Льуд з наших крајів здатен цілими селами переходити на поселеньньа. Ідуть најбільш у губерніју Ставропольську. Причина цього та, шчо землі тут у льудеј дуже не багато: десьатин пјать або три на сімју, то ј то шче добре, а кілько је таких сімеј, шчо ј зовсім землі не мајуть. В Ставропольськоји ж губерніји дајуть по пјатнадцьать десьатин на ревизьську душу.

Тільки ј висельајучись сельане не можуть збутись горьа, та шче ј чималого. Не розібравши, јак слід, діла, попродавали вони мајже дурно своји хати, товар і земльу, шчоб то јти на поселеньвьа. Коли тут діло пішло шкереберть: означилось, шчо тільки ті можуть іти, хто заздалегідь приписавсь там і здобув з својеји волості увольненьньа від громади, усіх же остатніх повертајуть назад, давши јім пројіхати верстов сорок від свого села. Дьакујучи цієји каверзі де јакі льуде позоставались конче без хліба, хат та худоби... Лихо тај годі.

А от вам вчинок станового пристава міста Городишча, п. Аристова. Ішли через се місто льуде на поселеньньа. Один з них, крестьанин Г. був винен у лавку жидові десьать карбованців. Не знају вже јак це було, тільки Г. пројіхав Городишче, не заплативши жидові боргу. Жид, провідавши про те, шчо Г. хоче јіхати, не віддавши јому грошеј, мершчиј до станового. Не віджіхав Г. з посельанáми ј пјати верстов від міста, јак нагоньајуть јіх двоје вершників — кличуть Г. до станового. Тој приходе. Становиј править з Г. десьать карбованців боргу жидові та шче десьать карб. за вчинок і десьать за те, шчо він, становиј, посилав за Г. вершників: усього значить тридцьать карбованців замість десьати. Г. мусив віддати все це та шче ј у холодноји поседіти. Куди ж пішли ці двадцьать карбованців, котрі п. Аристов виправив з Г. за вчинок і за вершників? Запевне, спокіјно лежати јім до віку в кишені шановного станового пристава“.

Вже в II т. Громади, в статьті „Украјіна ј центри“ (стор. 406) було зачеплено, шчо россіјське начальство не вміло впорьадкувати виселків льудеј на порожні, або малольудні землі, навіть так, јак вони впорьадковані в Північніј Американськіј Спілці,—шчо в Россіји порожні землі роздајутьсьа чиновникам та папам, до котрих виселенці мусьать поступати в нову невольу. Додајте до того темноту наших виселенців, — то ј зрозумієте, чому небагато виграјуть вони ј на нових виселках. Ось напр. јаку сумну картину долі виселенців мальује нам допись з ***Миргородського повіту:***

„З села К... більш 30-ти семej пішли на слободи, на Кубанські степи шукати собі кращчоjі долі. Позбували вони все за безцінок — землі j грунти; знаjшлись такі льуде, шчо дуже покористувались з посельан.

Набрались льуде лиха, поки діjшли до тіjеjі обітованноjі землі, коли не тут то було. З початку августа вже почали вертатись назад. Шчож jіх примушувало так швидко до дому тікать? Один з посельан росказуjе:

„Приjшли ми в абхазськиj поселок. Там живуть заслані старовіри. Вони нас стали питатись: „за jаку вину вас сьуди послано; от нас сьуди шче при царі Миколаjі заслали, та тепер і десьатоjі части не зосталось — всі вимерли; он гльаньте — тут більш гробів, ніж льудеj, тут дуже нездорове повітрьа“. А сами вони такі жовті та худі, мов з хреста зньаті. Ми тут оселились, почали собі строjіть курінi, — лісу багацько, води доволі, паші теж багато, тілько хліба ніде сіjать, треба розчистить попереду, та гноjу навозити, та тоді тілько вже j можна орати. Бачимо, шчо погано, хліб треба куповать, та все таки не віримо, шчоб не було тут степів. Зібрались ми, пішли в гори, шчоб подивитьсьа кругом, чи невидко де широких степів. Набрали харчів і пішло нас 6 чоловіка. Лазили скрізь по горах — ніде не видко степів; знаходили де-де місцьа де були аули черкесів. Біс jого знаjе, jак вони вже там і жили: де небудь на такому шпилі притулитьсьа, не мов та птицьа; кругом аж страшно дивитись, тілько j видко небо та земльу; тутечки ж кругом і садочок. Так ми ходили,ходили, нічого не знаjшли, тілько з півсотні груш пазбивали. Так прожили ми з тиждень. На другиj тиждень стали нездужати діти j жінки. Шче до того, там часто Черкес у ночі набігаjе; через те, тільки шчо сонце заjде, зараз поставимо сторожу, таj льагаjемо спати. Світить світла не можна, бо він іде на вогонь, виглядить хто jе в хаті, та j стрільаjе туди. Так було в вечері — страх один, аж сумно буваjе: увесь поселок аж гуде — стогнуть, хворі лежать у пропасниці. Та шче така кльата пропасницьа, шчо jак затрусить, то так тебе поламаjе, шчо на другиj день, мов побитиj лежиш; а далі почне чоловік пухнуть... Бачимо, шчо погано: лікарів немаjе, ліків ніде достати, — стали льуде мерти, так ми даваj до дому. Обчество требуjе по 25 карбованців за те, шчо випише — шчо jого робити?! Ми шче jак з дому jшли, то попереду посилали двох чоловіків одібрати місто, заплатили jім по пjать карбов.; ми б і раді дати, та нічого давати: вже дуже здержались. Пішло нас 7 чоловік у Катеринодар до начальства козачого просить, шчоб нас випустили. Там ходили по канцельаріjах, та таки добились до генерала, то шче 19 карбованців з нас узьав писарь. Добились таки до генерала, стали плакати та просить jого; він jак заходитьсьа кричать: „какоj чорт прінёс вас сьуда, ньегодьаjі! Только шльаjетьесь; пашлі вон, дуракі!“ Коли це другиj, шчо коло jого був, мабуть полковник, або шчо, каже, шчо одпустіть jіх, бо там климат нездоровиj. Тоді генерал каже: ступаjте собі, „дураки“, та більш і не jавльаjтесь. Jак ми сказали, шчо з нас требуjе обчество по 25 карбованців за те, шчо випустить, тоді він звелів написати, шчоб не сміли нічого брати j випустили нас до дому. Туди ми jшли усього 4 тиждні, а назад більш 2-х місьаців, і jшли вже гуртом; jак у кого вмер хто, то ті j просьать, шчоб не кидать. Заjіздимо куди небудь у село, поховаjемо, j тоді jдем далі j так скрізь по дорозі зоставили ми слід з своjіх трупів. У мене шче в станиці померло двоje хлопців, жінка на дорозі родила, а тепер лежить, jак колода опухла, насилу довіз до дому. У другого там умерла жінка і двоjе дітеj, а він сам з двома хлопцьами доjіхавсьа до того, шчо вже не міг устати з воза, шчоб перепрьагти коньаку, та впросив чоловіка, шчо jшов з заробіток, шчоб сів на віз та довіз jого до дому. Дома ж через тиждень і вмер. Осталисьа тілько 2 хлопці, та j ті лежать опухлі. Брат міj насилу дотьагсьа: у Ростові покинув і віз, бо коньака здохла, було трохи грошеньат, так по машині до Полтави доjіхав. У брата діти там померли, а жінка вже на дорозі впокоjілась, сам з душеjу тілько j вернувсь, змоги зовсім не ма, вибивсьа з сил, а тут шче не ма j пристановишча, родичи виганьаjуть з хати. Та коли б мені хоч трохи одужати, все б таки перебивсьа jак небудь“. — Шчо ж тебе заставило jти на посельане? — „Та так, знаjете, шчо jа цілиj вік чужиj робітник, землі не було, податки тьагнуть. Бивсьа, бивсьа, — даj думаjу, піду на слободи; може там собі знаjду шчастьтьа, зробльусь хазьаjіном на вольніj землі. Де jакі пішли j багаті, а більш того, шчо бідота. Кобильацького повіту пішло більш 300 семеj, та всі j повертались. Там ішли все багаті, тож jім хотілось шче кращчого житьтьа, бо бачуть, шчо тепер усе таке стісненьньа“.

От вам і дольа робочого чоловіка: половина повмірала; ті, шчо вернулись — хворі j не маjуть пристановишча. Мабуть вже не поправльать вони ні хазьаjства ні здоровjа; підуть вони шче в гіршу невольу до всьаких здиршчиків!

Б) МРІЈІ.

Не мајучи нijакоjі втіхи в теперішньому житьтьу, народ у нас все жде, шчо не забаром стане лучче, шчо *царь відбере усьу земльу од панів та отдасть мужикам.*

Чутка про це ходить по всіј Украјіні.... По дејаких місцьах льуде почали навіть спродувати ту земльу, јака в јіх је, бо сподівајутьсьа, шчо все одно скоро кожному хліборобові дарма наріжуть земльоміри стілько польа, скілько јому треба. А по других місцьах знов чујеш, шчо тој, чи другиј чоловік не хоче синові куповути землі „бо, каже, ј так скоро він получить післьа *красној різки*“.

Звісно, від такоjі марноjі надіjі крестьан самим јім тілько шкода, а користь — жидам, котрі поспішајуть куповати земльу по дешевіј ціні.

Про *красну різку* цьу з *Полтавшчини* пишуть нам ось шчо:

„Давно вже скрізь по Украјіні јде чутка, шчо земльу нарівно різатимуть, ділитимуть між усіма льудьми, шчо буде *„красна різка“*. От же ж у нас у *Лохвицькому* повіті оцьа чутка вже до того дјішла, шчо заможні льуде починајуть земльу збувати. Је тут містечко *Јусовці* — так у тіх Јусовцьах кілько заможних козаків, тијеjі чутки наслухавшись, вже ј грунти своjі попродали жидам, бо жиди тују чутку про земльу піддержујуть усіма силами, — себ то, шчоб земльу дешевше куповати. І справді таки у Јусовцьах вони купили земльу в козаків по 25 карб. за десьатину. Дуже таја чутка пішла по Украјіні. Јакось, бувши в Кијіві, траплялось мені балакати з одним чоловіком з *Сміьанишчини*, то теж каже. Балакали ми з јім багато де про шчо, так случајем зјішовшись, — коли він і пита:

— Ви, каже, письменні: чи не чуть чого, або чи не ма чого по газетах, — чи скоро вже тују земльу різатимуть?

— Јаку, кажу, земльу? Це ви про резмежуваньньа чи шчо?

— Та ні, каже, розмежуваньньа то шчо друге, а то от льуде росказујуть, шчо всьу земльу ділитимуть по душам, значить так

шчо ј панам і кожному усім на рівно... Так ви мені скажіть, будьте ласкові: јак воно справді? бо мені оце, бачте, сина женить треба, так ја не знају, чи куповать јому земльу, чи јак? јак шчо ј справді скоро вже ділитимуть, то шчоб гроші не пропали, бо тоді ј дурно одріжуть...“

Оттак тепер і скрізь говорьать. Тілько погано те, шчо оттак кажучи, льуде дуже часто всьу своју надіју покладајуть на царьа. „Він би, кажуть, і рад усьу земльу мужикам оддати, та пани не дајуть! Не дарма у јого стрільајуть, а јак јіде по чугунці не дарма нас на кожну верству по чотири чоловіка виганьајуть. Тож то все, шчоб пани не вбили!...“

Інші ж трохи не так обертајутьсьа до такоjі чутки про різку. — Всім нам, кажуть, царь дасть землі, та тілько не багато: три аршини вдовж, та аршин у ширш.“ Себ то на труну.

А то шче ј инше бувaје. Трапилось мені балакати з одним чоловіком:

— Тут у вас, кажу, куди не гльанеш, все панські та панські степи.

— Сама панська земльа, льудськоjі не ма.

— А в тебе багато землі?

— Скілько оком гльану, то все моја. Ја дворовиј, так мене вигнато... Сказать так—рубцьа панського не бачив!

— Ну, јак же, кажу, лучче тепер чи тоді було?

— Е, благодарить бога небесного, тепер ја чоловік вольниј, тепер вже хоч ніхто мене за собаку не проміньаје; хоч јісти нічого, а все таки ја чоловік вольниј: віддав подушне, та ј ніхто ј не јди до мене! А все таки лучче, јак би земльа була! Підождемо, може јак не ми, то хоч діти наші не знатимуть лиха... Шчож, царь хоч јакиј чоловік, а проти сили нічого не вдіје. Он, балакали, балакали про вольу, та таки ј вијшла; тепер балакајуть про земльу, то таки колись вона буде наша.

А часом трапльајутьсьа такі льуде, лихом прибиті, шчо навіть за кріпацтвом жаліјуть. Питајусь ја оце раз у одного старого чоловіка:

— Чого це ви на старості та в најмах?

— Так, каже, землі не дали!

— А хазьајство је?

— Хата та ј годі.

— А хазьајка та сімја?

— Не ма хазьајки, а сімјі тілько одна дочка 15 год, дома сидить... За панів лучче, каже, було. Тоді було за мене ј подушне заплатьать, і одьагнуть, і обујуть, а тепер усе сам! Тоді лучче було.

— А јак би вертали в кріпацтво—пішов би?

— З радістьу!...

Не знају, чи од сердцьа казав оце стариј, чи, може, так ману напускав, бо ја в сертуку був, а в нас страх јак сертука бојатьсьа.“

Про те, шчо царь хоче дати земльу крестьанам, знов таки говоритьсьа в дописі з *Черниговшчини.*

„Льудьам тепер тілько ј зосталось одно втішеньньа, шчо скоро скоро земльа знов буде ділитьсьа між ними нарівно — ј панська, ј мужицька. Поголоска сьа пішла тепер скрізь по всім повітам і навить по обидва боки Дніпра. Балакајуть про це на сто ладів. Хто славить, шчо царь, одібравши од панів земльу, роздасть јіјі льудьам по сім десьатин на душу, а хто — шчо по десьать, је ј такі, шчо, кажуть, роздасть він по тридцьать.

Се діло, почав один стариј і бувалиј скрізь козак, ведетьсьа вже давно. Шче јак мав царь пускати льудеј на вольу, то зібрав усіх важних панів і сенаторів і спитав јіх:

— По скілько ви думајете одпустити на душу землі; моја думка дать по 30 десьатин на сімју.

А сенаторі ј кажуть:

— Буде з јіх і по три десьатини, бо јак дать по 30, то ј нам не стане.

А царь тоді јім і каже:

— От так же ј вам колись буде!

От же тепер воно саме ј настаје; по всьому видно, к чому діло јде.

Ажеж і перед волеју було так: јак тільки хто заікнетьсьа, шчо скоро царь одбере льудеј, так зараз пани приставу в уші; пристав біжить, бје, вјаже, в острог сажа, а проте нічого не помоглось. Так і тепер: тільки скажи про земльу, зараз пани кричать: „брехньа, то дурні льуде, не можна тому статьсьа...“ Треба трохи потерпіть, воно вијде“.

Один чоловік *Миргородського* повіта із села П., бувши проіздом у нашому селі, розказував, шчо в јіх вже ходила з прошеньньам про земльу одна жінка до великого кньазьа; так тој сказав: „не хлопочи, голубко, ј не втрачајсь, скоро земльа всьа вам буде. *Ждіть жданого, воно скоро, скоро вијде*“. Слова: „ждіть жданого“ розходьатьсьа повсьуди, глибоко западајуть у душі льудеј і дајуть јім велику надіју ј віру в те, чого вони ждуть і бажајуть.

Один чоловік *Новозибковського* повіту Черниговськоји губ., пројіжџајучи через наш повіт, розказував, шчо скоро вијде од царьа бумага, шчоб дать панам по сто десьатин на душу, а остатньу земльу поділить між льудьми по душам. Льуде слухали,

слухали, а потім один і каже: „брехньа, не може статьсьа се, бо јак дать панам по 100 дес., то јіх чорт не візьме, а нам знов таки не стане. Може льудім по сто, а решту вже на панів поверне!“ Всі, шчо слухали, згодились на се.

Багато је льудеј, котрі мали куповать земльу, та тепер не купујуть через те тільки, шчо вона ј так скоро јім вијде, так дурно гроші пропадуть. Одного козака пријшлось нам спитать, на шчо він свіј гај пльундрује? гај шче молодиј. „Хиба ж не звісно, одказав він, шчо ось швидко будуть ділить усьу земльу по душам, то може міј гај припаде кому другому; ја јого лучче тепер зрубају“.

З Черниговшчини ж пишуть і про те, јак пани недовольні чуткоју про цьу красну різку.

„У нас все чутка јде, шчо будуть земльу на душі ділити.... Јакось ја јіду з својім паном, у котрого ја кучером, та ј питају:

— Чи то правда, шчо будуть од панів земльу одберати та на душі ділити?

— Брехньа, каже. Та шчо б ја, своју земльу оддав! не діждете!

— А јак же, пане? Аже ж ми були колись панські, а от царь зробив тепер инше.

— Е, то друге діло.

— Јак же друге діло? Аже ж *у ваших крепаків була колись јіхньа земльа, тепер зроблено вже так, шчо вона не јіхньа, а ваша.* *) Так чому ж ваша тепер не може упјать јіхнеју бути?

Замовк міј пан і вже більш ніколи про те не пророкав нічого“.

В дописі з *Таращанського повіту* росказујетьсьа ј *через шчо всьу земльу ділитимуть між крестьанами.*

„У нас на Поросьсьу в остатні часи ждуть льуде јакојісь милості од царьа. На јого покладајуть всьу надіју.

Літ з двадцьать пјать назад у нас пішла чутка, шчо царь записав усіх у козаки. Ну, та ј дали ж тоді всім за тих козаків: јак шчо вірити медикам, наче б то најважча мука чоловікові смерть од різок, — так наші чиновники зробили тоді по вченому, јак виганьали з голов наших сельан думку про козаччину.

Козаччину вигнали, але віри в царьа не змогли вигнати: то пани, кажуть у нас, знушчајутьсьа над нами, а царь нам добра хоче.

Почалось польське повстаньньа. Кинулись мужики вјазати

---

*) Звертајемо на ці слова увагу тих, хто стојіть за сьвятість власности.
Впор.

панів та војувати з повстанцьами, — думали, шчо царь јім за це дасть панську земльу. Засмирили льахів, принькались за мужиків: різками на шкурі розмірьали јім земльу.

Але віри в царьа знов і тепер не вигнали з мужиків: то пани, кажуть, знушчајутьсьа над нами, а царь нам добра хоче.

А тепер знов пішла нова чутка між льудьми. Кажуть, царь заборонив жати панські хліба; нехај мовльав, сами пани жнуть. От тепер, кажуть, пани сами пооддајуть нам земльу, бо сами, звісно, не жатимуть.

Певно ж знов пријдуть з різками навчати ј за се“.

Трудно сказати, чи та віра в царьа стара ј закорінила в наших сельан, так јак і в московських, чи тілько зародилась у них з часів царьа Александра II, котриј з початку таки справді шчось хотів по својому доброго зробити дльа крестьан, касујучи крепацтво, — а тільки часом цьа віра в царьа вкладаєтьсьа в чисті казки. Такі напр. думки про царьа в Чигиринщині, котрі страшенно пошкодили тому дльа теперішніх часів доволі великому бунту, јакиј був в 1874—75 рр. в тіј стороні ј про јакиј росказано в „Громаді“ II т. 293—296 і котрі навели декого з кијівських соціалістів россіјських на нешчасливу думку заложити на них повстанську „тајемну дружину“, (товариство), — јак про це скажемо далі. Приводимо ці казки так, јіх списав один з тих соціалістів.

„Мужики вірили, шчо царь тьагне јіх руку ј хоче јім добра, так, јак вони јого розумијуть. (Царьа — прихільника до мужицтва — пани тричі хотіли звести з світа). Тільки царь не зна, шчо чиновники обіжајуть народ; вони не допускајуть до јого мужицьких ходатајів (посланців), шчоб царь не провідав про неправду начальства ј про те, јак вони ховајуть од льудеј царські укази, а читајуть видумані самими ж чиновниками. За царьом приставили пани міністра, котриј, шчо б царь не задумав на користь народу, — дајуть знать сенату; а сенат усе по својому переіначује укази на користь панську.

Відцільа склалась така легенда:

Дуже не легко до царьа добратьсьа: все через тих же панів, та чиновників; треба пускатьсьа на всьакі хитрошчі. Один ходатај спізнавсьа з царським кухарем; заховав він мужика десь у кухні. Проходить јакось сам царь мимо тији кухні, а кухарь і вивів до јого ходатаја. Тільки шчо мужик став витьагать із за хальави своју бумагу, царь крикнув: „призвать сьуда міністра, хај візьме прошеніје ј приставить до мене!“ А в міністра завсігди в рукаві је кілька прошеніј, ніби-то од мужиків, алеж він јіх сам понаписував. В тих прошеніјах мужики начеб-то просьать од себе, шчоб царь јіх знову отдав панам у кріпацтво.

Узьав міністр од ходатаја бумагу, а замісць јіји подав царьу своју, шчо написав сам. Прочитав царь і розсердивсьа: „возьміть, каже, того мужика ј посадіть лишень јого в тьурьму; він не ходатај, а обманшчик: не можуть моји вірні льуде проситьсьа знову панам у кріпацтво“.

„На царьа пани вже давно зуби точать; случилось раз, шчо в Петербурзі зоставсьа тілько царь та царицьа з малими дітьми; а великих кньазів не було: Михајло—на Кавказі, другі по другим місцьам порозјіздились. От јакогось ранку каже царь цариці: „треба сьогодні јти в сенат. Јак не вернусь через годину, гадај, шчо певне, зо мноју не благополучно; а коли і через дві годині не вернусь, тоді вже хоть і панахиду по мені прав!“ Минула година, — не ма царьа. Біжить царицьа в сенат і пита первого салдата, шчо стојіть на часах: „шчо в сенаті робитьсьа?“ —Та шчось, каже, не добре. — Вона до другого, —і тој теж відказује. Вона до третього, а цеј уже так прьамо ј отповідав: „пани, каже, царьа мучать“. Царицьа мершчиј біжить до главнішого машиніста: „чи зробиш, пита, таку машину, шчоб за одну годину за Михајлом па Кавказ справилась? Таку то нагграду получиш“. — Можу, каже машиніст. Зараз принькавсьа до роботи. Алеж кльаті пани таки про це прочули, — вбили машиніста. Доробив машину јого помішник. Привезла машина Михајла; він зараз у сенат. Ввіјшов і бачить, шчо царь упав перед панами на коліна ј молить јіх, шчоб јого не вбивали. А пани на царьа з ножами нападајуть: „оддај, кричать, нам усьу земльу, та льудеј в кріпацтво“. Јак угледів це Михајло, звелів зараз усіх панів у вікна повишвирьать. — І це справді так і було, — прохожі льуде росказували.

Усі царі нашому царьу вороги, тільки один китајськиј з ним дружить.

Јакось сиділо де кілько царів, — чај собі роспивали; та ј заспорили чогось із нашим: „ми, кажуть, на тебе војноју підем і все твоје царство зведем“. Встав тоді китајськиј, та јак трісне кулаком об стіл, аж стакани порозлітались: „не дам, крикнув він, свого друга, білого царьа, вам в обіду! В мене сто мілліонів војська, — всіх вас розібју“!

Царь зна, шчо всім мужикам потрібно більш землі, чим вони јіји мајуть. От і хоче він повеліть наділити крестьан по 5 дес. на душу і так, шчоб земльа считалась за цілоју громадоју, а не за кожним хазьаіном різно (участки). Але міністр завірьа царьа, шчо мужики бажајуть участкового обладуваньньа землеју, а не громадського. А царь таки дума, шчо то не правда: от вони ј заспорили. Царь далі каже: „перепиши всіх, хто хоче

землі „на душі“, а хто на участки,—і јак будуть такі, шчо стојать за участки, то ја тобі јіх подарују“.

В тој час, јак льустраціонні коммісіји стали принуждать льудеј підписуватисьа під актами, котрих чигиринці пријмать не хтіли (бо по тім актам земльа нарізувалась јім на участки по 9 і 12 дес., а не по 5 на душу) то про між ними ходила така думка: „міністр хоче підвести нас собі в кріпаки, через те ј силује нас писатьсьа на участки“.

В маји 1875 р. пријіхав в с. Шабельники губернатор (Гессе), зібрав громаду до волості ј пита: „как ви смьејетье нье хатьеть участковаго надьела, јеслі вам начальство так вьеліт?“ а мужики јому в отповідь: „ми не хочем бути під міністром, бо вже добре знајем, јак то бути під панами“. От јак вірили чигиринці, шчо царь і справді „побивсьа об заклад“ з міністром.

„Задумали Чигиринці јак небудь добратьсьа до царьа, шчоб дать јому знать, јак чиновники ховајуть од льудеј јого указн, а видумујуть своји ј вијавльајуть јіх за царські, і шчоб пожалітисьа царьу на те велике здирство, котре над јого народом чиньать чиновники-пани. Послали ходатајем Хому Прьадку: це був голова-чоловік та шче ј характерник. Але ж і Прьадці не пријшлось самого царьа побачити: дуже вже стережуть јого пани. Спіткав десь Хома принца Единбурського ј росказав јому, за јаким ділом прибув він до Петербургу. Единбурськиј і каже: „отдај мені твоју бумагу, а ја јіјі до царьа доставльу: мене панам не встерегтись, а шчоб ти вірив мені,—дам тобі роспиcку, шчо ја взьав од тебе твоју бумагу“. Написав Единбурськиј роспиcку, та ј розірвав јіјі на дві половинки: „на тобі одну половинку, а другу ја передам царьу. Јак царь тебе потребује до себе ј побачить, шчо твоја половинка приходитьсьа до јого, то ј буде вже знать, шчо ти ј јесть тој самиј Хома Прьадка“. — Ми сами бачили клаптик тіјеји роспиcки ј три печаті на ніј приложено, казали чигиринці.

Чигиринці думали, шчо царь, заполучивши от Единбурського јіх прошеніје, пријіде до јіх сам, учинить суд над чиновниками, шчо порозорьали льудеј, і впорьадкује јіх справу так, јак вони того хочуть. Тільки шчось царь не јіде. Надіја стала пропадать і закінчилась такоју легендоју:

Раз јакось Единбурськиј гульав з наслідником, тај похваливсьа, шчо маје прошеніје від чигиринців до царьа. Наслідник видурив у Единбурського бумагу, шчоб тільки ніби то прочитать; алеж мершчіј взьав тај пошматьував јіјі на дрібні клаптики; наслідник, звісно, панську руку тьагне. Так царь і в вічи не бачив прошеніја від чигиринців.“

На хисткіј підвалині подібних думок та казок кілька шчирих прихільників громадського повстаньньа крестьан за тим, шчоб усьу земльу собі забрати, — задумали поставити правдивиј вже бунт чигиринців. Тільки ж до бунту не дјішло,—бо шче ранішче, ніж впорьадкувались до нього крестьане, — проводирів јіх вхоплено ј посажено в тьурму. Чи розігнало це туман мріј чигиринців і надіју јіх на царьа, допевно невідомо. Јак же розвіјалась одна з мріј крестьанських, про котру росказано вишче, про це пише нам тој лист, шчо напечатано передпослідним.

„Писав ја вам, шчо на Поросьсі льуде похвальалисьа, начеб то не будуть жати панам...

Поліціја, мировиј і пани шатнулисьа по селах та начали льакати льудеј усьакими московськими страхами, а најбільш тим, шчо „до сьмерті засьечьом“. Почухали льуде потилиці та ј пішли жати по прежньому, бо в нас урьадникам мужик ні в чім не діјмаје віри, а в одніm тільки вірить, і господи! јак вірить: це коли вони обіцьајуть „до сьмерті засьечь“.

Може бути, а то ј напевне, шчо крестьане стали на тому, шчо це так „пани на цеј раз заподіјали, шчо не по царськіј волі стало“,—ј перенесли своју надіју на далі. В усьакім разі крестьане, јак кажуть, „покорились факту“. Јасно, шчо мріја, шчо царь, то б то старшиј пан, і чиновник, за них руку держить, — і шчо коли не тепер, так не забаром він таки поможе мужикам, — јасно, шчо така мріја робить те, шчо крестьане згожујутьсьа ***потерпіти шче трохи*** те лихо, котрого б вони инакше не зтерпіли. А потроху таке терпіньньа стаје привичкоју, а мріја так мріјеју ј зостајетьсьа.

V.

ПРОБИ ПОВСТАНЬНЬА Ј ТОВАРИСЬКИХ ПОРЬАДКІВ.

При тому бідуваньньу, в јакому живуть крестьане наші, було б дивно, јак би вони все вже терпіли, шчо з ними витворьајуть пани ј начальство. Часами терпльачка лопајетьсьа, ј тоді настајуть бунти. Через ціле XIX століттьа проходить рьад таких бунтів на Украјіні. Вони мај же ніколи не доходьать до прьамого нападу на панів, чи начальство, — а најбільше бува так, шчо мужики тільки *не хотьать робити того, тчо јім вельать і при тому по більшіј часті думајуть, шчо того не велить, і закон, або царь.* В цьому одна з причин, через шчо з тих бунтів не виходить мајже нијакоји користи, навіть јасности думок у мужиків про те, на кого ј на шчо јім надіјатись, або не надіјатись. Цьу јасність думок могли б внести серед мужиків письменні народольубці, — тільки доси ні в одному сільському бунті (окрім того чигиринського, котриј ми згадали вишче) — не видно ј сліду тих письменних народольубців. Јіх у нас і за мало, і трудно јім підступити до народу та ј не вміјуть вони до того взьатись. Звісно, шчо мужики послухајуть з письменних тільки того, кого вони знајуть, — хто жив з ними, ділив з ними працьу, або ставав јім у пригоді своїім розумом, наукоју, працеју.

Про бунти сільські в загалі пишуть мало, — навіть багато з них проходить без усьакого спомину в дописьах і газетах. Тільки ж, здајетьсьа, шчо де далі, бунти ці стајуть у нас все частішчі, — а надто в першу половину 1880 р. одбулось багато бунтів по всіј россіјськіј Украјіні. Ми не мајемо про них власних дописів, а знајемо про них тільки з газет, і через те поговоримо про них в дальшім розділі. Тут же передамо дописі про бунти, шчо одбулись трошки давнішче і в котрих теж де де видно, јак проміж сельанами пробивајетьсьа думка, шчо правди нема ні в јакому панстві ј начальстві, ј у самого царьа, ј шчо треба б уже було виступити проти них усіх.

„Одного року пријшлось мені јіхати через село Баланівку Подольськоји губ., — пише наш товариш, — і так јак сонце звернуло вже на полудень то ја зостановивсьа тут попасти конеј. Не далеко від корчми — *комітет,* де бува сельськиј сход. Ја попав јак раз на сход. Ставши не далеко від місцьа схода, ја став прислухатись, про шчо там говорьать, але нічого не міг розібрати, бо всьа громада гомоніла; — було тільки чути: „ні, братці, не треба соглашатисьа.“ Так ја стојав скілько хвилин, коли ось дивльусьа, јде јакијсь чоловік:

— На шчо то громада не хоче соглашатисьа?, — питају ја цього чоловіка, підізвавши јого до себе.

— Та це, бачите, пане, діло таке: примушујуть нас, шчоб ми согласились зробити з паном розділ польа, а ми не хочемо, бо тоді нам буде зле.

— Чого-ж воно буде зле?, — спитав ја јого.

— А того, шчо ми поки не розділились шче, то мајемо випас на панськіј толоці, ј пан не сміје нам не дати цього випасу, бо, значить, такиј закон; а јак розділимось, то тоді ј пропав наш випас.—Ми це бачимо по других селах, де мужики согласились на розділ, а тепер бунтујуть, шчо пан јім випаса не даје і јак попаде на своїј половині мужицьку скотину, то дере по 2 карб. за штуку. (Може чули за Чечельницьке діло!). Бунтујуть, бунтујуть післьа того, јак согласились на розділ, та з тих бунтів чорт ма нічого, бо пријдуть москалі, дадуть јідному, другому по тој бік штанів, то ј перестануть... Терпльать потім, та нічого не вдієш, не треба було соглашатись. Та шче от од чого ми не хочемо розділу, бо пан луччу земльу зоставльа при собі, а нам даје кепську, хоч, правда, доплачује карбованців 300, та шчо в тих грошах? Вже шчо не робить пан, шчоб ми согласилисьа, та не може нічого вдіјати: він і волосного старшину, ј старосту підкупльаје та підпојује, ј вишче начальство *просить,* але ми таки на своїому хочемо поставити, бо себе скривдимо.... Ну, прошчавајте, пане, треба јти до гурту, бо опде начальство јіде“.

Справді видніолось курьаво, а там незабаром пријіхав мировиј (јак опісльа мені сказали) і јакијсь чиновник з губерніјі. От ја став прислухатись, шчо вони будуть говорити... Мировиј не кричав на народ, а тільки вговорьував, та ј то, видно було, з неохотоју, але те друге начальство дуже шчось кричало: „Ви такі, ви сьакі, та ја пришльу до вас москалів і т. и...“ — Громада загула: — „Ми мајемо своїіх москалів, та в нас је коси ј сокири, москалів не бојімось, грабувати себе не дамо.... Годі вже збиткуватисьа над нами!“

Довго, довго кричало начальство, а на кінці крикнуло: „Ви

паддьеци!", та рушенько вскочило на бричку (мабуть бојалось, шчо битимуть) і попросило мирового сідати та јіхати, бо „з гадьуками, каже, ј паддьецамі нічьево не сдьелајеш."

Тоді громада знову загула: „ні, ми не подлеці, бо стојімо за правду, а ті, шчо хотьать нас грабувати,—подлеці...."

Начальство појіхало, а скоро за начальством і ја поплентавсь в дорогу.... Не знају, чи вдалосьа баланівським льудім відстојати себе, а в мене дуже радісно билось серце, коли ја слухав, јак гарно стојала громада за своје праве діло. Коли шчо почују об цім ділі, то напишу."

З *Черниговськоїі губернiјi* пишуть:

„Між лісами Черниговшчини, в Борзенськім повіті је село Вишнівка. Одсторонь від трахтів великих, між лісами, багнами та болотами захистилисьа сельане Вишнівки ј живуть собі, јак сами знајуть. Мужиків у Вишнівці до 8000, а панів не ма ј заводу: поки льуде були в кріпацтві, то між јіми жив управльајушчиј, а јак прочитали вольу, то ј він шчез. З того ж таки часу, з 1861 року, льуде почали працьувати сами на себе ј додумалисьа, шчо ні за шчо платити царських податків і постановили не відбувати а ні јаких повинностеј. Урьадові це не подобалосьа дуже, — ось і зјавивсьа в Вишнівку мировиј, зібрав громаду ј почав јім по пучкам викладати, шчо так не можна,— шчо цареві царське,—хоч вроди, а дај. Льуде слухали з увагоју, мовчки,ј ніхто ј слова не пикнув навпаки. Зрадів мировиј, питаје: „Так згожујетесь платити?" „Ні", одказала громада' „Да чом же не платити?" „Бо јак би було за вішчо, то ј платили б. А то за вішчо платитимем? За зємльу?... Хиба ж земльа царська? Хиба царь јіјі сотворив? І нас, і земльу сотворив господь; і ми божі ј земльа божа, а не царська; то ј платити цареві не ма за шчо. От і все!"

Мировиј сердитьсьа, починаје гримати. Тоді льуде починајуть з јого глузувати. „Грицьку, а Грицьку! Та ја на јармарку в Ніжені бачив точнісінько такого јак оцеј в кумедіјі показували... Там він навприсьадки танцьував! А винеси, Грицьку, своју скрипку, та вчисть јому козачка—зобачимо, јак спритно танцьује". Мировиј лајетьсьа, а Грицько до јого: „а танцьуватимеш? То ја піду за скрипкоју, це не далеко".

А то шче појіхали було земльоміри земльу межовати. Льуде почали јіх просити, шчоб јіхали, звідки пријіхали, шчо јім нічого тут робити. Тіж не слухајуть. „І на вішчо нам ваше міряньньа? ми ј сами знајемо своjі межи, ј за це в нас зроду не буваје ніјаких сперечок!" Земльоміри все ж таки не слухајуть. Тоді сельане задумали таки јіх вижити: робітників не давали а ні

јідного; не тілько не давали даром харчів, а навіть і за гроші не давали ј шматочка хліба. Тим часом недојом виростав та виростав, бо податків не платили. Почав становиј најізжати в село, збірати громаду, та вмовльати, шчоб платили гроші; а льуде одказујуть јідно: „не платитимем, бо ні за шчо!" Почав становиј страхати грабунком.

Сельане поставили вартового з того коловорота, звідки мусив јіхати становиј,—јак раз јак за татар. Тілько вартовиј загледить здалеку станового, зараз біжить по селу ј кричить: „Становиј! становиј!" — Точнісінько јак за татар. Зараз льуде ховајуть усе, шчо можна сховати, а худобу женуть у ліс; чи не так же було за татар? Најіздило начальство ј з окружними москальами. Зібрали громаду ј питалисьа: „принесли гроші?" „Јакі там гроші?" „А податки?" „Ні!" „Чом же ні?" — „Бо ні за шчо платити, то ј не платитимем!"

Післьа цього починајетьсьа катуваньньа льудеј. Навезуть вози різок і починајетьсьа!... Мучать льудеј јак і татари не мучили. Бјуть јідного за другим без усьакого милосердьа, ј кожен під різками кричить: „платитиму! помилујте, платитиму!" Кричить, поки не обезпамјатіје. Тоді змучениј льуд знову збірајуть у громаду ј приказујуть: „несіть же гроші!" А вони знов своје: „ні, не платитимемо, бо ні за шчо!"

От таке то дијалосьа аж до теперішнього часу, ј ніхто про це не писав у газетах, — через те мабуть, шчо описували все льутість турків над славјанами, то не було місцьа в газетах.

Недавно царські спаки надоумилисьа: заньали облавоју худобу в лісі ј забрали. Земльу објавили оддавати в аренду, а сельане хоч пухни з голоду." *)

Допись з *Черноморшчини* показује, шчо вже ј тепер, јак льуде опрутьсьа проти начальства доволі великоју купоју, то вдајетьсьа јім хоч трохи поставити на својому.

„До 1869 року, јак шче Чорноморшчина (тепер частина Кубаньськоjі области) поділена була на округи, Полтавська станицьа мала далеко більш ваги, ніж другі чорноморські станиці, затим шчо вона була тоді головноју в одному окрузі (в Таманському), мала окружну школу ј усе окружне начальство. Потім, јак замість округів стали у нас повіти, ујіздним городом зробили вже Темрьук, перевели туди ј окружну школу, назвавши јіјі ујіздноју, а Полтавська зрівньалась з останніми станицьами.

*) Цьа допись трохи нејасна. Не видно, про јаких крестьан іде розмова: про панських, чи про казенних. *Впор.*

В 50-х роках у Чорноморшчині, по наказу начальства, одміръували јуртові (це б то обчеські, або станишні) землі. Біља Полтавськоји були тоді великі плавні (болота з очеретом), і через це в јији јурт добројі землі ввіјшло дуже мало супроти других станиць.

В 1871 р. стали вводитись у козаків нові порьадки.

Почали знов одміръувати землъу, тільки вже на иншиј лад: панам окрімно од јуртових земель в осібну јіхнъу власність. Тим часом, дъакујучи праці полтавських козаків, јіх плавні зробились најдобріјшоју землеју від усього јурта. Полтавці тепер ні за шчо не хотіли дати участків панам, не тільки чужим, цеб-то тим, котрі не жили в јіхніј станиці, а ј своїм, здајучись на зајавку землеміра, котра зроблена була годів за 20 до цього, шче в першу межовку, про те, шчо в јіх мало землі. І справді, хоч плавні ј стали тоді здалі до хліборобства, але-ж вони до 71 р. орали ј ту частину, котра визначалась тепер панам, не глъадъучи ј на те, шчо цьа частина була дальш од јіхньоји станиці, ніж останньа јуртова землъа ј нічим не різнилась від неји по грунту; значитьсьа јім без неји не можна було обіјтись. Окрім того на це показује шче ј те, шчо в Полтавськіј зовсім трохи переселенців, тоді јак у кожніј другіј чорноморськіј станиці јіх мало шчо не третьа частина.

Післьа того, јак објавили межуваньньа, Полтавці не покидали орати панські участки, хоч це ј дуже забороньалось начальством. Далі вони стали одрікатись виелати 49 семеј на оселъу (за 160—170 верст.) у Јасенську ст., котра тоді закладувалась із таких же саме посельан від других станиць, за недостачоју јуртових земель (в Полтавськіј налічујетьсьа 2299 м. і 1999 ж.). У цеј же саме час полтавські неслуживі козаки не зхотіли платити у віјсько грошеј, котрі з јіх вимогались по закону. Окрім того станишне обчество не слухало наказів ујіздного начальника; звісно, дльа цього треба було згоди станишного отамана, затим шчо инакше ујізниј начальник знав би, јак справльајуть јого накази.

Јак тільки Полтавці відмовили виелати льудеј у Јасенську, ујіздниј начальник Калера (чорноморець) порішив, шчо станицьа бунтује ј шчо треба привести віјсько. В третьу годину ночі під 23-іј день березільа (марта) 1873 року одного чорноморського пана кликали до начальника одділа (ујізниј начальник — административниј урьадник, а начальник одділа — вoјенниј), і тој нишком припоручив јому јак мога скоріше појіхати в Кримську станицьу ј привести відтіль батальон москалів (1000 ч.) і чотирі сотні козаків (600 ч.). Пан зараз же поскакав у Славјанську станицьу і там довелось јому почути, јак на питанньа одного

козака: „куди біжить пан?“, кучер одказав: — „за віјськом, стрільать Полтавську“. — Народ уже знав про тајниј наказ.

У ночі під 25 берез. в 11—12 години батальон і 4 сотні козаків підіјшло до Полтавськоји. Три сотні обступили станицьу, а батальон і останньу сотньу розставлено серед церковного пльацу. Јак віјсько входило, льудеј на вулиці зовсім не було, бо віјсько јшло јак мога тихше. Першими цьу ніч було заарештовано девјатеро дідів, котрі сподівалисьа, шчо старість јіхньа повинна оборонити від утисків начальства, ј тим то не бојались прьамо зајавльати перед начальством своју недовільність. Не ждучи такечки арешта, але знајучи, шчо буде в ночі під 25 березн., ці діди спокіјно зостались дома, *) тоді јак де-котрі молодчі, але шче більш завзьаті, ніж діди, сховались. Јіх шукали по всіх хатах. **) Головних було двоје, козаки Криштона ј Мірошник. Першиј — літ 30, вчивсьа в окружніј Полтавськіј школі, службу скінчив за Кавказом. У 1869 році він вернув у Полтавську ј тутечки за свіј розум і добриј норов шанувавсьа навіть між своїми супротивниками, тоб-то між тіјеју мало шчо не десьатоју частиноју Полтавців, котра не хотіла бунтовати. Він був виборним станишним казначејем і разом збірщиком сижньових грошеј з городовицьких дворів (повинна поселенців за право оселі в станиці). Народ ховав Криштону ј Мірошника ј на вимоганньа начальства назвати зачинщиків одказував усе, шчо ніјаких привідців у јіх не ма ј шчо діло ведетьсьа всім обчеством. 25-го берез. усім Полтавцьам заборонено виходити на вулицьу; навіть тих, котрі јшли до утрені, заарештовувано. Церков замкнули, поставили до неји сторожу, ј так вона простојала аж до травньа (маја), поки не пријіхав чорноморськиј генерал Попка. Ніхто не говів. Паски сьвятили серед пльацу. За мертвими завше јшли оружні москалі, ј козаки з цього не мало глузували. Шинки з 25 берез. теж, поки не пријіхав Попка, були заперті. Усьакі збори забороньались; не можна було навіть чоловікам 2—3 зіјтись до-купи, — јіх зараз розганьали. А віјсько розставлено потім так: на пльацу поставили москалів, від него скрізь по всіх вулицьах порозставльали бекеші (по пісьменному пікети, — це сторожеві купи, кожна із 4 або 5 конних козаків) і станицьу обвели теж бекешами. Кожниј, хто хотів вјіхати в станицьу, повинен був ждати під неју офицера з головного караула ј јого під конвојем гнали и станишне правленіје, а відтільа вже јого

---

*) 26 берез. в ранці вони були спроважені в Катеринодарську (Јекатеринодарську) тьурму.

**) Замість јіх знајшли одного діда Шевченка; јого теж спровадили перше в Катеринд. тьурму, потім в Оренбургськиј крај і на дорозі туди він умер.

пускали, куди јому треба було, а хто хотів вијіхати з станиці, тој мусив брати в станишному правленіјі квіток і тоді тільки јого бекеши пропускали, але потім знајшли це не спідручним і всіх хотівших вијіхати із станиці зібрали цілими кучами ј такечки випускали звідтіль. Більа арсеналу ј порохового парку за станицеју був особливе здоровиј калавур.

Јак шче військо не входило в станицьу, звелено було вивести, наче б-то на межівку землі, всіх оружних конних козаків јак з Полтавськоjі, так саме ј з сусідніх станиць. Козаки знали на шчо јіх виводили, тим більш, шчо через три дні післьа 25 березіньа јіх вернули до дому. 26 березіньа начальство змінило вибранних обчеством станишного отамана, урьадника — Чорного ј јого помішників, а замісць цього зробили отаманом одного москальа, старого осаула Јевсіјева*) ј дало јому вісім чоловік помішників (чорноморців). 5-го квітньа (апріль) прijіхав у Полтавську наказниј отаман (начальник краја) Цакньа. Јак вјіздив він у станицьу, ніхто не смів бути на вулиці. Прибіг він у вечері. А на другиј день вранці, в девьатіј годині, на мајдані зібралось військо ј Полтавці. Поздоровкавшись з військом, він пішов до народу, јому на зустріч вијшов урьадник Сотниченко з хлібом-сільју. Цакньа јого прогнав. Потім грізно почав лајати Полтавців, пообіцьав розіслати јіх на осельу по другим станицьам і навіть звести ј саме меньньа Полтавськоjі. Далі визвавши тих, котрі подавали жалобу В. Кн. Михајілу Миколајевичу у Славјанськіј (або јак кажуть у нас, на Копилі) а коли він нічого не зробив, збірались жалітись до самого царьа. Цакньа спитав ј'х, чи пересказували вони обчеству, шчо одповів јім Вел. Кн. Михајло. — „Пересказували“, мовили јому. **) Вилајавши на послідок тих 49 чоловік, котрі не хотіли пересельатись у Јасенську, Цакньа звелів військові розігнати народ. ***) Потім начальники стали звірьати обчеські гроші ј знајшли всього тільки 50 карб., тоді јак допреж цього завше було далеко більш. Гадали так, шчо мабуть Полтавці чималенько заховали јіх, за тим шчо вони знали про всі накази начальства. У вечері того ж таки дньа Цакньа вијіхав.

В цеј саме час Криштопу ј Мірошника шукали вже за 60 верстов від Полтавськоjі. Частина приведеного в Полтавську війська једналась нишком з Полтавцьами. Окрім того недовільність проти начальства була теж і в усіх сусідніх станицьах.

*) Він родивсьа в Торському краjі ј жив по сьу пору за Кубаньньу.

**) Депутати від Полтавськоjі станиці подали великому кньазьу Михајлу, јак пробігав він через слав. ст. в 1872 р., прошеньньа об тім, шчоб добавили јім землі ј одмінили неслуживиј разрьад. Михајіл, звичајно, прогнав јіх.

***) «Хто це такиј? Казали, шчо отаман прijіде, а воно јакиjсь москаль», міркували Полтавці післьа схода.

В однiј навіть почалось также непослуханьньа, јак і в Полтавськіј, але там станичним отаманом був пан, котриј зараз же схопив најбравіјших козаків і одіслав јіх у Катеринодарську тьурму, і так спинив смуту. Через місьаць прибіг у Полтавську јакиjсь генерал Свистунов. Він був у станиці три дні. Спершу вмовльав обчество вгамуватись, обіцьав за јого поклопотати, ј слав до церкви благати бога, шчоб тој поміг јому схаменутись. Але, јак побачив, шчо Полтавці не покидајуть домагатись свого, він почав цупко лајатись. І јак зібравсьа схід — вдруге, військо грізно обступило јого ј тут багацько де јаких козаків попадало на вколішки. Ујізниј начальник почав тоді читати по бумазі прозвишча најбільш завзьатих козаків, а скинутиј станишниј отаман і јого помішники виводили јіх з гурту. Тільки, јак повитьагали вони всіх поменених на листі, ујізниј начальник сказав до јіх: „А ви ж чого стојіте? ідіть і ви до јіх!“ — Усіх оцих, без малого не 80 козаків, зараз же, навіть не давши јім чого небудь узьати з собоју, під конвојем погнали в Мајкопськиј повіт. На цім сході жінок не було, ј більша частина јіх опісльа тільки почула про дольу своjіх чоловіків. Але скоро начальство начало ј јіх висельати, не давши навіть часу зходно продати своје добро.

В кінці травньа (маја) в станицьу прибіг другиј генерал, — Попка. Він зараз познімав бекеші, відчинив церкву і дозволив льудьам робити на степу. Але ж з панських участків військо зібрало весь хліб, котриј тамечки посіјали Полтавці, ј начальство потім продало јого, тільки куди дівались гроші, — незвісно. Попка, јак сперше ј Свистунов, почав теж вмовльати Полтавців утихомиритись і обіцьав випрохати помилуваньньа Криштопу ј Мірошнику, јак шчо вони самі зјавльатьсьа до начальства. Полтавці ж, хоч і згодились на јого речі, але все ж таки не покорились. Теж саме ј Криштопа ј Мірошник не зјавились.

Напослідок у Полтавську прijіхав Кармалин, новиј наказниј отаман, змінивши Цакньу (посліднього, кажуть, прогнали за те, шчо не вмів упорати полтавське діло); і цеј знов силкувавсьа угамувати Полтавців солодкими розмовами, але все було марне. Потім він (не звісно чого) појіхав у Јалту. Вертајучись відтіль, він забіг другиј раз у станицьу ј привіз з собоју одставного москальа, котрого Полтавці одрьадили до царьа з жалобоју. Москаль сказав јім, шчо цар одвітив на це теж саме, шчо ј намісник Михајіл, јак пробігав через славјанську. Але Полтавці не јмуть віри москалеві, кажуть, шчо він не зјавльавсьа до царьа, а, мабуть, встрівсьа в Јалті з Кармалиним таі вернувсьа з ним до дому. Це вже був другиј посланець до царьа, а пер-

шого (одного урьадника) вони одрьадили шче в квітні тижнів через два післьа 25 березільа, тільки јого бідньагу пімали в Јејському городку. 11 жовтньа (октьабрьа) зловили Криштопу ј Мірошника, бо најшлись таки, спасибі јім, шчирі довідчики. Між бумагами, котрі були в Криштопи, знајшли чорнову жалобу до царьа, лист від закубанських поселенців і вікськове положеньньа 71-го року, на котре Полтавці покладали право свого вимоганьньа. Народ сподівавсьа, шчо Криштопа, јак розумниј чоловік, вмітиме, јак виправитись перед начальством. Так здајетьсьа, думав і сам Криштопа. Але спершу јого ј Мірошника одіслали у Катериндарську тьурму, а куди јіх опісльа відтіль одпровадили, — Полтавцьам незвісно; тільки вже Криштопа писав потім аж з Москви, шчо він маје таки надіју визволитись. А Мірошник вмер, але де саме, теж ніхто не знаје.

Скоро прјіхав Кармалин в третье ј вмовльав Полтавців заслати до јого виборних, але обчество ј на це не згодилось, а хотіло, шчоб він балакав з ними зо всіма. Потім, јак зібрались вони більа јого квартирі, він звелів јім поділитись на покірних і непокірних. Вони спершу ј почали було ділитись, а далі обидві половини знов змішались. Треба вам сказати, шчо шче з замого початку полтавського діла начальство запрошувало тих, котрі хотіли покоритись јому, ј записуватись на осібнім листі. Та тільки таких шчось не зовсім багато було. Багацько не записувалось, јак кажуть, через те, шчо јакијсь то діди сказали, шчо кожниј хто записувавсь, наближав кінець світу.

У льутому (февралі) 1875 р. Кармалин через ујізного начальника переказав Полтавцьам, шчо нехај вони з себе (цеб-то кільки јіх у станиці зосталось) складуть обчество, зберуть собі отамана ј на папері тоді зајавльать јому все, чого вони домагајутьсьа.

Козаки одповіли јому, шчо јіх обчество за Кубаньньу (80 семеј), і шчо станишниј отаман вже је в них, та тільки теж за Кубаньньу; так і відмовились од цього.

Отак діло стојало аж до Грудньа (декабрьа) 75-го року. Все оце времја Полтавці держались кріпко, піддавались хиба тільки силі; гроші з неслуживих козаків брали тим, шчо продавали јіх мајстність. У Јасенську станицьу ніхто не висельавсьа.

Далі, хоч панам і поодмірьували участки, але Полтавці, не дивльачись ні на јакі заборони, не покидали орати јіх, а межові стовпи викопували геть. Ті козаки, котрі вислані були в Мајкопськиј повіт, незабаром почали тікати відтіль до дому. Марно јіх шукали скрізь по плавньам, бо вони гарно вміли ховатись, та шче ј те, шчо чуже вјсько не знало јіх на вид, так јім зовсім легко було одмовльатись.

Полтавці ні об чім не хотіли прохати начальство: „нехај, кажуть, хто наробив це, тој і зміньа“. Балакали иноді ј про те, шчо треба послати шче кого-небудь третього до царьа, бо він, на јіх думку, нічого про це не знаје.

Напослідок у грудні (декабрі) 75-го року начальство таки добилось того, шчо Полтавці листовне просили в јого прошченьньа, але все ж на ціј бумазі підписались не всі, а тільки більша частина јіх. А чи ј легко ж було Полтавцьам держатись? Шчо вони мали зробити одні проти начальства з вікськом? Окрім того, козака висилајуть з станиці на рік чи ј більш, а дома в јого зостајетьсьа жінка, діти ј усьа домівність без головного робітника. Він і міркује собі: „Сусідні станиці мовчать, а ми сами шчо зробимо? Деж нам одним проти начальства? Так, просидиш тут даремно, а осельа зовсім знишчујетьсьа. Ось тепер саме горьача пора: треба хліб жати, сіно возити... а тут шче москалі на шијі сидьать...“ і кінча тим, шчо підписујетьсьа на листі.

Але всеж намісник порішив діло так: „все прошчајетьсьа. Закубанських виселенців вернути до дому (тих, котрі засажені були в Катериндарську тьурму, випустили шче трохи раньш), заміснь 49-ти сімеј Полтавська повинна дати в Јасенську тільки 19; за те шчо вікськo два роки простојало в станиці, грошеј з Полтавців не правити (однак узьато було 1368 карбованців з доходу од додатноји землі). Додаток землі получить не одна Полтавська, а ј усі другі“.

Таким робом скінчилось Полтавське діло ј начальство по сьому случају свьаткује тепер так, шчо аж смішно.

Оце все ја чув від таких льудеј, на котрих ја зовсім покладајусь, шчо вони не брехали. *)

Льутиј 1876 р.

---

*) Дописъ цьа не зовсім јасна, а надто тим, хто не бачив близько порьадків козацьких крајін за остатні часи. Ми де шчо росказујемо далі про ці порьадки на Чорноморшчині. Тут поки скажемо, шчо буча в Полтавськіј станиці підньалась з того, шчо начальство, окрім того шчо звеліло частині козаків висельатись за Кубань, а шче ј почало одводити в собину офицерству козацькому землю з вікськовоји, а також отдільати ј осібно на простих козаків землю станичну (по донському јуртову) покладајучись на Положеніје 1842 р.: 1500 десьатин на генерала, 400 на штаб-офицера, 200 на оберофицера; 30 десьатин на простого козака. З остатку, — спільно-вікськовоји, а не јуртовоји землі мусилось шче дати землю ј стороннім панам. А в Полтавськіј і својім козакам і својему офицерству ніґде було взьати стільки, скільки приходилось по Положенију 1842. Скінчилось тим, шчо офицерам, скільки мога, дано було додаточну землю в північних повітах Черноморшчини. *Впорьадчик.*

Певно, шчо такі повстаньньа, јак ті шчо зараз списані, не можуть повалити теперішні неправдиві порьадки. Дльа того вони шче дуже малі ј не на великиј крај розльагајутьсьа зразу. Окрім того в них все таки шче за мало видно думки про корінь того лиха, проти котрого виступајуть ті повстаньньа. Цьу думку можуть міцно вкорінити в наших простих льудеј тільки освіта ј освітні льуде. Далі, ми говорили в свіј час („Громада“, т. І, ст. 39) шчо навіть велике повстаньньа часів Хмельниччини, котрому посчастилось вигнати з Украјіни мајже все панство ј начальство, не довело до того, шчо б знову не поновилось панство, а за ним і начальство, — бо украјінські льуде XVII ст. вигнали польських панів, та ј почали земльу ділити проміж себе парізно, а не повернули јіјі тільки в громадську, чи товариську. От через те рьадом з повстаньньами серед наших льудеј велику вагу мајуть проби товариського господарьуваньньа, котрі де далі все більше вnјать починајутьсьа на Украјіні. Ті проби покажуть, јакі порьадки треба заложити замісць тих, котрі доводьать льудеј до повстаньньа ј котрі колись повальатьсьа через повстаньньа. Тут вnјать місце, де освітні льуде можуть прикласти своjeјі помочі простим льудім: помагајучи јім закладати товариські господарства, а шче ліпше працьујучи в тих товариствах, освічені пісьменні льуде стануть товаришами простих, котрі через те послухајуть јіх і в часи повстаньньа, — а далі вони мігтимуть усьаке повстаньньа повернути так, шчо б зараз же, проганьајучи начальство, крестьане повертали всьу земльу в громадську власність. Таке повстаньньа, навіть коли јого подужа начальство, залишить по собі слід, — јасну думку про те, проти чого ј дльа чого треба повставати.

Проби товариського, гуртового господарттва, де далі все більше пројавльајутьсьа тепер скрізь на Украјіні, хоч було украјінців ославили так, шчо буцім то вони навіки стали на тому, шчо *гуртове — чортове*. Тільки ж ми не мајемо про ті проби прьамих дописів од наших товаришів, а спіткајемо про них тільки звістки в книгах і газетах і через те мусимо говорити про них в другому розділі. Тут же просимо наших товаришів на Украјіні звернути јак најбільшу вагу на такі проби.

30 августа 1880 р.

М. Драгоманов.

КОЗАЦЬКІ СПОМИНИ Ј ГРОМАДСЬКІ ПОТРЕБИ В КУБАНШЧИНІ.

Ми назвали напечатану више допись з Черноморшчини неjасноју. Ми напечатали јіјі тільки через те, шчо звістки про бунти, а надто про бунти козачі, дуже рідко проскакујуть в россіјських газетах. Ми не беремось појасньати ј доповньати звістки нашого товариша про ту саму справу, про котру він росказује, то б то про справу станиці Полтавськоjі, — а скажемо тільки трохи про поділ землі ј про виселеньньа в Чорноморшчині в загали, — бо думајемо, шчо так скоріше допись цьа буде зрозуміла читачам нашим, не козакам: в Полтавськіј же станиці всьа колотнеча завелась через *межуваньньа* землі та *виселеньньа* частини льудеј за Кубань. А те межуваньньа ј виселеньньа показујуть, јак царське начальство нішчить рівність між льудьми ј громадські порьадки по козацьких земльах, а надто по украјінських.

Віјсько Кубанське вијшло з Чорноморського, а це віјсько вважајетьсьа за наслідника *Товариства Запорожського*. В Запорожьжі всьа земльа ј вода вважалась товариськоју; окремі хутори товариство позвольало заводити заслуженим козакам, тільки ж не зрікалось на ті хутори свого вишчого права. (Скальковскій, Исторія Новой Сѣчи, т. І. стр. 238). Коли наслідники Запорожців, Чорноморці, перејшли на Кубань, то всьа земльа, јім надана Катериноју II, теж була признана спільноју војськовоју. Тілько ж уже в грамоті 1794 р. було сказано, шчо б: „Въ отмѣнное воздаяніе старшинамъ, яко вождямъ, наставникамъ и попечителямъ, отъ общихъ сего войска благъ, при своихъ хуторахъ сродственниковъ и вольножелающихъ людей, населить дворовъ и опредѣлить подъ оныя земли, по прилагаемой у сего штатной росписи.... Вышеписаннымъ старшинамъ и козакамъ, на вѣчно-спокойное показанными дворами, хуторами, мельницами, лѣсами, садами, виноградами и рыболовными заводами владѣніе

выдать открытые листы, съ тѣмъ чтобы до онаго, кромѣ хозяина и законнаго ихъ наслѣдія, ко владѣнію никто права не имѣлъ, да и землей не утѣснялъ.“ (Попка,Черноморскіе козаки, 284—285). Так положено було початок старшиньскоjі собини серед спільноjі землі військовоjі. З часами, старшиньскі хутори розрослисьа так, шчо простим козакам з jіх громадами (курінями) стало за тісно, — а тут шче вијшло „Войсковое Положеніе“ 1842 р., котре поклало на простого козака по 30 десьатин (на ділі нігде було вже взьать, більш jак по 16), на обер-офицера по 200, на штаб-офицера — по 400, на генерала по 1500 десьатин. (Попка, 82—83). Землі офицерські, котрі давались мов жалуваньньа за службу вважались, по закону, не наслідноjу собиноjу, а до-житьтьевоjу, — тільки ж коли вже в війську старшина не вибіралась товариством по запорожському, а ставилась од начальства, то вже в ньому виробилось наслідне панство, j землі офицерські стали на ділі наслідноjу собиноjу j де далі, все більше врізували земльу спільну, військову. Начальство царське грало на дві руки: то воно вбивало стариj запорожськиj дух в війську, одрізньаjучи старшину од простих козаків, надаjучи офицерам більше землі, — то воно хотіло боронити простих, спиньаjучи офицерів, шчоб не дуже вже розширьали своjі хутори, а надто тоді, коли запримічало, шчо серед старшини jесть шче дух противенства петербурським чиновникам, котрим противні j маленькі осібні права j вільности козацькі.

Підijшли часи, коли віjна вигнала черкесів з краjу між Кубаньньу j хребтом гір Кавказських. Начальство здумало посунути козаків далі за Кубань та за одно j уменшити спільність між козаками чорноморськими, перемішавши jіх з иншими,—великоруськими, линеjними козаками та з одставними салдатами j виселенцьами з Россіjі. В 1860 р. замісць війська Чорноморського було заведено мішане j на більшиj краjіні оселене військо Кубанське. В 1861 р. командуjушчиj військом кавказським писав в Петербург, шчо велике лихо дльа Кубанського краjу—це окремність козацька (замкнутость) та спільне всього війська господарьуваньньа над землеjу. „Замкнутость козацкаго сословія имѣетъ ту наиболѣе важную сторону,—писав главнокомандуjушчиj,—что она развиваетъ духъ отдѣльности въ государствѣ. *Въ бывшемъ Черноморскомъ войскѣ, состоящемъ изъ малороссіянъ и хранящемъ преданія Запорожской Сѣчи, эта отдѣльность принимаетъ видъ національности* и выражается нерасположеніемъ къ инородцамъ, которыхъ казаки недружелюбно называютъ москалями. Сліяніе бывшаго Черноморскаго войска съ Кавказскимъ можетъ дѣйствовать противъ этого, *особенно вреднаго въ настоящее время начала.* (Писано в часи, коли став дужче проjавльатись

украjінськиj рух в Россіjі), но необходимо, чтобы сліяніе это было не только административное, а проникло въ самый бытъ козаковъ“. Далі главнокомандуjушчиj жаліjетьсьа, шчо навіть військові офицери „поставлены нынѣ въ необходимость искать популярности между козаками высказываніемъ духа оппозиціи подъ предлогомъ національности и историческихъ воспоминаній“. Шчоб запобігти цим усім лихам, то б то, шчоб „злить“ козаків украjінців з „москальами“, главнокомандуjушчиj радить такі заходи, котрі мусьать розділити чорноморську старшину од простих козаків і вслабити звьазь цих самих проміж себе. Він радить не тілько дозволити „потомственним дворьанам“ Кубанського війська (а там маjже всьу старшину начальство поробило дворьанами) виходити з козацтва, а j купувати в війська собі землі в собину, так само jак і козакам, котрі одслужать свіj строк (і, звісно, тим, котрі маjуть на те гроші). На продаж назначити північну частину Jеjського округу j землі полків 1-го Хоперського j 1-го Ставропольського, — з котрих козаків вивести за Кубань; в цих земльах дати право купувати земльу j льудім другіх станів. На получені гроші висельати козаків цілими станицьами з названих земель і частинами з других за Кубань. Петербургське начальство згодилось з цими радами, за малими змінами „по исключительному (то б то украjінському) характеру народонаселенія въ бывшемъ Черноморскомъ войскѣ, — по видамъ государственнымъ отнюдь не могущимъ идти въ примѣръ для прочихъ козаковъ—(тоб то дльа донців, великорусів!) по особеннымъ обстоятельствамъ“.

Тільки ж коли почали робити по цьому указу, j стали гнати козаків „к бісовому батькові за Кубань“, то в кількох станицьах настали бунти, в котрих і офицери (навіть полковники) запротестовали j прохали між инчим, — шчоб отділити од старих Чорноморців шість бригад старих кавказців-лінеjців з москалів, — („преимущественно по той важнѣйшей причинѣ, что въ присоединенныхъ къ намъ шести бригадахъ господствуютъ разныя секты и вѣры, а мы всѣ православнаго исповѣданія“,—писали украjінці), — і шчоб вернути Чорноморцьам jіх старе имjа, — шчоб, коли думаjуть додати jім землі за Кубаньньу, то дати jіjі також на все Чорноморське військо по такіj же грамоті, jак стара 1792 р.; шчоб не висельати нікого на нові землі инакше, jак охотоjу, — шчоб не давати в собину землі військовоjі льудьам не військовим. Цеj протест підписало 93 чоловіка з старшини, а два попи навіть приjмали од козаків присьагу, шчо ті не підуть на виселки. Правда, шчо бунтовшчики Хоперського полку в Александровськіj станиці казали, шчо підуть на виселки, але тоді, коли jім покажуть царськиj указ. Тілько ж начальство

мусило податись і на тој раз одмінило указ висельатись 770 сімјам. (Венюковъ. Къ исторіи заселенія Западнаго Кавказа. 1861—1863. Русская Старина 1878, VI).

По троху вијшло мајже так само, јак хотіло начальство. В 1871 р вијшли нові закони про службу козацьку, подібні до рекрутських. Разом з тим козацькі офицери получили собі землі в собину; роздано також чимало землі в собину ј не козацькому офицерству ј панству, а всьакому кавказському ј петербурському, најбільше звісно за Кубаньньу, але чимало ј по цеј бік, так шчо вже в 1872 р. в Кубанській Области було 375.000 деньатин собини. Хазьајство на тих собинах најгірше: пани сами не живуть там, а арендарі псујуть земльу дльа скорого баришу. (Васильчиковъ. Землевладѣніе и Земледѣліе. II. 961—962) А тим часом, јак ми бачили в дописьах про виселки, виселенці з Украјіни не можуть знајти вільноји землі, а јак видно з дописі про бунт в ст. Полтавській, не стаје де инде землі ј козакам, котрих висельајуть проти јіхньоји волі „к бісовому батькові“.

Це все, шчо ми росказали тут, в купі з дописьсьу про бунт в Полтавській, — показује, шчо начальство царське само заклада собину ј панство на землі наших козаків і заклада јіх тим раднішче, шчо хоче знішчити між козаками спільність та јіх украјінство, — хоч тут же воно виступа мов би то ј за громади козацькі проти панів, котрі дуже вже розширьајуть своји хутори, а надто виступа тоді, коли ті козацькі пани починајуть сами опиратись проти великого панства петербурського ј јого вигадок. В Чорноморшчині шче ј тепер можна бачити јасно те, шчо робилось ранішче на других частинах Украјіни (на Гетманшчині, в Вільностьах Запорожських, в Слобідшчині), то б то јак *царська, або чиновницька сила в нас іде поперед багатирськоју (капіталістичноју) ј коли не цілком родить јіјі, то вбільшује ј ускорьаје зріст јіјі, та јак вона це робить з резонів породніх* (національних), *шчоб знішчити украјінську окремність і старији вільниј дух украјінського козацтва.*

Цього не треба забувати ј тим, хто дума боротись проти багатирства ј царства в земльах украјінських: і јім треба звернути увагу на украјінську національність і на спомини старого украјінського козацтва. Цікаві зацінки до цього ј знаходьатьсьа ј у тому, шчо росказано вишче:

Так Полтавці недовольні тим, шчо „ждали отамана, а прибіг до јіх јакијсь москаль“. Отаман дльа них в думці все свіј чоловік, — „кошовиј батько“, јак колись то було в Січі; — москаль же — чиновник. Так бунтовшчики 1861 р., хотіли, шчоб јім повернули старе имја јіх, а разом, шчоб од них отділили москвинів — лінејців. Јак у словах Полтавців, так і в бажаньньу 1861 р.

розумного јесть думка вправльатись самим собі, својіми близькими льудьми. Навіть в тому резоні, котриј приводили Чорноморці в 1861 р. проти видуманноји начальством спілки јіх з лінејцьами, — то б то, шчо лінејці роскольники, а вони, Чорноморці православні, јесть то розумного, шчо коли роскольники сами більш одхришчујутясьа од православних, а надто од „хахлів-обливанців“ (та шче ј *мазеп!*), то ј ліпше, хај вони ј управльајутьсьа собі окремо. Далі в протесті 1861 р. цілком резонно все те, шчо говоритьсьа про виселки козаків за Кубань по волі, а не по неволі, про те, шчоб Закубанську земльу давати на військо, — проти роздачі землі невіјськовому панству. В усьому цьому „окремність“ чорноморська ј запорожські спомини сходьатьсьа з правдоју, — ј письменні громадівці (соціалісти) в Чорноморшчині мусьать розшукувать подібні думки ј піддержувати іїх навіть, коли вони виходьать од старшини козацькоји.

Тільки ж цього не виходить, шчоб ті громадівці мусили в усьому піддержувати думки козацькі, навіть і простих козаків, навіть тоді, коли б через те бунтовськиј запал јіх став шче дужчим. Піддержујучи думку про те, шчоб кожна громада приставала до спілки з тими, з ким вона хоче, — треба все таки вслабльати скрізь дух окремности од чужих, зза того тільки, шчо вони чужі. Піддержујучи бажаньньа, шчоб кожна країна вправльалась по својіј волі, шчоб далекиј урьад не насилав до неји чужого панства ј не роздавав јому громадськоји землі, — треба все таки повертати противенство козацьке ј проти свого панства, котре може обернути ј самовправу країни на користь тілька собі. Коли вже бажати козацьких порьадків, то вже цілковитоји рівности козацькоји, — такоји, јакоји мајже ніколи не було в старовину, а јака була тільки в думках лучших козаків. Треба нагадувати козакам, шчо хиба ј староји Січі була в тому, шчо вона все таки позвольала закладати осібні хутори, хоч і не в віковічну собину, та все таки в батьківшчину, та до того шче позвольала господарьувати на тих хуторах з најмитами ј пријмаками, перівними з козаками властивцьами, — і шчо цьа хиба шче вбільшилась в Чорноморшчині, коли не тілько віjсько (або ліпше урьад јого), а ј курінi почали роздавати осібним козакам право закладати такі хутори, котрі трохи не менше, ніж московське панство, підіјли громадське держаньньа землі ј товариську рівність між козаками. Далі треба појасньати козакам, шчо в теперішні часи не продержишсьа самим скотарством та дідовським хліборобством, а треба доволі складного заходу над землеју ј водоју. А до того перш усього треба, шчоб в краjіні побільшало льудеј, — котрі можуть пријти тільки з других країн, де јіх за

надто вже багато. Коли пустити льуд вільно оселитись серед чорноморських громад, то најбільша частина јіх буде, звісно, з Украјіни, — але пријдуть і чужі, (і тепер на підгірја кавказьке јідуть навіть ćсти) і в усьакім разі не козаки. От через те чисто козацьке впорьадкуваньньа в Чорноморшчині, — јак і в другіх козацьких земльах в Россіјі — је вже річ застаріла, котра мусить чи раніше, чи пізнішче бути зовсім скасованоју. На такому ґрунті не може бути заснована ј проповідь нового громадського житьтьа в таких крајінах, јак Чорноморшчина. Звісно треба завважити, шчо в таких земльах зосталось в житьтьу, чи в споминах, громадського, товариського та вільного духу — але все таки показувати льудім в цих крајінах, і самим козакам, шчо треба прьамувати не до старого козацтва, а до нового мирного громадського житьтьа, в котрому муситимуть мати своју частину ј не-козаки, на рівні з колишніми козаками.

М. Д.

P. S. Це все було вже набрано, коли ми прочитали в кијівській газеті „Трудъ“ статьтьу „Кубанскія Степи“, в котріј між иншим росказујетьсьа, јак гордујуть козаки перед „городовикам“, простими мужиками, котрі висельајутьсьа на Кубань з инших частин Украјіни. Там напр. росказано, јак раз в станиці М. в шинок заішла купа козаків і побачивши в јому трьох „городовиків“, почала виганьати јіх і одного дуже побила. Городовик пожалівсьа отаману, — та отаман посадив шче јого ж, з двома другими городовиками в „холодну“. Коли дописувач вимовльав за те отаману, то тој казав јому, шчо він мусить держати руку за козаків, „по долгу служби“.

УКРАЈІНСЬКІ ГРОМАДІВЦІ ПЕРЕД ПОЛЬСКИМ СОЦІАЛІЗМОМ І ПОЛЬСКИМ ПАТРІОТІЗМОМ.

Шче зараз по виході „Листка Громади“, № 1, получили ми лист од д. Лімановського, котриј ми печатајемо далі. Лист тој ми думали напечатати в окреміј збірці, котру ми сподівались видати під назвоју „Славјанська Громада“. Збірка та не могла влагодитись, і печатаньньа листу д. Лімановського запізнилось. Дуже перепрошујемо ш. д. Лімановського. Та все таки печатајемо тој лист хоч тепер. Він не втратив своједі ваги, бо все таки показује, јак дивльатьсьа дејакі польські соціалісти на украјінських льудеј в јіх стосунках до Польшчі. Појаснити ж усьакі погльади польаків на Польшчу ј Украјіну тепер власне треба через те, шчо тепер в Галичині замітно з одного боку чималиј рух проміж панством польським до накладаньньа своједі руки на украјінських льудеј, — а з другого видно початок руху між простим льудом украјінським і польським, шчоб вибавитись з під усьакого панства. Остатніј рух тоді тільки піде, јак слід, коли прості льуде польські ј украјінські станутъ в спільці проміж собоју, а така спілка стане можливоју тільки тоді, коли з польського боку покинуть усьакі забобони староји польськоји державы, котра вміла тільки стати на віки ненависноју украјінському льудові.

Дльа того шчоб читачам нашим, котрим не діставсь до рук „Листок Громади“ було јасно, јак ми глянули на польськиј соціалістичниј рух з самого јого початку, а також і те, в чім ми не годимось з д. Лімановським, ми перепечатујемо перед листом јего наші дві замітки з „Листка Громади“:

„*Громадівство в Польшчі.* Вже більш року чујемо про зріст польского соціалізму, а в остатні місьаці (1878) приходитьсьа записати про нього звістки, хоч і сумні, а все таки показујучі, шчо він починa пускати корні глибоко. Шче торік австріјське начальство почало арештовувати польских соціалістів в купі з украјінсь-

кими в Галичині. Тепер у Варшаві ј Вільні забрато кілько десьатків льудеј з поводу соціалізму, *најбільше робітників*. Окрім того перед нами лежить кілько польських соціалістичних книг, — (перекладів з Льасальа, з українських і з московських книжок, јак напр. „Розмова про богатство та бідність“ „Хитрая Механика“) і власних. Докладнішче ми поговоримо про польське громадівство в „Славјанськіј Громаді“, а тепер скажемо коротко про најцікавішчі боки теперешнього руху польського соціалізму:

„Перш усього по нашим звісткам, тој рух обіјма далеко більше самих чорноробів, ніж молоде панство,—знак більш радісниј, ніж сумниј. Потім на цеј раз новиј польскиј рух зовсім порвав з думкоју про Польшчу 1772 р., а зна тілько Польшчу народову, то б то таку, де мужики польаки. Вже через одно ј друге, проти цього нового руху показујуть себе ворогами не тілько усьаке начальство, а ј „патріоти“ польські, навіть ті, шчо вважајутьсьа демократами. Дльа них усіх польські громадівці показујутьсьа не тілько льудьми не безпечними, а ј зрадниками історічноји Польшчі. Справди, польськиј соціалізм, — то першиј і послідниј *поділ* тијеји *Польшчі*, тілько не між цісарствами, а між народами! *)

„Власне через це все ми, українці, мусимо најгарьачішче привитати новиј рух в Польшчі ј бачити в ньому не тілько нового робітника дльа справи всесвітнього прокиданьньа мужицтва, не тілько нову силу польську, а ј нашого најближчого брата ј помішчика. По довгіј смузі од Сандечу в Галичині до Біліји в Польшчі наші льуде так перемішані з польаками, шчо ми без польаків і польаки без нас не можемо ј ступньа ступити. Та ј инде по обидва боки тієји смуги наші льуде ј польаки розсіјались купами, котрім кожніј потрібна просвіта на рідніј мові ј спілка з корінем своједи породи, при товаришуваньньу з сусідами. До того скрізь на правім боці Дніпра шльахта велика ј мала — польаки, і початок усьакоји науки, в тім числі ј науки про те, шчо б вони кинули своје панство ј обертались до това-

*) Вважајемо не лишнім сказати тепер, шчо оцьа замітка була показана нами трьом польським соціалістам, котрі мусили печатати „Программу польських соціалістів“, шчо потім (змінена) појавилась в „Równości“. Та программа, в такіј формі, јака вона була привезена з Россіји, була подана ј нам, на наші уваги. Ми јіх і поробили, зхідно з думками сказанними в оціј замітці. Цьу замітку ми подали од себе теж на увагу згаданним посланцьам польських соціалістичних кружків, — *і напечатали јіји тілько по јіх згоді*. — На скілько программа, напечатана в „Równości“, ј усе дальше поступованьньа кружка цеји газети далекі од нијеји згоди, про це ми трохи говорили вже в „Громаді“ 1881 р. № 2, 237—240.

ришуваньньа з простим льудом українським, вони пријмуть охотнішче на польськіј мові ј з польського боку. А хто шчиро пријме ту науку, тој стане нашим, і коли він зостанетьсьа жити серед українців, то мусить і працьувати, јак українець. От через шчо ми вважајемо польских громадівців двічи нашими товаришами.

„Окрім усього цього наше товаришуваньньа з польськими громадівцьами јесть частина того программу, котрого ніјак не можуть залишити українці, не тілько отверті українські громадівці, а ј усьакиј скілько небудь думајушчиј украінольубець.

„Ми вже сказали в „Громаді“ і в I, і в II числі, шчо українські думки про вольу свого льуду ј країни можуть сповнитись тілько при волі всього великого Зходу Европи, од Австріји до Сібіру. От через шчо ціль розумноји українськоји праці мусить бути не саме тілько українство, а спільна працьа всіх льудеј, од сербів і чехів до москвинів, працьа дльа Восточно-Европејського народоправства. Тілько в ціј великіј спільці сама собоју видільајетьсьа менша, через однаковість стану, в јакому стојать тепер дејакі з восточно-европејських льудеј на західніј грьаниці Россіји ј по східніј грьаниці Прусіји ј Австріји, — то б то, починајучи с Півночі: *литвини* (жмудини), *польаки*, *українці*, *молдаване*. Всі вони перерізані на двоје казенноју межоју московського царства, а тьажкі порьадки цього царства не дајуть јім працьувати дльа своједи волі ј по другім царствам, навіть так, јак би вони це могли ј при тих, далеко не најліпших порьадках, јакі јесть напр. в Прусіји, або Австріји, або ј в Румуніји. От через це все, коли дльа вільнольубців серед усіх тих льудеј, а особливо дльа громадівців, потрібно виступати проти всіх державних і громадських порьадків, шчо давльать тих льудеј, то натепер јім најпотрібнішче вкупі нальагти, шчоб повалити порьадки московського царства в Россіји. Звісно, того не можна зробити без помочи самих московських льудеј, — а все таки дльа всіх *підбитих льудеј по західніј і північніј грьаниці Россіји* најприроднішче діло—тіснішча *спілка* проміж себе. Треба, шчоб по всіј тіј грьаниці, — в Литві, в Россіји ј у Прусіји, — в Царстві Польському і в Познанському з Шльонзком і Краковшчиноју, — на нашіј правобічніј Україні ј у Галичині з Буковиноју, — в Бесарабшчині ј у Молдавшчині з Добруджоју — виросла жива сітка з осіб, товариств і громад, котрі б товаришували проміж себе зза справ і особистих, і думкових (теорітичних). Через москвинів новороссіјських та спілка зчепльалась би і з шчироју Московшчиноју.

„Страшенно жаль, шчо централистичні порьадки Россіји мали силу ј над самими противудержавними рухами в ніј, і шчо на-

віть повіщчиј соціалістичниј рух 1869—76 рр. не тільки не постановив міцних крајевих і породнїх товариств на Заході ј на Півдні Россіјі, але ј не зрозумів јіх потреби, і навіть николи виступав проти них і навмисне ј не навмисне розбивав початки сталого, крајевого породнього впорьадкуваньньа (організаціјі), стьагајучи всі сили до столичних центрів і до центральнојі породи. А коли б було на Півдні Россіјі були потрібні крајеві ј породні товариства, то не так би россіјське громадівство прогльаділо ј остатньу віјну, котра заворушила до коріньа десьатки мильонів і привела на Дністро ј на Дунај сотні тисьач льуду з усіјејі Россіјі; не так би воно мало покористувалось дльа своіјејі проповіді ј тим переходом того льуду ј проживаньньам јого в далеко вільніщчиј, ніж Россіја, Румуніјі...

„Ну, та шчо впало, те пропало! Не предки тільки наука! А ј та каша, шчо заварилась коло Дунају не скінчиться ј не сьогодньа ј не за один рік! Початки самостојачого впорьадкуваньньа громадівців украјінських і польських порука, шчо старі помилки не довго вже будуть поновльатись. Тепер черга за литвинами, молдаванами, а далі ј за болгарами, котрих болгарські виселки в Бесарабіјі знов дістались під всероссіјське јармо. А всім нам, південнім льудім, певно, подадуть руку новороссіјські москвини.

„*Соціалістичниј патріотізм в Польщчі.* Слова наші про соціалізм в Польщчі були вже зложені, коли ми здобули книжку д. Б. Лімановського «S o c y j a l i z m j a k o k o n e c z n y o b j a w d z i e j o w e g o r o z w o j u» (Lwów. Nakładem autora. 1879). В ціј книжечці ми звернули увагу најбільше на дві остатні голови: IV) «Patriotyzm i socyjalizm» i V) «Czy ma socyjalizm w krajach polskich warunky bytu?».

„Д. Л. мирить соціалізм з патріотізмом з тим тілько, шчоб патріотізм був «l u d o w y j». —(по нашому б сказати: мужицькиј), і сподівајеться, шчо таким патріотізмом знову встане Польщча. З цими думками д. Л. можна б було ј згодитись, јак би придуманиј ним дльа Польщчі новиј „патріотізм — соціалістичниј" јасніще був отділениј в јого книжці од старого патріотізму, історичного, або державно-панського. Д. Л. не сказав, де грьаниці јого «ludowej Polski», — а де шчо в јого книжці наводить страх, коли б він по старому не вписував в „польскиј льуд" і украјінців з білорусами а то ј самих неславјанських литвинів. А це вже до добра не доведе!

„На стор. 75—76 д. Л. хочеться показати, шчо думки јого соціалістичного патріотізму мајже ті самі, шчо ј думки польських демократів 1732 ј 1846 р. і приводить між инчим без усьакојі поправки слова маніфесту тих демократів 1846 р. „Нас

20 мильјонів!" Отже стільки налічити польаків могли тільки ті, хто вважав польаками всіх живущчих в грьаницьах Польщчі 1772 р., а тепер усі, окрім „історичних" патріотів польських, знајуть, шчо „льуду" справди польського јесть тільки мильјонів з 10—11. На стор. 82 д. Л. говорить именем польських соціалістів: „с. п. хотьать іти рука в руку з народами (ludami), а не з начальствами ј начальницькими шарами громади (панством). Вони подајуть братньу долоньу народу r o s s y j s k e m u (московському) і німецькому против спільних ворогів: деспотизму" і др. Всьакиј маје право спитати: а народам литовському, білоруському, ј украјінському (ruskiemu)? Чи тим најближчим сусідам народу польського не хотьать подавати долоні соціалістичні патріоти польські, чи тільки не згадујуть про них, вважајучи јіх не за самостојачі народи, а за частини польського, јак це вважајуть історічні, державно-панські патріоти польські? Сторони 87—89 в книзі д. Л. примушујуть думати, шчо справди д. Л. не одступа од цих патріотів: тут він говорить про стан господарськиј „на земльах *польських*" і лічить між ними *Русь* Галицьку!!!

„Признајемось, шчо це не мало нас здивувало в книжці писательа, котрого ми знали, јак одного з головніщчих соціалістів в теперешньому польському письменству, і од которого ми ждали чисто-логично-соціалістичних думок про грьаниці Польщчі. Тілько ж в усьакім разі книжка д. Лімановського не дaје нам поводу зміньати а ні јоту в тому, шчо ми сказали вище про соціалізм в Польщчі. Вона тільки показује, јак потрібно польським соціалістам скорше сказати прильудно увесь свіј рьад громадських думок, в тім числі ј думки про јіх „патріотізм", то б то јіх думки про грьаниці Польщчі ј про те, јак вони вважајуть усіх льудеј, котрі колись належали до історичнојі Польщчі. На иншиј погльад це все речі не важні, особливо дльа соціалістів. Ми ј сами скажемо, шчо там, де не було ј нема панування одніјејі породи над другими, там справа про грьаниці не дуже важна. Але в Польщчі, јак і в Россіјі, це не так. І тут то всьака навіть темнота в думках і словах про такі справи, а не то вже погльади на них, подібні до державно-панських, — принесуть незгоду туди, де б мусила бути згода, а це тим гірше, шчо *тепер в Славјанщчині, а најбільше в Россіјі, најперше діло дльа всіх вільнольубних сил, а особливо дльа громадівців, — справа впорьадкованьньа* (організаціјі)."

На ці наші слова ми получили ось јакиј лист од д. Лімановського:

Szanowny Panie!

Ufając w bezstronność Pańską, proszę o zamieszczenie w swem piśmie tych kilka słów, które uważam za potrzebne dla wyjaśnienia zarzutów mi uczynionych w N⁰ 1 „Listka Hromady".

Nasamprzód, muszę zauważać, że za zdania, zawarte w mojej książce p. t. „Socyjalizm jako konieczny objaw dziejowego rozwoju," cała odpowiedzialność wyłącznie na mnie spada, gdyż dziełko podpisałem własnem nazwiskiem. Jeśli używam tu i ówdzie *my socyjaliści polscy*, jest to raczej formą retoryczno-polemiczną wobec wycieczek dziennikarskich, przypisujących propagandzie socyjalistycznej u nas niewłaściwe dążności.

Powtóre, w dziełku mojem wyraźnie zaznaczyłem, że jestem zwolennikiem socyjalizmu demokratycznego, który „nie przypuszcza zaborów, panowania lub hegemonii jednej narodowości nad drugą, przymusowego cywilizatorstwa. Programem jego: nie tylko zupełny samorząd każdej narodowości, ale nawet każdej oddzielnej gminy" (str. 64). Mniemam, że przy rzetelnem wykonaniu tego programu, każda narodowość otrzymuje najzupełniejszą rękojmię swobodnego rozwoju swojej indywidualności. A przecież chyba Szanownemu Panu o to najwięcej chodzi w zarzucie mnie uczynionym.

Przypuszczając nawet, że Ukraińców, Białorusinów i Litwinów nie uważam za samodzielne narody, ale tylko za części polskiego, to i w takim razie ze stanowiska socyjalno-demokratycznego nie mógłbym przypuszczać, ażeby podobna było narzucać im pomimo ich woli jakikolwiekbądź porządek im niemiły, jeno musiałbym przyznać im zupełny samorząd, któryby zapewnił dla nich możność rozwoju w obranym przez siebie kierunku.

Co więcej, jestem tego przekonania, że nie tylko socyjalistyczno-demokratyczna Polska, kierująca się interesami ludowemi, ale nawet Polska szlachecko-demokratyczna, jeśliby zdołała powstać w granicach 1772 r., musiałaby *z konieczności* oprzeć się na rozległym samorządzie wszystkich narodów, wchodzących w jej skład. Byłby to nieunikniony warunek jej samoistnego istnienia wśród takich silnych sąsiadów, jakiemi są państwa: rosyjskie i niemieckie. Rozumieją to dobrze patryjoci polscy i w programach swoich zawsze obejmują zapewnienie samoistności narodowej etnograficznie różnych plemion. W ostatniem powstaniu 1863 r. Złota Hramota poręczała i na wieki obiecywała ruskiemu ludowi „swobodę praw i wiary, jakiej się kto trzyma, i używania swego języka w szkołach, sądach i innych ziemskich urzędach."

Przypuszczenie, które uczyniłem powyżej, jest wszakże zbyteczne. Podług mego głębokiego przekonania, epóka wynarodowień w świecie europejskim zamknęła się. Ruch demokratyczny zanadto głęboko przeniknął w warstwy narodowe, ażeby można było zniweczyć obudzoną w nich samowiedzę narodową. Mając siłę, można wprawdzie wykonywać jeszcze

na tem polu gwałty, ale z pewnością nie doprowadzą one do zamierzonego skutku. Trzebaby więc być pardzo zaślepionym, ażeby marzyć o spolszczeniu ruskiego i litewskiego narodu, które wytworzyły przytem już własną samodzielną literaturę. Dodać do tego należy, że patryjoci polscy, szukając spójni z ludem, sami chętnie popierali jego usiłowania do utworzenia własnego piśmiennictwa, co zwłaszcza jest widocznem ze względu na Białorusinów, — że przytoczę tu nazwiska Barszczewskiego, Marcinkiewicza, Weryhy, Kalinowskiego. Nawet Syrokomla (Kondratowicz) probował był pisać po białorusku.

Jak więc z tego uważać możesz, Szanowny Panie, już samo przekonanie o bezowocności wysileń wynaradawiających powinno było powstrzymać mię w chęci przeistaczania jednych narodowości w drugie, ale nadto *uczucie sprawiedliwości* kazało mnie ocenić jak się należy wszelkie wynaradawianie, i wypowiedziałem w tym przedmiocie otwarcie moje zdanie w przypisku na str. 15, zwracając na to uwagę, że wynaradawianie jest połączone zawsze z wyzyskiwaniem ekonomicznem.

Mowy więc o wynaradawianiu być nie mogło z mojej strony. Inna atoli rzecz co do granic 1772 r. W tej sprawie nic nie chcę i nie śmiem przesądzać z góry. Jedyna i ostateczna decyzyja w tym przedmiocie należy do samych narodów. Po zrzuceniu jarzma, ciążącego nad niemi, *w swobodnem a powszechnem głosowaniu* postanowią same, czy mają oddzielić się od siebie granicami, czy też pozostawać w ścisłym ze sobą ustroju federacyjnym. Co do mnie — przyznam się — że ja jako Polak, urodzony wśród łotewskiej ludności, pragnąłbym szczerze, ażeby *unija*, zawarta niegdyś w Lublinie przez stany przewodnie, wznowioną została w całej rozciągłości przez ludy, i ażeby powstała na nowo rzeczpospolita—mniejsza o jej nazwę — ale rzeczpospolita prawdziwie ludowa, w którejby wszyscy czuli się wolnemi, równemi i szczęśliwemi. Dla czegożby nie miała istnieć w takiej rzeczypospolitej zupełna zgoda pomiędzy różnojęzykowemi narodami, jeśli jest ona możliwa nawet w dzisiejszej Szwajcaryi? Bądźcobądź jednak, mniemam, że socyjalizm będzie łączył a nie dzielił narody.

Jeszcze jedno wyjaśnienie. Jeśli powiedziałem w mojem dziełku, że socyjaliści polscy „podają bratnią dłoń rosyjskiemu i niemieckiemu ludowi przeciwko wspólnym wrogom: despotyzmowi, niewoli i wyzyskiwaniu," a przemilczałem o litewskim, białoruskim i ukraińskim ludzie, to nie dla tego, bym zaprzeczał im samoistności, lecz po prostu tylko dla tego, że nikt jeszcze w Polsce nie robił socyjalistom Polakom zarzutu, że się wiążą z temi ludami. Dla tej samej przyczyny także nie wspomniałem o sąsiednich narodach: czeskim i węgierskim.

Pozostaję z należnym dla Szanownego Pana szacunkiem.

28 listopada, 1878.

Bolesław Limanowski.

„Шановниј Добродіју!

Покладајучись на безсторонність Вашу, прошу помістити в своjім виданьњу цих кілька слів, котрі ја вважају потрібними дльа појасненьња закідів, зроблених м'ні в № 1 „Листка Громади“.

„Перш усього мушу завважити, шчо за думки, котрі находьатьсьа в моjіј книжзі п. з. „Socyjalizm, jako konieczny objaw dziejowego rozwoju“, усьа одвічальність спадаје виключно на мене, бо виданьња ја підписав власним прізвишчем. Коли ја вживају по-декуди виразу: ***ми, соціалісти польські,*** то це радше форма риторично-полемічна супротів виходок газетних, навјазујучих пропаганді соціалістичніј у нас невластиві змаганьња.

„Подруге, в виданьњу моjім виразно завважав ја, шчо ја прихільник соціалізму демократичного, котриј „не дозвольа заборів, панувальньа чи старшуваньньа (гегемоніјі) одноjі породи над другоју, насильного цівілізаторства. Јого программа: не тілько цілковита самоуправа кожноjі породи, а навіть кожноjі отдільноjі громади“ (ст. 64). Думају, шчо при сумлінним виконаньњу цеjі программи, кожна порода получаје јак најцілковитішчу поруку вільного розвитку своjеjі індівідуальности. Адже чеј, Шановному Добродіју, о те најбільше јде в закиді міні зробленім.

„Допускајучи навіть, шчо украјінців, білорусів і литвинів не вважају самостојачими породами, а тілько частьами польськоjі, то ј в такому разі з погльаду соціально-демократичного не міг би ја допускати, шчоб зможно було накидати јім протя јіх волі јакиј небудь лад, јім не милиј, а мусив би ја признати јім цілковиту самоуправу, котра б запевнила дльа них зможність розвитку в обібранім собоју напрьамку.

„Шче більше ја переконаниј, шчо не тілько соціалістично-демократична Польша, поводжена интересами льудовими, а навіть Польшча шльахетсько-демократична, коли б вона змогла встати в грьаницьах 1772 р., мусила б *доконечно* стати на широкіј самоуправі пород, входьачих в јіjі склад. Це був би конечниј варунок јіjі самостојачого іституваньња серед таких сильних сусід, јак держави: Россіјська ј Німецька. Розумі́јуть це добре патріоти польські ј у программах своjіх обіjмајуть запевненьња самостіјности народноjі етнографічно різних пород (plemion). В остатньому повстаньњу 1863 р. „Золота Грамота“ запевньала ј по вік обіцьала руському льудові „вільність прав і віри, јакоjі хто держитьсьа, і вживаньња своjеjі мови в школах, судах, і інших земських урьадах“.

„Але ж допушченьња, котре ја зробив вишче, непотрібне. По моjому глубокому переконаньњу, пора винародовлінь у світі европеjському замкнулась. Рух демократичниј надто глубоко пропик в верстви народні, шчо б можна було знівечити проснувшусьа в них свідомість народньу. Мајучи міць, можна вправді показувати шче на цьому полі насильство, та допевне не допровадьать воно до сподіваного результату. Треба б проте бути дуже сліпим, шчо б думати про спольшченьња руського ј литовського народу, котрі до того виробили своју самостојачу літературу. До того додати треба, шчо патріоти польські, шукајучи спільности з льудом, сами радо помагали јого змаганьњу виробити власне письменство, шчо особливо видно зі зглъаду на білорусинів; — наведу тут назвиська Баршчевського, Марцінкевича, Вериги, Каліновського. Навіть Сірокомльа (Кондратович) пробовав писати по білоруському.

„Јак про те по цьому можеш міркувати, Шановниј Добродіју, вже само переконьньа о безпотрібности змагань винародовльајучих мусило було здержати мене од охоти переробки одноjі породи на другу, та до того ***чувство справедливости*** казало міні оцінити, јак слід, усьаке винародовлінньа, і ја висказав у тому згльаді одверто своју думку в дописку на ст. 15, обертајучи увагу на те, шчо винародовлінньа звјазане з визискуваньњам економічним.

„Проте о винародовльуваньњу не могло бути речі з моjого боку. Інше ж діло шчо до грьаниць 1772 р. В цьому ділі не хочу ј не сміју казати наперед. Једине ј остатнье рішеньња в тім згльаді належить до самих народів. Скинувши јармо, шчо јіх давить, ***в вільнім і загальнім голосуваньњу*** рішать сами, чи мајуть оддільятись од себе грьаницьами, або чи зоставатись з собоју в тіснім устроју федераціјним. Јак на мене,— признајусь —шчо ја, јак польак, роджениј серед литовськоjі льудности, бажав би шчиро, шчо б ***унија***, зроблена колись в Льубліні станами передними була би поновлена в усім розмірі льудами, в котріј (униjі) би всі чули себе вільними, рівними ј шчасливими. Чому ж би не мала бути в такіј речі посполитіј цілковита згода між різномовними народами, коли вона можлива навіть в теперішніј Швеjцаріј? Будь-шчо-будь, однако, думају, шчо соціалізм вјазатиме, а не ділитиме народи.

„Шче одно појасненьња. Коли ја сказав в моjім виданьњу, шчо соціалісти польські, подајуть братньу долоньу россіјському ј німецькому льудові супротів спільним ворогам: деспотизму, неволі ј визискуваньњу, а промовчав про литовськиј, білоруськиј та украјінськиј льуд, то не за-дльа того, шчо б ја јім запоречав самостојачости, а просто тілько за дльа того, шчо ніхто шче в Польшчі не робив соціалістам польакам закиду, шчо вјажутьсьа з тими льудами. Зза тоjі самоjі причини також не спімнув ја про сусідні народи: чеськиј та венгерськіј.

„Зостајусь з належноју дльа Шановного Добродіја шанобоју

Болеслав Лімановськиј.

Ми не станемо довго сперечатись з д. Лімановським. Лист јого, јак і та наша замітка, на котру він одпов'даје, лежить перед читачами, котрі ј сами можуть бачити, чи на все, шчо ми сказали, ј јак одповіда д. Лімановськиј, — напр. хоч би ј на те, шчо тичитьсьа до числа польського народу, по польським демократам 1842 р., або до того, шчо д. Лімановськиј сам залічује „Русь“ (Галицьку) в „землі польські“. Ми скажем тільки про саме најголовнішче з того, шчо в листі своєму, јак нове, ј од себе говорить д. Лімановськиј.

Одкидајучи подозріньньа, буцім то він може хвалити думку винародовліньньа непольських льудів старої Польшчі ј згожујучись на всьаку самостојачість, јаку ті льуде собі б поставили, д. Ліманоськиј вважа потрібпим сказати не тільки про себе, а ј про других својіх земльаків. Він каже: розумијуть це добре патріоти польські ј у программах својіх обіјмајуть запевненьньа самостојачести народної етнографично різних пород. В остатньому повстаньньу 1863 року „Золота Грамота“ запевньала ј повік обіцьала руському льудові „вільність прав і віри, јакоји хто держитьсьа, і вживаньньа својеји мови в школах, судах і інших земських урьадах“ На це ми скажемо тільки, шчо навіть в тіј „Золотіј Грамоті“, на котру поликајетьсьа д. Лімановськиј говорилось зовсім не об „руськім льуду“, — самостојачим од польського,—а об јакімсь „сельськім льуді Подільльа, Волині ј Украјіни“ (Кијівськ. губ.) та ј то вже тоді, коли польське повстаньньа 1863 р. показало своју слабість (в мају 1863 р.), — а в першому поклику „польського урьаду народового“ до повстаньньа, од 22 јанварьа 1863 р., говорилось об одпім „Народі Польшчі, Літви ј Русі“. А до того, між тодішніми патріотами, керовниками повстаньньа, навіть між демократами, јак Мьерославськиј, були такі, котрі знаходили, шчо ј так „народовиј урьад“ згодивсьа „поділити Польшчу“, признавши забагато волі „Литві ј Русі“. *) Через це все д. Ліманоськиј ліпше зробив, јак би говорив тільки за себе, а не згадував „патріотів“ польських, навјть і тих, котрі складали Золоту Грамоту 1863 р. Тако ж само ліпше б було не згадувати Льублинську унію 1569 р. Перш усього тепер уже не слід би јіјі навіть і називати унієју, — бо шчо до Литви, јак держави, то унія та була просто поділом Литви, а зовсім не унієју,—бо од Литовськоји держави, в котріј були більше; або менше по волі злучені льуди: литовськиј, білоруськиј і украјинськиј, в 1569 р. були отділені до Польшчі — украјінські землі: Подільльа, Во-

*) Ми про це все доволі сказали в книжці нашіј: „Историческая Польша и великорусская демократія“. Женева, 1882. 113—128.

линь, Кијівшчина ј Черниговшчина. Далі ј ті права, јакі зостались за тим, шчо звалось в польськіј державі післьа 1569 р. В. Кн. Литовське, — були зовсім не рівні з правами Корони Польськоји. Украјінські ж землі, — котрі одділено од по всьому ближчих до них земель білоруських, шчо б прилучити до дальшоји од них Польшчі, — не дістали в 1569 р. ј тих прав. По всьому цьому, навіть в својому початку, унія 1569 р. була дуже далека од Швејцарськоји спілки, — а на ділі, не забаром показалась просто польським пануваньньам над Литвоју ј Русьами: Білоју ј Украјіноју. Через те не тільки украјінці, а ј білоруси порвали јіјі в 1654 р. ј попробували нову унію, з Москвоју.

Польські патріоти ј усі, кому бажајетьсьа поновити Льублинську унію хоч в грьаницьах 1772 р., — не хотьать знати цеји новоји уніји Білоји Русі ј Украјіни. Ми сами думајемо, шчо Московська держава так же зрадила навіть унію 1654 р., јак Польська навіть унію 1569 р.,—і мало того, ми думајемо, шчо, навіть забувши те, шчо обидві уніји тепер не мајуть діловоји сили, — обидві вони в теперішні часи не мајуть вартости ј по својім думкам і грьаницьам. Коли вже лити кров, шчо б заложити на Східніј Европі навіть політичну Швејцарію, — то дльа чого ж јіјі закладати в грьаницьах 1569 р., а тим більше 1772 р. (то б то з переділом Украјіни на дві державі), — а не заложити Швејцарію з усіх польаків, литвинів, білорусів, украјінців і москвинів?! А дльа дого ліпше нам дать спокіј хоч грьаницьам 1772 р., навіть коли ми зхочемо стати на чисто державному федеральному грунті.

Коли ж ми станемо на грунті соціалістичному, — то зовсім пријдетьсьа забути всі старі уніји ј державні грьаниці. *Безспорно, — „соціалізм вјазатиме, а не ділитиме народи“, — так і не нагадујте ж народам таких держав, грьаниць, уніј і таких патріотичних повстань, котрі можуть тільки ділити народи, —та до того по крајніј мірі хоч у тих крајінах, де народи перемішані проміж себе, проповідујте рівну працьу дльа всіх народів.*

Такі були завше наші думки про працьу соціалістів в тіј крајіні, де наш народ доторкајетьсьа до польського, — і ми певнісінькі, шчо тој, хто розбере працьу украјінських соціалістів в Россіји ј в Австріји (најбільше в Львові), тој побачить, шчо в них „не ма зерна неправди за душеју“ перед польським льудом проти того соціалізму, котриј „вјаже, а не ділить народи“. Ми од всього серцьа бажали б, шче б те можна було сказати про працьу всьаких куп польських соціалістів і польських соціалістичних патріотів перед народом украјінським!

М. Драгоманов.

УКРАЈІНСЬКІ СЕЛЬАНЕ В НЕСПОКОЈНІ РОКИ

(1880—1882)

З самоји остатньоји війни (1877—1878 р.) нема спокоју в українських селах в Россіи, — а з 1880 р. неспокојство підньалось таке, шчо хіба тільки сліпиј јого не вбачить. Війна, мабуть, чи не најтьажче прийшлась україпцьам з усіх народів Россіјі, бо україпці најближчі до місцьа бoју (окрім бесарабських молдаван), бо українські полки пішли в першиј огонь, бо через українську землу најбільш перејшло військa; українці ж најбільше дали од себе ј погонців на поталу всьакім мошенникам. Далі війна принесла за собоју болісти. Війна ж зворушила народ, примусила јого оглянутись на порьадки кругом себе. Зворушениј народ став менше терпіти кривди, котрі роблються коло јого польа: звідти ті бунти за поле, котрі так часто бували на Украјіні в 1880 р., ј котрі ми, јак могли, списали в 1 книзці „Громади“ за 1881 р. До того проміж народом пішла чутка про те, јак письменні бунтовники змагались вбити царьа, аж поки ј убили јого. Народ мусив пильнішче задумуватись над тим: хто це, ј за шчо ј дльа чого виступа проти царьа? Чутки, кадіјі ј думки зворушились шче дужче. Все вкупі почало будити думку: а чи не почати ј нам росправльатись самими собоју?— і народ почав росправльатись перш усього з тими, хто јому најбільше намозолив очі: з поліцејськими урьадниками та жидами, без котрих поліціја не обходиться, збираючи податки з народу, ј котрих мусила ј пробувала оборонати поліціја. Не проминула заверьуха по селах і начальства духовного, — попів.

От через це все 1880—1881 роки пројшли в великому неспокојстві на Украјіні ј коли початок 1882 р. видаје мов би затишком, то навряд чи не перед більшоју заверьухоју.*) Трудно звести в одно тој рух, јакиј іде тепер по селах на россіјській Украјіні: він пробиваjеться на місцьах різно. Тільки по всьому видно, шчо скрізь показујеться велике недовольство мужицтва теперішніми порьадками, велике бажаньньа зміни јіх,— а до того доволі вже показујеться між мужиками проб виступати силоју проти тих порьадків, а јак де, то ј доволі јасна думка про причину јіх.

*) Поки це печаталось прийшли нові звістки про рух проти жидів, і навіть проти дејаких панів з христијан.

В наших руках опинилось кільки листів з Украјіни, писаних до нас і до одного нашого товариша, котриј передав јіх нам,— і ті листи доволі јасно мальујуть нам різні боки неспокојства по українським селам за остатні два роки. Ми подајемо ті листи, јак можна більше вдержујучи јіх цілость, з додатком наших уваг та дејаких виписок з газет про випадки, подібні до тих, котрі росказујуть ті листи.

Почнемо з листу з *гадьацького повіту*, полтавськоји губерніјі, котриј показује в загалі стан і дух сельан в лівобічніј Украјіні в 1880 р.

„Ось јакі в нас по селах ходьать розмови ј чутки:

1) Оце в м. јуні підговорили було пани царського цильурника зарізати царьа, та скільки разів тој не захожувавсьа, то так бритва з рук і випаде, так і випаде. Так таки ј не вдалось панам свого доказати.

2) Јак був царь за Дунајем, то москалі прийшли до јого ј кажуть: „ми, царьу, тут ось голови своји покладајемо за тебе, голодом моримось, а приjдемо до дому, — теж умирати приходиться: землі нема, нічого немаје; жінка та діти з голоду пухнуть“. От царь і каже: „Не бійтесь; ось ја відберу у панів землу та ј поділимось усі порівну. Мені буде 3 (другі кажуть 5, 7) десьатин, тобі, Олександра (наслідпику тоб-то) — 3, тобі, Владиміре, 3 і всім, всім вам буде по 3, а останньа землa буде казенна, і јак захотьать пани, то можуть најмати јіји за гроші.“

3) Пісьа Петра всі будуть служити поденно, і јім пани повинні будуть платити по $1^1/_2$ карбованцьа, а јак не захотьать, то јіхні заводи закриjуть“.

4) Пісьа Петра строкових не буде, а всі будуть служити поденно. Чоловікам будуть платити по 3 карб., а жінкам по $1^1/_2$ карб. Јак оце буде уже зроблено, то пани скоро побанкрутьаться ј повинні будуть відцуратисьа від своjіх земель. От тоді вже буде нова ревізіја, ј на кожну душу буде наділ по 7 дес. (другі кажуть — по 3—5). Окрім цього способа одібрать у панів землі, царь придумав шче ј другиј:

5) Јак буде війна, то панів та жидів поженуть на турка“.

Оці, і подібні до јіх чутки, носились в јуні по селах гад. пов. І малі, ј старі тільки об тім і балакали, шчо про наділ землеју, та ту переміну, шчо повинна бути пісьа Петра. В недільу, јак зберуться біла церкви, то, дивись, вже ј толкујться, тільки так потајно, шчоб ніхто з панів, або хоч трохи подібних до панів, нічого не почув з јіхноји розмови. Тим, мабуть, ја тільки пјать варіјаціј (одмін), а не більше ј записав. І ці 5 чуток поєчастилось почути пісьа довгоји розмови і всьакоіх „підходців“.

Најдужче стали балакати про це саме перед Петром. Јак хто хотів розувірить јіх, то вони нічого на це не казали, окрім: „ось постіјте! Ось побачите! Ось уже незабаром і Петра!“

Були ј наслідки цих чуток. Один панок, К—іј (на хуторі) најньав з В. до молотилки 6 чи 7 робітників. Поробили вони день, другиј, та ј пішли до дому. Тој до старшини. Старшина приказав вернутись. Поробили день, да впјать кинули. Јіх упјать привели. Так було 5 чи шчо раз. Јіх питали: Чого вони не хотьать зоставатись? — „Так! не нравитьсьа нам. (Мова в наших містах трохи вже помішана; бо кругом заводи — в В. — два: сахарниј і винокурниј, і по близьку теж, в Чупалівці, наприклад, де, скажу до слова, кажуть, арештовано чоловіка 8 робітників-соціалістів; кажуть так пани, а ја не можу запевнити вас, шчо це справді так; ці ж пани кажуть, шчо звідтільа ј по наших місцьах рознеслись ці чутки). „Може погано кормили? — — Ні, не хочемо в јого служити та ј годі“.

Неподалеку від того пана јесть другиј, К—ра (теж на хуторі). У јого розірвало цьу весну греблью і всьа вода з ставу зіјшла. Ставок висох і ніде було напувати скотину, мочить коноплі ј таке инше. Пан даје льудьам дерево і все потрібне за дльа містка і просить, шчоб вони вже зробили. — „Ні, цього не буде! Ми робитимем, а јого ставок буде! Ось пісьльа Петра, все рівно, все наше буде“. Так і не зхотіли. Там же, трохи вишче, був другиј ставок, теж спільниј. Тој вони сами підправили трохи і вважајуть своїм. Треба сказати, шчо в тіх хуторах нарід дуже злиј на своїх панів, бо пани ті по-свинські обходилисьа з ними. Недавно один з них, К—ра, оддавав в аренду своју землью. Льуде хотіли взьать, зробивши складчину, тільки просили розсрочки плати. От же пан не дав јім, а дав жиду, тільки шче дешевше, ніж вони давали јому. Теж знову в міст. В.: договорили в Чупалівку на завод скільки душ (100, чи трохи більш) і дали јім завдатки. Ті пішли, одробили завдатки ј кинули завод, і тільки менша половина дожила там до кінцьа.

Теж саме случилось і в В. Договорили на сахарниј завод льудеј (все парубків і хлопців) і дали јім задаток. Ті задатки одробили, кинули завод і понајмались в других місцьах, або зостались робити дома. Але ж В—а кумпанија зробила в волості таке условіје, шчо јак хто не вибуде сроку, то брать штрафу з јого 5 карб. (напевно, не знају) і тепер возьатьсьа з цими штрафами, та не знају, чим це все скінчитьсьа. Кидајуть же робітники заводи від того, шчо, перше, договорьујуть јіх в лиху годину збірки податків, коли ні в кого мема ј шельага за душеју, ј договорьујуть за дуже низьку ціну, а друге, від того, шчо носьатьсьа скрізь такі чутки, а третье, від того, шчо вони бачать

в собі силу. Цьу силу вони бачать в тому, шчо не раз уже бувало по јіхньому. Ось покази:

1) Најньаті хлопці, тоді саме, јак іде горьача робота, требујуть, шчоб јім до поденноји плати прибавили не в шчот по осьмушчі горілки. Прикашчики повинні робить, чого ті требујуть, бо инакше економіја зостанетьсьа без робітників.

2) Дівчата, підрьадившись на літо, требујуть, шчоб јім, окрім грошеј, дали шче кожніј по платку. Јім дајуть.

3) В одніј, здајетьсьа, Чупалівськіј, економіји робітники харчувались від самоји економіји, і в условіји було сказано, шчоб јім кожен день було мјасо. Раз підрьадчик мјаса не привіз, і робітники підньали таку бучу, шчо управльајушчиј на шчот підрьадчика приказав порізать економичеськи х коров і дать льудім мјаса.

Окрім цього прибавимо, шчо кожна чутка, пушчена в народі, јак шчо тільки народ раз повірив јіј, то вже јого ніјак не розувіриш. Јак звісно, чутки про землью були по всіј Россіји і викликали навіть опроверженіје міністра, але ж і це опроверженіје льуде перетолкували по своjему. При мені јого шче не читали. Кажуть, шчо јак прочитали, то льуде не повірили јому; а то народ про јого знов і так передавав: ото царь написав до панів бумагу (написану, треба сказать, по руському, від чого ј розказчики теж хотьать передать по руському): „братьа моји льубезні! Будьте такі добрі, дајте вже усім бьедним мужикам землі по 3 дес. на душу, а то вони лишать мене скоро жизні“.

Скажу шче скільки фактів, хоч зовсім різних один від другого, алеж таких, котрі можуть пригодитись в купі з другими матеріалами. Так, балакајучи з одним добродіјем полупанком, ја чув від јого такі думки (чоловік він необразованиј, маје 5 синів: чотирі војенні, а один урьадником):

„Воно таки перемелетьсьа, то мука буде, а то шче тільки крупицьа“. — Так говорить він про теперішниј револющіјниј рух і про невдачі револьуціонерів

„Тепер шче тільки запара зроблена, а он, јак зіјде!“ —

Потім про теперішні неправди; „правда у нас по кишеньам поховала, јак би ж то у нас правда було, то ми б були смирнішче овечок; чујетьсьа, смирні були б.“

Про вбитьтьа Мезенцова ј Крапоткина: „Јак за праве діло, за правду різать поганого чоловіка, то це все одно, по-мојему, шчо різать собаку“.

В м. Мошенці, де нарід все сміливиј (козаки) урьадник задумав був підслухати під вікном, шчо льуде говорьать в шинку. Так льуде, дізнавшись, на конеј, та за ним, јак погнались з дрьучьчьам, так тој на силу-силу втік, бо в јого кінь був кращиј, а ніж у јіх.

Ось јак повишалась плата за отдачу землі на Півдні гадьачського повіту (в м. В.)

Років 15 назад отдавали съ $^{1}/_{5}$ части.
Років 10 „ „ „ $^{1}/_{4}$ „

Потім почали прибавлять то рабочі дні, то невеличку плату. Потім років 4 назад, стали отдавать съ $^{1}/_{3}$. В 1876 р. в $^{1}/_{3}$ + 30—50 коп. В 1877 р. $^{1}/_{3}$ + 1 рубель. В 1878 р. $^{1}/_{3}$ + 1 р. 30 і 1 р. 50 коп., або ж з „пјатерика“, се б то з 5 кіп 2 хазьајіну і 3 робочому. „Незабаром будуть отдавать і пани з половини. Починајучи верстов 15 вишче В. до Ромен, і тепер отдајуть з половини“.

От сьа де далі, все більша, дорожнеча землі та зріст числа безземельних льудеј і робить те, шчо сельане најбільш думајуть про землю. Вони розумијуть, шчо *по правді*, треба б було, шчо б усім було дано землі по рівну, та ждуть, шчо така правда јакось скоро настане. Коли в Россіјському царстві всі закони виходьать од царьа, то сельане мусили перш усього ждати ј нереділу землі од царьа ж, — і тим скорше, коли почули, шчо проти царьа повстајуть јакісь панські діти, та пани. Тільки ж дуже помилитьсьа тој, хто виведе з цього, шчо мов би то украјінські сельане прихільні до царьа через те тільки, шчо він царь, свьата особа, јак це дума велика частина народу в Московшчині. *) Украјінські крестьане через те тільки покладајуть надију на царьа, шчо ні на кого ближчого не надіјутьсьа, через те тільки жалујуть царьа, шчо ненавидьать панів.

Ось шчо пишуть про це з ***Ніжина,*** черниговськоји губерніји:

Коли по повіту рознеслась чутка, шчо на царьа стрельав Соловјов, — крестьане були доволі бајдужі до цього случају. Јім було цікаво тільки: „чого *він* не піјмав у царьа?“ — а најголовнішче: „за шчо це на царьа стрельали?“ Одповідали на ці питаньньа різно, та частішче всього чуло.ь: „а хто јого знаје?“ або „та це не наше діло“. Но післьа того, јак до мужиків дијшла чутка, шчо „хапајуть панів“, **) — стали казати, шчо „в Петербурзі начальство здибало јакусь бумагу, де всі пани записані, шчо хотьать звести з світу царьа“, — ј стали на тому, — шчо „це пани злі на царьа за те, шчо відобрав у них крестьан, то ј стрельајуть“. До таких думок льуди шче иноді прибавльајуть ось јакі: „шчо оце хапајуть панів головних, та ј везуть в Петербург, а потім царь прикаже, шчо б ми остатніх порішили сами, а землю поділили проміж себе порівну.“ А в одним

*) Дивись про це в нашіј книзі «Нові украјінські пісні про громадські справи», стор. 45.

**) В Черниговшчині, справди, було багато арештів.

селі до поміщчика К—у—ка пријшов јого пријатель мужик та ј каже, шчо народ гомонить, а од себе прибавльа: „ото, паночку, јак почнемо бити панів, то ја вже сам вас вбју, бо инниј, сукин син, шче почне згнушчатись, а ја вже від разу, бо ви таки добриј пан!“

З борзенського повіту, черниговськоји губерніји, пишуть теж про надију на переділ землі:

„Најголовнішча річ, про котру в нас говорьать крестьане по празнікам і на „вулиці“, — переділ землі. Чутку цьу піддержујуть најбільше салдати. Так напр. в с. Оленовці в 1880 р. арештовано мужика Чубака, котриј росказав попові, шчо в јого ночували салдати ј росказували, шчо јім сам великиј кньазь Михајло Михајлович казав, шчо всім скоро буде новиј наділ“.

Тільки ж сельане наші ждуть од начальства не одного переділу землі, а також і того, шчо воно, може, знов поверне јіх в крепаки. — Хто поверне? чи царь, чи сами пани? — јак думајуть про це сельане, нам докладно не звісно. З тих бајок про царьа та про сенат, або одного чоловіка *саноту,* јакі ходьать між сельанами, јакі бајки ми сами чули шче в 1860—61 р, — шчо, мовльав, царь хоче дати вольу, та санота не хоче, — видно, шчо сельане наші думајуть, шчо державне начальство не одно, шчо јесть в јому хтось, котриј добра јім хоче, а другиј јім ворог. Најчастішче вони думајуть, шчо добра јім хоче царь, а иноді думајуть, шчо ј царь хоче јім зла. І тут наші сельане тілько в кумедніј, дитинськіј формі вображајуть те, шчо справди робилось дльа них в Россіјськіј державі: аже ж і крепацтво, ј подушне, ј рекрутчина вијшли од старшого державного начальства, именем царьа ж. Цікаво, шчо украјінці, навіть коли думајуть, шчо царь јім хоче добра, то звичајно по јіх думкам, царь не маје сили зробити добро. Царь в украјінських думках зовсім не самодержавниј, не дужиј, — а безсильниј — јак, подібно ј бог в украјінських казках. *) Коли тепер ждуть украјінські крестьане, шчо тако ж јіх знов можуть повернути в кріпацтво, јак і поділити між ними панську землю, то тут нема нічого дивного: бо аже ж нема шче 100 років, јак царицьа Катерина встановила крепацтво в Гетьманшчині ј пороздавала там землю, навіть козацьку, з льудьми, панам. Син јіји Павло завів крепацтво в степах Катеринославських та Херсонських і теж роздавав вільних льудеј і землі панам. Павла ж вбито тільки в 1801 р. Шче недавно жили на Украјіні льуде, котрі памјатали, јак записували в крепаки вільних льудеј, шчо жили на

*) Приміри дивись хоть в нашіј книзі «Малорусскія Народныя Преданія и Расказы», стор. 17 (№ 46), 72.

панських землях, јак роздавались землі з вільними льудьми панам. На всіј Украјіні памјатајуть, шчо це робила цариця Катерина. *) Другиј царь, Александер II, увільнив крепаків, — та не вернув јім усіјеји землі. Чому јому не надуматись та не вернути крестьанам всьу землью? або хиба царь вијать не може надуматись та знов вільних льудеј отдати панам? — думајуть сельане, — і по своіому резонно думајуть.

Ось думки про те, шчо знов можуть повернути сельан в крепаки вже в 1880 р.

„Коло Парафіјевки, — пишуть нам, — лежить сахарньа В. В. Тернавського з великими плантаціјами бурьаків. Своїх робітникіы літом не стаје, ј економіја најма робітників в селах Хвастовці ј Мартиновці. В јуні (1880), в гарьачу пору (на бурьаки) в Хвастовці рознеслась чутка, шчо всіх, хто робить на плантаціјах, або в загалі в панів, запишуть в крепаки до пана, в котрого хто робить. Родичі робітників переполохались, — хто вијшов на роботу, та шче не діјшов, — повертались. На плантаціјах, в дворі і т. д., — в Парафіјевці, — всі покидали роботу; хто пішов просто до дому, а хто зајшов в економіју сказати, шчо не буде робити; — тільки причину складали на негарні харчі. Всі казали, шчо чутку про крепацтво казав жандарм. Приіхало начальство, ј не знају, чи воно питало жандарма, — а тілько взяло за најголовнішчого роспускача чутки про крепацтво соцького села Хвастівців, — чоловіка шче молодого. Тој і призпавсь та сказав, шчо чув про крепацтво от сусіди, арендатора з багатих мужиків. А цеј пускав чутки про крепацтво, шчоб отбити до себе робітників од пана. Начальство нічого не зробило арендаторові, соцького взьало під догльад, — а арештовало двох вчителів з с. Хвастовець і Мартиновки!!!“

Иноді сельане з одного самого поводу ворушатьсьа ј переполохом крепацтва, ј надіјами на передія землі. Так сталось в *ніжсенському* повіті теж в 1880 р., коли там јіздили од земства *статистики*, шчоб описати повіт.

В с. Кукшин приіхав статистик і став в одного козака. Зараз коло хати зібрались купи, најбільше бабів і дівчат, і трохи з годом увіјшла до статистика хазьајка ј каже: „баби ј дівчата бунтујутьсьа; кажуть льуде, шчо хто робе з половини на панському (а звичајно баби ј дівчата так робльать на табачних плантаціјах), — тој іде в кріпостні крестьане, та шчо вн приіхали вже ј записувати“. Скільки статістик не одговорьувавсь, — не

*) Дивись приміри теж в «Малор. Нар. Преданіяхъ и Разсказахъ» стор. 208, 218 і др.

помагалось. Саме тоді јшла робота на плантаціјах. Робітниці покидали розсаду ј стали тікати, куди попало, — бојучись шчоб „жандар“ (статистик) не спіткав јіх там та не позаписував. Плач був по всьому селу: не хотілось повертатись в крепацтво, — та жаль було ј праці, покладенноїі на плантаціјах. Були тоді кумедні випадки. Біжить напр. по селу стара баба ј плаче. Стріча јіјі сусіда. — „Куди це ти біжиш?“ — Ох, матінко! Пропала моја дочка! оце вже шчось најіхало повертати, — а моја Оксана на плантаціјі в Нестеревички! — Добігаје стара до плантаціјі ј кричитт на все горло: „кидајте, моїі голубјата, і табак-розсаду, та мерщіј до хати, бо вже најіхав жандар: припише вас до панів“.... Або таке: Сидить на призьбі стариј дід; коли це, звідкись взьавшись, наліта на јего стара ј кричить: „а шчо, стара собако! діждались?! Казала ја тобі, хај дочка не бере табаку, — лихо буде! Так ні! ти вже розумниј з біса чоловік удавсьа: знајшов, шчо це плетки бабські. Біжи ж мершчіј на плантаціју та жени Катрьу до дому!“ Јак опарениј, дід біжить на плантаціју.

Не меншиј переполох був і в панських горницьах. Прислуга покидала своје діло ј розбіглась по селу, аби не бути в панськім дворі, јак будуть „записувать“. Казали ј про „маніхвест“, (про нову вольу) котриј був у жандарма, та тој би то јого зховав, підкуплениј панами. Привід до такоїі чутки дало те, шчо скоро післьа того, јак приіхав статистик, до јого прийшов єдин пан і пробув у јого з півгодини. Все село неспокојілось, поки статистик пробував у јому. Цікаво, шчо гвалтувала тільки жонота та хлопці, — а чоловіки держались оддалека ј не мов смјались над „бабами“, не мов вдержувались, чекајучи, шчо далі буде.

„Такиј переполох в с. Кукшині підньавсь до видимости тільки через приіізд статистика, — а в загалі неспокіј тепер повсьудниј: всі ждуть чогось, то нових наділів, то повертаньньа крепацтва“.

Звісно, такі чутки можуть ходити серед наших сельан тільки через јіх темноту, при котріј вони не можуть знати того, шчо справди може вијти од теперішнього державного начальства, а чого не може бути, а тільки по своіјі думці полохајутьсьа, коли б не сталось те, чого вони не льубльать, та ждуть того, чого вони самі бажајуть. І тут не помагајуть нијакі вмови письменних льудеј, бо јім, јак панам, наші сельане звичајно не вірьать. Так напр. багато не вірьать тому окружному листу бувшого міністра Макова, котриј велів скрізь читати, шчо нијакої землі царь дальше давати не буде проти тіјі, шчо надана була крестьанам, јак вони виходили на вольу післьа 1861—63 рр. Багато крестьан думајуть, шчо цеј лист вијшов од панів, а не

од царьа. Та до того ј јого не вміло ростолкувати начальство. Так напр. нам пишуть про те, јак Маковськиј лист читав і појасньав ісправник в с. ***Дергачівці, бердичівського повіту***, кијівськоји губерніји. Два дні ждала громада ісправника, — а на третіј він пријіхав, прочитав міністерськиј окружник, — а далі сказав од себе таке:

„Всемилостивѣйшій монархъ самъ больше о васъ заботится, чѣмъ вы сами о себѣ. ***Онъ хочетъ васъ матерьяльно обезпечить.*** Вы, можетъ быть, ожидаете новаго надѣла земли; но вамъ не будетъ его. ***Надѣла***, говорю, ***не будетъ, не будетъ, не будетъ!*** А потому, господа, не бунтуйте, какъ въ другихъ уѣздахъ: теперь три уѣзда взунтовались, они хотѣли новаго надѣлз земли. ***Мужики размножаются, все равно какъ поросенки***; если бы вамъ и дали теперь земли, то черезъ нѣсколько лѣтъ опять размножилось бы людей и опять бы вамъ не хватало земли, а ***государь-императоръ не имѣетъ больше земли***: всю вамъ уже отдалъ!"

Крестьане розіјшлись, нічого не зрозумівши. окрім того, шчо јім казано про росплод. „За шчо він нас обідив? хиба ми свині?"

Јак же хто з крестьан справди переконавсь, шчо од царьа не буде наділу землі, ті прьамо вже говорьать і проти царьа. Та ј у загалі, хоч дуже потроху, та крестьане починајуть добиратись думками ј до самого вишчого начальства, шчо ј од јого нема шчо ждати добра, шчо воно одповіда за все зло, котре робльать менші начальники ј за те здирство, котре терпльать крестьане. Проти меншого начальства крестьане вже починајуть виступати прьамоју силоју. Најбільше, звісно, сперечајуться крестьане з урьадниками, котрі допекли народові. У нас јесть кілько листів, котрі росказујуть, јак крестьане бјуть урьадників, — та ми јіх не печатајемо, бо про це було говорено навіть і в россіјських газетах. Ми приведемо один тільки лист з ***гајсинського повіту***, подольськоји губерніји, бо в ньому видно показ того, јак уже знаходьатсьа поміж сельанами льуди, котрі сами по собі, својеју думкоју звјазали до купи все начальство, од урьадника до царьа.

„В м. Рајгороді серед јармарку (в 1880 р.) вјіхав між народ верхи урьадник Надеждин з с. Кропивноји, з поповичів, і почав бити льудеј нагајкоју за те, шчо не давали јому грошеј і не знімали перед ним шапок. На своје лихо Надеждин наскочив на салдата. Тој стьаг јого з коньа; — тут кинулись крестьане ј почали бити урьадника, аж поки јого не визволили родичі јого, попи, ј не сховали в жидівськіј школі. Тільки ж не забаром народ кинувсь туди, вхопив урьадника ј потьаг јого до Дністра топити з скелі. Та тут јого отборонив наспівшиј становиј з

соцькими. За це діло арештовано 12 чоловіка ј між ними волосниј писарь, на котрого Надеждин навів, шчо тој би то призводив льудеј проти нього. Кажуть, шчо кілько свідків росказали про писарьа таке, шчо јому мусить бути не добре. Він би то збирав громаду ј питав јіјі, мов би од начальства: „јакого ви, громадо, хочете царьа? чи такого, шчоб вибирала ј скидала громада, ча такого, шчоб заказував своју власть дітьам?" — А громадьане б то одказували, — шчо „негарно буде, јак буде царь виборниј, бо буде знать, шчо скоро јого царство минеться, — та буде дуже красти, — та знов не добре ј не вибирати, бо буде дбати дітьам". Писарь цеј один з тих льудиј, котрі тепер показујутьсьи поміж нашими сельанами, шчо без усьакого товаришуваньньа з письменними бунтовниками, сами, бачучи льудське горе та неправду, доходьать до думки, шчоб переміпити теперішні порьадки. Це свого роду штундарі, тільки не в церковних справах, а в громадських."

Јак почина бојатись начальство зросту в сельан думок об тім, звідки јде неправда та здирство, показује случај, про јакиј пише лист з ***конотопського повіту*** черниговськоји губерніји.

„Літом в 1880 р. в шинку села С. зібралось чимало народу ј почали розмовльати про те, шчо дорога горілка. — „Це все жиди робльать" казали дејакі мужики. — Јакі жиди? хиба ми накладајемо акциз? сказав шинкарь; це ж царь робе! А коли б не було акцизу, то не була б і горілка дорога. Царь винен, а не жиди; з нього ј питајте!" Тим було ј скінчилось. Та через кілько день пријіхали в шинок з Конотопа жандарми, перегльанули все; нічого, звісно, бунтовського не знајшли, — а жида все таки арештовали, јак „підбивајушчого до бунту проти царьа" ј повезли в Конотоп, а потім в Чернигов".

Шчо там зробили з шинкарем, не знајемо. Тільки тепер власне, коли скрізь на Украјіні мужики сперечајутьсьа з жидами за здирство, подібних розмов мусить бути чимало, ј жиди по неволі мусьать проповідати „проти царьа". До того ж акцизи де далі, все більш ростуть. Недавно знову прибавлено акцизу на горілку, — а тепер знову ждуть прибавки акцизу на табак, котрого багато сіјуть на Украјіні. „Скоро ј з куреј братимуть акциз", — говорьать крестьане в Борзенщчині, гльадьучи на те, јак акцизники обмірьујуть табачні плантаціји.

Межові бунти 1880—1881 р. в Чернигорщчині та в Кијівщчині, а надто те, шчо в тих бунтах царське військо посилалось проти мужиків за панів, мусили підкопати в наших сельан думку про те, шчо царь за них стојіть, бо наші сельане думајуть, шчо війська не можна посунути без волі царськоји. Звичајно про ці бунти пишетьсьа мало, — а через те може здатись і ось

цеј лист про один бунт в 1880 р. в с *Жидівські Стави, кијівського повіту*:

„16 августа јіхав ја на пароході з Кременчуга до Кијіва; у Ржишчеві сіло на параход шестеро жандармів з офицером Судејкиним. Офицер сів в 1 клас, а салдати сіли на чердаку ј розмовльали прильудно про те, шчо було там, звідки вони верталис. В с. Жидівські Стави ј у трьох сусідніх селах крестьане повстали проти межуваньньа. Начальство послало туди сотньу козаків (донців). Губернатор (Гессе) звелів було, шчо б козаки нічого не брали, окрім птиці та хліба, — але скоро козаки, за дозволом губернатора, почали брати овець, тельат і навіть волів. Народ не стерпів, зібравсь в Стави, побив старшину ј писарьа. Приjіхав губернатор, — і став говорити, шчо він од царьа ј може сказати льудім правду про земльу. Льуде кричали: „нам не треба грбернатора, а треба землі“, — ј криком заглушили слова губернаторські. Тоді губернатор звелів громаді поділитись по селам. — „Ми всі з Ставів і всі за одно!“ кричали льуде. Губернатор звелів козакам піттн „в нагајки“. Громада поділилась по селам. Старшина почав показувати призвідчиків, котрих тут же сікли різками. Давали ј по 250 і ј добивали до полусмерти. Арештантами наповнили кілька комор. Післьа того козаки зостались, а жандарми ј поліцејські вијіхали.

„Росказујучи про це, салдати прибавльали своjі думки, котрих, певно, навчило јіх начальство: — все можна, не гріх; гріх тільки чоловіка вбити, та јти проти начальства“.

„Далі ја довідавсь, шчо крестьане в Ж. Ставах ворушились шче в маjі через те ж межуваньньа; — побили вікна в старшини, писарьа, в попа, де стојав землемір, похвальались на них усіх, а старшину трохи не вбили. Постој козаків (екзекуціја) до кіньца обідрав крестьан. Село Ж. Стави — полковника Присухина, коло Кагарлика, мајетка генерал-губернатора Черткова, де в 1879 р. була теж екзакуціја“. Генерал Чертков, сам царській чиновник, посилав військо проти крестьан в својіј власиј з ними супоречці!!

Це ж мусило кинутись в очі ј крестьанам і самим салдатам. Через такі случаjі ј через усе те, шчо бачать за остатні часи салдати, серед них пошана до царського начальства ј до самого царьа примітно вменшујетьсьа. Јак јавниј доказ тому, приведемо частину з листу з *борзенського повіту:*

„Один салдат, котриј вернувсьа до дому з служби при полку, шчо в Гадьачі, — росказував тут сельанам, шчо в јого полку 150 чоловіка не захотіли брать медалі за поход в Туречину, а прохали землі. Коли јім полковник сказав, шчо цього не можна, ј знову сказав, шчо б брали медалі, вони сказали, шчо не хотьать јіх брати. Тој же салдат росказував, шчо салдати недовольні царем, за те шчо тој „перед војноју без шапки прохав: „діти, постіјте за мене! не лишу без нагороди“, — а післьа војни ј забув, даје тільки медалі, та ј за них вибира з салдатського жалуваньньа гроші.“ Серед народу теж починајетьсьа недобра думка проти царьа, најбільш через окружник міністра Макова, шчо землі більше царь не дасть. В с. Адамовці мені самому доводилось чути: „еге! тепер бачимо, шчо ј царь за панів руку тьагне; так ми ј сами своје најдемо!“

Такі були думки сельан перед тим самим, јак таки царьа Александра II вбито в Петербурзі 1 марцьа 1881 р., ј перед тим, јак по всіј Украјіні почавсь рух проти жидів. Цеј же рух хоч і не прьамо, а все таки противудержавниј, бо жиди на Украјіні мајже шчо збірщики податків дльа державного скарбу не тілько тим, шчо власне збирајуть акциз за горілку, јак продајуть јіјі, а ј тим, шчо вони одні купујуть мужицьке збіжьжьа, јак поліціја збира недојімки, ј вони дајуть мужикам за одробіток та за проценти гроші на податі в казну ј акцизи (напр. с табаку). Так противжидівськиј рух безпремінно мусить повернутись в прьаміщиј противудержавниј рух, — і тим більше, шчо царське начальство ј військо мусить же заступатись за жидів, бити ј карати тих крестьан, шчо рујнували жидівські мајетки. Цікаво, јак сами собоју прості льуде звели в одно: рујнованьньа жидів з „студентами“, ворогами царьа. Про це росказано між инчим в листі, котриј приводимо далі, — а ось нам пише один молодиј чоловік, котриј скоро післьа рујіни жидів в Кијівщині пројіздив там по залізниці: „Тут (в Петербурзі) трудно розмовльать з льудьми. На Украјіні не то: напр. коло Жмеринки ја заговорив з одним робітником, він признав в мені студента, — і коли ја спитав јого за „побиваньньа жидів“, — він мені сказав просто: „не жидів треба бити, а тих, хто дозвольа жидам нас грабувати та обманьувати, — а надто тих, хто отдаје своjі мајетки жидам в аренду“.

Ось *лист з Кијіва,* писаниј скоро по *смерти царьа Александра II* ј зараз післьа *рујіни жидів:*

„Темниј, вельми темниј наш мужик і тим то (усьакиј це знаје), — так погано відноситьсьа він до проповідачів усьаких незрозумілих за-дльа јого думок. Јак і кожниј чоловік без просвіти, він не загльада далеко навкруги, а бачить лихо тільки більа себе; најтьажчим ворогом својім через це вважа він најблизчих здирників: панів (поміщчиків), жидів і т. и. Цих він ненавидить најбільш, і на цих здавна в јого чухајутьсьа руки. На ворогів, може ј більш шкодливих, на вишчиј урьад, то шчо, народ уже ј не зверта уваги, бо не розуміје јіх і не бачить јіх безпосе-

редних здирств на собі. Шчо ж до најтьажчого, але ј најдальшого здиршчика, до царьа, то цьа народньа бајдужисть переходе вже аж в повагу і шанованьньа.

Винуватити за це народ ні в jакім разі не можна. Треба ж і јому мати ідеали, треба бачити в чому небудь світле божество. Церковна віра зменшилась або до забобонів, або до тупоји жидівськоји формальности, а треба покладати на кого небудь надіју, треба бачить де небудь спасительа (спаса) від тьажкого несчастного свого житьтьа. І дьакујучи віковіј науці попів з јіх свьатим словом, кулакам справників, а николи навіть деjакім панам револьуціонерам, ціјеју јединоји народноју надіјеју став і тримајетьсьа царь. На цього земного бога народ дивитьсьа з такоју ж нерозумноју віроју, јак і на небесного. А відсільа така не мудра народньа думка: „царь усе б зробив за дльа народу, він прихильниј навіть і до *слушного часу*, та коли ж пани не хочуть, не дајуть јому волі ј навіть хочуть јого вбити. (Старого вони вбили окрім того шче ј за те, шчо він знищтожив крепацтво). За дльа цього вони підмовльајуть своjіх синів-студентів". Така народньа думка всьуди панује ј бути тепер на селі не тільки пропагандісту, а навіть просто вивченому чоловікові сумно ј навіть не бозпечно. Кожниј дивитьсьа на јого, јак на харцизьаку-душегубцьа. Втішать же себе тим, јак деjакі наші револьуціонери, шчо це все підмова урьада та попів, шчо вірнопідданські адреси, бјки студентів і т. и. — це все вчинки поліціји, — оптімізм, тај прерожовиј. Льуд наш темниј і нельубов јого до своjіх же таки заступників, до молодіжі — річ більш, ніж доказана.

Тільки ж додам, шчо краjіна наша велика ј льуд в ниј не одинаковиј, так шчо треба дуже стерегтись того, шчо б не вважати повсьудним те, шчо бачив в одному, двох і навіть більше кутках. Так напр. мені казали запевно, шчо під Немировом льуде трохи не раді тому, шчо царьа вбито. А в часи руjіни жидів в самому Киjіві, можна було бачить, шчо народ зовсім не такиј неприхильниј „студентам" і розуміје, шчо вони таки бажајуть јому добра,

Діло це (руjнованьньа жидів), јак казали ј усі роспитујемі мноју свідки, у своjіј підставі ні релігіјноји, ні національноји ненависти мајже не маје. Першиј доказ цьому тој, шчо не тільки не побито жадного жида, але ј бажаньньа такого не зјавльалось, і це велика диковина при тому стані, јакого тримајутьсьа жиди. Другиј доказ, шчо потім зачипили таки ј руських дукачів (економіју гр. Горчакова, Кочубеја, Терешченка), і на решті третіј, шчо чули такі розмови, јак „розруjнујемо жидів, а далі доберемось і до рьасників, та сіртучників", ніде не було чути, шчо бјуть мовльав „невіру", а јак шчо ј обходили будинки, де ви-

ставльали ікони (це між ничим робили ј жиди; на одному вікні був навіть приліплениј напір з надписом: „іщденъ рюшкіи"; навдику хто повірив цьому), то це тим шчо хтіли перш покінчити з одніјеју фракціјеју здиршчиків. *)

Значить повстаньньа виjшло мајже з одніјеји економичноји ненависти. Руjнували будинки, розбивали дорогі речі, хрусталь, зеркала, фортепјана и т. и., рвали напірові гроші ј з особливоју радістьу усьакиј напір, лічучи јого за вексель, і подібні жидівські документи. Але грабувати дјачи не тільки зважувались, а ј другим не давали ј навіть чути було такі речі, шчо „гидко користуватись такими грішми, або крамом". Виносе напр. один голову сахару і шуткује: чи не хоче хто поживитись за дешево? протьагујутьсьа кілька пар рук, але він регочетьсьа і бје голову об каміньньа. Далі другиј таска сукно, і хоч знов протьагујутьсьа кілька „предупредительних" рук, навіть панських, шчо приjшли зробити невеличку несподівану економіју в своjіх росходах, але він гордо розрива јого на шматки. В загалі ж діло бувало так: підходить купка дјачів до крамарні, і, дознавшись, шчо вона жидівська, котриј небудь з них бје прьамісінько кулаком по замку; замка јак не бувало, другиј мітьтьу лама двері ј вікна (свідки роскazујуть про незвичајну силу ватажків), потім того ватажок обертајетьсьа до громади: „работајте, братці!" свистить у јакіјсь цінок і з купкоју відходить до другоји крамниці. В лавку ж суне поліціја ј публіка поживитись і поламати. Іноді сами дјачі розбивајуть усе до канцура, јак здибајуть дуже багатиј магазин або будинок. Організаціја діла шче б то трохи ј зјавльајетьсьа, але зшита на живу нитку, більш на солідарности усіх.

Грабував тільки усьакиј збрід, котриј не мав ніјаких звјазок з дјачами, а најбільш козаки-донці та поліціја. — Јак акули за кораблем, ходили поліцејські слідом за повстанцьами. Дивились завше спокіјнісінько, јак ламали крамарньу, а потім перші кидались туди ј тьагнули, хто шчо міг та хотів. Один, кажуть, охвицер, побачивши у вікні поліцејського „крьучка", грабујушчого ј пјушчого шчось, не стерпів і страшенно побив јого. Другиј факт росказував мені звошчик. Стојіть він з дрожками коло крамарні, вже розбитоjі, коли це вискакује відтільа пристав і кида на дрожки дороге одіјало. Публика радить везти до дому: згодитьсьа, мовльав; звозчик було ј појіхав уже, коли це вискакује знов тој таки самиј пристав і з криком: „стој, сукин син, ја ј сам суньеју прибрать!" потьаг до дому. Грабували шче

*) Тільки в јідному місті јакіјсь москвин казав, шчо жиди підкупили вбити царьа; за те јіх треба бити.

неменьш донці-молодці. Вони навіть і з конej не трудились злазити. Навішчо? Прьамо настромльа на піку усьакиj крам та хова по кишеньах то шчо. — Повстанці ж, знов кажу, самі j не крали j не били жидів і дивились на своje повстаньньа, jак на діло чисте j правдиве.

Прихильні жидам часописі кричали, шчо це не економичне повстаньньа, а просто розбіj пjаного народу, шчо били москвини, котрі маjже j не знаjуть, шчо таке *кулаки* жиди, і шчо j арештовані наjбільш москвини (кацапи), але це брехньа. Усі свідки, jаких jа роспитував, кажуть шчо москвинів були дуже не великі купи, шчо було більш навіть сельан-хліборобів, і шчо були все киjівські міщчане, котрі j одежу вже носьать німецьку, j у мові різньатьсся від украjінців-чистих, але національність котрих і родину не трудно шче роспізнати.

Діло було чистісінько економичне, і на такому грунті, при таких підставинах просто гріх було нашим революціонерам не вмішатись і не повести перед. Заводьать наші „народники" чигиринську справу, де приходитьсьа, jак то кажуть, навіть кривити душеjу, розводьать теоріjі, шчо перше jіх діло у бунтах, чекаjуть тільки більшоjі міцности та моги, шчоб почати jакиjсь темниj та незрозуміліj народниj террор, шчоб jідним боком був схожиj на „благотворітьельноjе дьело", а другим на.... нісенітницьу, упираjутьсьа навіть на ірландськиj аграрниj рух, а своje діло пропустили. Далі вже було j кинулись та, jак кажуть, в свиньачиj голос. Коли вже не тільки проjшов „момент", але j справа всьа була задушена. Навели силу віjська, москалі почали стрільати, багатих жидів було оціплено (коло Бродського стоjали навіть гармати), багацько було заарештовано, j усьуди почавсьа козацькиj террор. Цьому христольубивому воjінству, славному своjім вірнопідданством, тепер наjбільш даjе віри урьад. Чи побити нагаjками студентів, чи всмирити бунт, чи охороньати jакого небудь Гьуббенета,—усе це шчиро сповньаjуть донці-молодці. І тепер треба було бачити, jак ці звіри кидались на безвинну навіть публіку. Били всіх, не розбираjучи, j по чім попало. Кілька моjіх товаришів і досі чухаjутьсьа. На Жильанськіj вулиці всі, тікаjучи від козацьких нагаjок, перескочили через невеличкиj паркан, шчо був на шчастьа близько; тоді козак, розігнавшись, конем виломав тоj паркан і всі козаки кинулись бити старих і малих, і жінок, і лежачих, не дивльачись. Одного шевцьа так побили, шчо він, сердега, притуливсьа до паркана j, кажуть, гірко, гірко заплакав. Тоді jіден з цих башибузуків московського царьа прибіг до нього j з коньа вдарив jого в груди тупим кінцем спису так, шчо тоj так і покотивсьа до долу.

Слава руському оружіjу!!....

А jак би народ був зорганізовавсьа, то наврьад дозволив би такі звірські вчинки. Були, кажуть, де хто із паничів на ділі, але більш по власніj своjіj волі, а jак і треба кого небудь дьакувати, то це кількох робітників-соціалістів, котрі таки мали деjакиj вплив. Але шкода та j шкода, шчо не було порьадком льудеj интелигентних, котрі б і організували діло, і перед повели, і зробили б більш розумним це повстаньньа: зовсім не слід було розбивати вбогих жидів, хоч без подібних хиб і не можна в такім великім ділі.

На скільки ж молодіж мала б вплив на льуд, показуjуть кілька фактів, по котрим видно, jак народ вважав себе на цеj раз солідарним з неjу, з jакоjу ласкоjу відносивсь до неjі j далеко вже не дививсьа, jак на злодіjів. Це, здаjетьсьа, перший радісниj за дльа нас факт такого рода, та всі наші народники jого пропустили. Jіден із моjіх приjателів, вештаjучись усьуди, між инчим стоjав більа бакаліjноjі крамарні, коли це виходе один із руjнуjушчих з повноjу жменеjу фиників і забачивши мого товариша: „на, каже, братець студент, попоjіж". Цеj узьав трошечки, а тоj знов до jого: „чого церемонишсьа, брат студент, бери більш", і це все з такоjу братськоjу ласкоjу. Далі того ж таки мого знаjомого побачили з розхрістаним коміром сорочки: „а, кажуть, поработав таки, братець студент, — душно стало". Цеj почав було казати, шчо він тільки дивитьсьа, так куди: „ну, признаjсьа, поработав?" І це знов таки по братському з ласкавоjу всмішкоjу. Другиj міj знаjомиj jшов од Дніпра, то jому все радили піти переміпити штани на нові на Подолі. Мені теж один возницьа казав, шчо в бунті були j студенти, бо це гарьачиj, каже, народ. Та j у загалі всі, починаjучи з генерал-адjутанта Дрентельна і кінчаjучи простими хліборобами, були запевні, шчо тут не без студентів (не було тільки доказів). А jак же було при такіj запевности не відноситись з ласкоjу до молодіжі, коли чистісінько всьакому льуду: панам і мужикам, украjінцьам і чужинцьам, студентам і урьадникам, жінкам і чоловікам однаково приjшлась до вподоби цьа біjка жидів. Jідучи шче в Киjів, jа дивувавсьа ціj загальніj згоді публіки в вагоні. Наче всі вмовились навмисне. Поміщчики польаки радіjуть, сельане украjінці радіjуть, артіль москвинів теж, і тільки гусари, шчо jшли здаjетьсьа в Житомір, раділи вже не за біjку жидів, а шчо мовльав jіх шабльам буде робота. (Сумно стаjе, коли бачиш, jак наше віjсько відрізнилось від народу і споганшало). Звозчики киjівські жалкували тільки, шчо „jіх хазьаjін запер і не пустив погульати". Студенти j курсистки, ці наjбільш гуманні льуде, раділи теж, і тільки урьад, жиди та деjака пресса „ізвергали хулу всьачеську". „Заря" навіть почала брехати j инсинуіровати

j за своjе откровение жидівство зразу страшенно огидла молодіжі. Тільки одно лихо, — котре примушуjе журитись всіх, хто проти жидів: приjшлось бути солідарним з .... „Кіевляниномъ“.

Ми додамо од себе, — шчо таким льудім, jак наш дописувач, можна було так поставити себе, шчоб не бути за одно з „Кіевляниномъ“. Дльа цього треба було зарані знати, шчо не забаром буде повстаньньа на жидів, та впорьадкувати хоть невеликі гурти, в котрих би були робітники жиди j християне j котрі б пускали думку, шчо скривдженим льудім усіх вір і народ треба б бути за одно проти здирщчиків. Такиj гуртик і думав скластись в Женеві з кількох жидівських і украjінських соціалістів і мав печатати книжки з такими думками на жидівськіj мові, — та jого не піддержав на Украjіні ніхто, — і так усе діло звелось на саму розмову.*) На Украjіні тільки небагацько жидів в Jелисаветграді, шчо зложили з себе „Библіjське Братство“, видали лист, в котрому писали до жидів, шчо jім випало таке лихо за те, шчо не хотьать взьатись за честну працьу. Вони ж попробували зіjтись з украjінськими штундовиками, котрі обіцьали jім помогти, jак жидівчькі братчики возьмутьсьа за хліборобську працьу. Цьа розмова жидів—библеjських братчиків з украjінцьами — штундовими братчиками — шче маленьке зерньатко, з котрого колись виjде велике дерево, під котрим робучі жиди j украjінці побратаjутьсьа на спільну працьу j на спільне повстаньньа проти здирщчиків жидівських і християнських. Поки шчо „студенти“ мусили б ширити думку про таку спільність і між бідними жидами, j між крестьанами та робітниками християнами.

Другиj довгиj лист, писаниj до нас з *лівого берега Днінра, з черниговськоjі губерніjі*, — зачіпаjе теж і думки сельан про царьа j про „студентів“, — росказуjе де шчо цікаве про те, шчо діjетьсьа тепер по селах з поводу шуканьньа „бунтовників“, — та окрім того росказуjе j про иншу річ, зза котроjі тепер багато jе неспокоjу на Украjіні, — про попівство:

„Вам цікаво знати дешчо про теперешньє украjінське село. Ось вам село в черниговськіj губерніjі, в одному з південних хліборобних повітів, верстов з 20 од города j з 10 од станціjі залізноjі дороги. Більшина народу в нім козаки, потім казенні крестьане, меншина — колишні панські; всього з 2000 душ. Живуть спокіjно; пан тільки один. Піп стариj, служить тут уже 40 років. Піп добиваjетьсьа, шчоб jого слухали льуде, jак не-

*) Дивись про це в нашіj книзі «Историческая Польша и Великорусская Демократія». стор. 445—452.

вільники господарьа, шчоб jому всі кланьались трохи не до землі, великі j малі. Таксу він положив за вінчаньньа наjменше 15 руб., за похорон 1 руб. Треба сказати, шчо піп уже років з 30 jак вдовіjе, j дітеj маjе одну дочку, котра давно вже замужем, так шчо jому б зовсім не слід було б обдирати льудеj. Піп мішаjетьсьа в усьакі крестьанські справи, — плодить плетчиків і доносчиків. Він дуже недовольниj всіма перемінами, шчо зроблені за царьа Александра II, а вже про тих, хто хоче нових перемін, і казати нічого. Батьками всіх бунтовників він вважа Шевченка та Іскандера (Герцена). Сам він почав доносити шче в 60-ті роки, коли в jого село дольа занесла одного украjнольубцьа, „хохломана“. Цеj „хохломан“ намовив громаду просити, шчо б попа переміниши, та піп відсипав грішми, j архиjереj jого зоставив на місці. Тоді то піп і почав писати доноси j на украjнольубцьа, j на мужиків, шчо з ним дружили. З того часу він навкруги прославивсь, jак доносчик, і jого боjатьсьа. Він памjата шче Шевченка j росказуjе з злостьу, jак тоj jіздив по панах, jак мальар, та вибирав льудеj собі до вподоби, дльа бунтовства.

Звісно, шчо теперішніх бунтовщчиків, „нігілістів“, шчо вбили царьа, піп ненавидить і каже, шчо jіх мало вішати. Всі світські сельські учители, по ньому, — нігілісти, або лінше сказати, jому так здаjетьсьа, шчо хиба тільки станові пристава не нігілісти.

Про других попів, з котрими jа познакомивсь, або про котрих jа чув, можу сказати, шчо між ними трудно знаjти навіть просто приличного чоловіка. Більшина або такі попи, jак отоj стариj, або пjаницjки. Дістаjуть же вони наjменше 1000 руб., тоді jак сільськиj учитель за своjу працьу наjбільше маjе 300 руб.

Пан тут молодиj; не давно дістав тут спадщчину. Він був в университеті, — читав закордонні соціалістичні писаньньа. Jак тільки почав господарьувати, то заложив було свіj шинок і чаjну дльа мужиків, — але скінчив тим, шчо чаjну закрив, а за шинок взьав з жидів одступного (жидів в селі 3). Він довольниj своjім господарьуваньньам, тільки жалкуjе на то, шчо ніjак не може завести „сердечних стосунків“ з мужиками. Він ніjак не може помиритисьа з тим, шчо мужик, котрого він годуjе добре, инколи переплатить jому копіjку, дасть позичку, посадить з собоjу обідати, почестуjе чаjем, — все таки дивитьсьа на jого, jак на пана j не платить jому такоjу працеjу, jаку мужик може робити тільки тоді, jак би він jіjі робив на своjему власному господарстві, j не стереже jого добра, jак свого. З попом цеj пан стараjетьсьа вдержати приjательство, — дльа чого? хто jого зна! В решті в цьому чоловікові, не гльадьучи на jого освітність і де в чому шчиріcть, вже бачиш початок байдужести до

всьакого громадського діла, до всього, шчо виходить по за јого господарство. І таких льудеј ја знају не одного по наших селах. Чимало одначе јесть по наших селах і таких, котрі дуже вільнодумствујуть, поки не доходить до јіх кешені; таких најбільше јесть між управительами в багатих панів. Між малими панами јесть і такі, шчо більш сами ведуть своје господарство, ніш најмајуть робітників, — та јіх не багато, ј з мужиками вони држать себе так, јак і инші пани. — Ось вам пани ј панки нашоји Лівобічноји Украјіни.

Про мужиків можна судити по тому, јак вони думајуть про такі напр. речі, јак вбивство царьа. Більшина думаје, шчо це зробили пани,котрі розсердились на царьа за ввільненьньа крестьан, а шче більше за те, шчо він би то хотів землью поділити так, шчоб кожному було стільки. скільки хто здоліје обробити власними силами. *) Пани мусили б мати право најмати по одному погоничу. Справи державні цікаві всім мужикам, та вони не мајуть часу про них толкуватись і думати. Дльа того треба мати таку землью, шчо б не самому обробльати, а статати в најми. Јесть і такі мужики в наших селах і на них можна бачити, јак јіх навчајуть освітнішчі льуде.

Ја знају в селі С. мужиків, котрих можна назвати вчениками попів, ј других, котрі навчились од „хохломана“, шчо ја про јого згадував. Зразком перших служить один мужик, — сказати просто, — особа препаскудна. Вже јак тільки пријідеш в село, то зараз јого ј запримітиш хоть би по синьому піджаку, в котрім він ходить. В кешеньах того потасканого піджака повно паперів, усьаких јабед і прошеніј, котрі він пише в усі усьуди. До всьакого пријіжджого він непремінно прије — „прочитати в серці“. На полі він не робить, — а најмаје јого льудім, сам же живе јабедами та здирством та тим, шчо стаје „гонцем“, то б то помічником сборшчика податків, по наказу становего. Здира він між иншим бідних жінок, котрі ловльать рибу на ставочку, шчо коло јого землі: він з них бере одежу, одробіток та шче ј могоричі, бо сам він пјаницьа. Поки він не зньухавсьа з попом, то не раз јого ј били, навіть сікли в волості, а раз хлопці трохи не втопили в ополонку ј пальці јому поперебивали. Тепер він пријетель попа, ј за јого ј становиј, і јого бојатьсьа. Подруживсьа ж він з попом на доносах. Јак пријшов час, коли доноси пішли в моду, — пішов у гору він, — за ним і наш мужик „јурист“. От уже третіј рік јак він ловить по селу бун-

*) Цікаво б знати, про јаку силу тут думајетьсьа: про саму льудську, чи ј про скотину ј плуги ј т. и., котре маје јака сімја? Здајетьсьа, шчо про останє.
М. Д

товшчиків, социалістів. Најбільше вјідајетьсьа він до вчителів, до котрих лізе в хату всьакими способами. На одного вчительа, з котрим јак звичајно, не годивсьа він,— нијак не вдавалось навести бунтовства, — так јурист чипльавсьа до јого на улиці, лајав јого, збирав пјаниць, шчоб јого побити. А ось вам примір того, јак мужик-јурист ловив пројізджого социаліста:

Зајіхав недавно в село один учитель московськоји гімназији, шчоб побачити свого знакомого. Стрітив јого „јурист“ і закликав јого до себе стати на квартиру, шчоб пождати того знакомого, бо јого не було на тој час дома. Пријізджиј дав хазьајіцу-јуристу свіј пашпорт, а тој, вкупі з старшинoју надумались, шчо тој пашпорт — фальшивиј, бо, мовльав, не ма на јому приміт, а також, шчо, мовльав, дано білет 5 числа, а 7 вже чоловік і в Черниговшчині (бо залізницеју пријіхав). Тим часом пријізджиј роздумав ждати знакомого ј најма звошчика везти јого до залізниці за 1 карбованцьа, та за чај заплатив јуристові 1 карбованцьа ж. Јурист з старшиноју рішили, шчо чоловік кида грішми, значить вони не јого ј значить тут не чисто. Вчитель јіде на станцију, а јурист на полустанок казати жандармові, шчо, мовльав, піјмав „крамольника“. За вчителем почали догльадати, а јуриста з курјерським појіздом одіслали назад. За такі вслуги становиј помага јуристу в јого јабедах і здирствах.

Шчо за льудина оцеј јурист, пријатель попа ј станового, — видно з того, шчо він своју жінку півечить без жалью, наводьачи на неји, шчо буцім то не вірна јому. Раз дојшов до того, шчо хотів показати, шчо маје право казнити жінку: положив јіји на колоду ј замахнув сокироју, — та тільки вдарив не по голові, а по косі!...

„Пријатель „хохломана“ зовсім другиј чоловік. Перше, шчо кидајетьсьа в јого в вічі, це повага до себе, невступність нікому свого права. З попом він на ножах і навіть сидів через попа шче в 60-ті роки в тьурмі. Такі ж і сини јого, коли шче не гострішчі. Треба сказати, шчо держатись, не вступајучи свого, перед сільським начальством, помага цим мужикам і те, шчо вони заможнішчі од других. Розумијучи це, вони бережуть своје добро, не дуже то розшчедрьујуться перед сусідами, і јіх не дуже льубльать на селі. Та все таки вони встидајутьсьа ј обидати льудеј чи сьак, чи так. Те, шчо робитьсьа тепер в Россіји проти царьа, ці мужики добре розумијуть.

Нижче цих вчеників „хохломана“, та все таки вишче од загалу сельан треба поставити кількох мужиків і між ними одного звозчика. Це льуде біднішчі, ј через те не можуть держати себе так згорда перед начальством, јак хохломанськиј пријатель, та все таки не кланьајутьсьа нікому в појас. Своје добро бе-

режуть, та не так дльа себе, јак дльа сімјі. В сімјі ж льуде шчирі, тихі, льубјазні. За царем жалкујуть, та жаль јім і льудеј, шчо начальство вішаје"....

Оці образи сельан не зовсім такі, јаких би бажалось гарьачим вольнодумцьам з освічених льудеј,— та все таки вони показујуть, шчо наші сельане далеко не спльать і шчо між ними јесть льуде, за котрих можна б вхопитись освіченим вольнодумцьам, шчоб перенести в украјінські села своји думки. Це ж саме видно ј по тим дописьам з Украјіни, јакі проскочили в петербурські газети на московськіј мові, „Народная Воля" и „Чорный Передѣл".

Ось шчо писалось з украјінського села в № 1 „Листка Народной Воли":

„Можно было еще наблюдать произведенное событ.емъ 1-го марта впечатлѣніе въ его чистомъ видѣ. Шли толки о самомъ фактѣ, изъ устъ въ уста передавалась масса варіацій. По однимъ разсказамъ убійцы — паны, по другимъ — ляхи. Приведу одинъ изъ слышанныхъ мною и показавшихся мнѣ наиболѣе отвѣчающимъ народному воззрѣнію: „стрільали јого раз, заборонив јого бог: стрільали в друге, знов заборонив; теж було в третіј раз; а далі покликав бог Миколаја чудотворцьа ј других угодників, да ј каже јім: і шчо мені з царем робити, шчо не хоче він сам себе боронити; запевне він льудьам шкоду робе, шчо вони в јого стрільајуть. Јак тепер він не спокајітьсьа, то ја јого на цеј раз не заступльу, нехај вбјуть. — Отто ж јого і вбили". Это объясненіе факта было пущено въ народъ однимъ старымъ дьякономъ. Трудно было опредѣлить среднее народное пониманіе факта по обращающимся объясненіямъ. Въ его же настроеніи можно было отмѣтить двѣ характерныя черты, именно: никакого сочувствія къ личности государя, никакого къ нему сожалѣнія и смутное ожиданіе какихъ то перемѣнъ въ своей жизни. Бывшіе крѣпостные обсуждали значеніе присяги такъ: „јак би ми лиха не наробили, шчо присьагнули. Чи не хоче він (царь), шчо б ми на јого робили, јак колись на панів? А може ј те, шчо в панів землью одберуть,"— говорили другіе. Толки о землѣ стали усиливаться съ распространеніемъ слуховъ о „листах" (прокламаціяхъ, которыя обошли всѣ сосѣдніе съ селомъ деревни и заводы). Говорили о министрахъ; „јакби були міністри із виборних, із тутешніх льудеј, воно б було лучче, бо царь јіх не бојавсьа б". „Та вже шчось буде; доживем та побачим, јак воно буде". — Этими выраженіями заканчивалась обыкновенно бесѣда".

З Полтавшчини в 3 № „Чернаго Передѣла" росказујетьсьа про розмову дописача з одним сельанином, одставним салдатом

з козаків про царьа, про вольу ј землью. Ось јак розмовльав тој сельанин:

„Не ја один, а је ј другі, котрі думајуть, шчо на те стрільајуть в царьа, шчо б землью от панів одібрать і мужикам отдать, а царь не хоче.... Ја, паничу, так думају: не треба панів, та попів, та ј царьа... Він разсукин син об нас не клопочетьсьа; він думаје, јак би јому лучче було! Не треба зајмати тілько віру! бо це гріх.... Јак подумају добре, то ј не знају: јак же воно без царьа житимемо.... Ја чув, јак був у москальах, шчо је така *расублика*, де царьа не маје, тілько не знају, јак там живуть?" — Я объяснилъ ему, каже дописач, какъ можно обойтись безъ царя. „Эге так.... воно виходе: јак оце ми старшину вибврајемо, так і тоді — замість царьа начальство: јак плохо буде, то замінить можно і вибрати друге... ...Мабуть, не обіјдатьсьа без того, шчо б не взьатись за дрьучки, та ј збунтоватись".

„Другому чоловікові жалко крови, навіть царьа, і він каже: „Јак почују ја, шчо хтось встрілив в царьа, то мені страшно становитьсьа: ја у церкві на молебствіјі все мольусь богу, шчо б вони утікли благополучно. Ја ј думать бојусь: јак се можно льудину вішати јак собаку.... Не добре времја тепер. Јак послухать кругом, усі землі ждуть, бо дуже бідкујуть льуде.... Мабуть без крови не обіјдетьсьа... Ја чоловік смирниј, — не хочу приставати до тих, шчо хотьать землью одібрати, та не хочу ј іти проти них... Мені страшно думать об тім, шчо кров прольјетьсьа чоловіча."

В 4 № „Чернаго Передѣла" знаходимо теж дуже цікавиј лист про думки сельан з Волинськоји губерніји:

„Мнѣ, жившему это лѣто въ деревнѣ въ шкурѣ интеллигентнаго питерца, только благодаря крайне благопріятно сложившимся для меня условіямъ, удалось сойтись на пріятельскую ногу кое съ кѣмъ изъ мѣстныхъ крестьянъ. Съ однимъ изъ нихъ Ф., служившимъ въ батракахъ у помѣщика, мнѣ приходилось довольно часто бесѣдовать по душѣ. Мужикъ онъ былъ семейный, лѣтъ подъ сорокъ, не бывшій нигдѣ дальше своего губернскаго города.

„Одну изъ такихъ бесѣдъ, дающую болѣе или менѣе опредѣленное представленіе о теперешнихъ ожиданіяхъ и намѣреніяхъ крестьянина, я и помѣщаю на страницахъ „Черн. Пер."

„Какъ то вечеромъ встрѣтилъ я Ф. одинъ на одинъ, возвращающагось съ поля и по обыкновенію клянущаго свою судьбу. Чтобы завязать разговиръ, я спросилъ его:

— С чого се ви робите на пана, а не на свіј двір?

— Еге! Хіба се ја робльу? Ні! Се нужда моја робить, јак

би не вона, прокльатаја, ја б зроду ні до кого в најми не пішов, хоть міні два ста карбованців у літо давај. Землі нема зовсім у ме̇че, тілько ј је, шчо всадьба, с того підеш не то шчо у најмити, а ј на шльах з сокироју.

— А багато у вас у селі беземельних?

— Душ 25, а може ј більше, да от јак: по ревізським сказкам у нас считали 64 души, по дві десьатині на руку, се скілько буде?

— Без трошечки 400 десьатин.

— От бачте! А теперечки нас усіх більш 100 душ је, — четирьох десьатин на душу нема, та ј шче не в усіх по рівну. У другого вже післьа теј самој ревізіји пјать синків мужиками стали, а на них наділу нема, бо наділили тілько того, хто на пана робив. А батькові синки, шчо зіронькі на небі, усі рівни, усіх треба поділити; от, і дробить він дві десьатинки землі на пјать шматочків чи більш. А с сего шматочка треба душку јмати, шчоб жинка та ј дітки ситі були. та ј шче повинность треба платити... Коли се так шче років з десьать буде, тілько вмерти ј останетьсьа. Усьа надіја наша на віјну.

— На јаку се віјну?

— Хіба ви не чули, шчо јак учнуть куроновати россіјського царьа, то зараз Прусак та ј китајськиј царь на јого војевати підуть?

— А с чого-ж јім војевати? хиба јім у себе нема чого робить?

— Про Прусака говорьат, шчо він ішче з давна хоче в нашого царьа шматок землі одібрати, да тілько раньше сего не було можно, бо в нашого царьа вельми віјська богато. А јак јего почнуть куроновати, піјде великаја бунтація, крестьане почнуть казенні та ј панські землі одбірати, та проміж себе ділити, бо більше так жити не можна, — усьак хоче јісти, а јісти нема чого. От се јак начнетьсьа та самаја бунтація, нашому царьу не достане віјська ј у себе управитись, а тут і підскоче Прусак. Треба буде на него віјсько посилати, а ми вже шчо захочемо, то ј будем робити.

— Ну, а јак же-ж китајськиј царь у се діло впутавсьа?

— Еге, китајськиј царь то зовсім друге діло, тој не то, шчо Прусак: јему россіјськоји землі не треба, бо у него својеј лишка је. Китајськиј царь нашу руку держить. Він сповідав, шчо у нас не вельми гарно живетьсьа крестьанам, шчо у нас висправник та ј пани, шчо схотьат, то з нами ј робьать. От се він і схотів у Россіји, јак у китајській землі, крестьанську правду зробить.

— Шчось ја про сьу крестьанську правду у Китају нічого не чув? Јака вона такаја, шчо јіји так схотіли?

— А такаја правда, шчо нема там ні јаких панів, ні чиновників, — усь поровнені, усьак собі пан, у всьакого землья је, хто скілько сам робити може. Над усіми тілько је водин царь. Та тој царь не теје, шчо наш, він тільки ј у думках маје, шчо јак би јого крестьанам гарненько жилосьа.

— А шчо? чи јого громадоју ставльать на царство, чи јому післьа батька царствувати досталось, а післьа јого, јого син буде?

— От сего ми вже доподлинно(?) не знајемо; знајемо ми тілько, шчо він нас ослобонить хоче, шчоб ми жили, ***јак наші діди,*** (NB!)— вправльались својеју громадоју та ј радоју, земельки ні у кого не позичали, хлопців, синів наших крівних, у москалі не давали. Та ј ви може ј сами чули, јак у старе времьа наші діди вольними козаками жили, а россіјських царів і в очі не бачили ј слуху ніјакого про них не чули. Се вже, опісльа россіјськиј царь нас брехнеју забрав. Да тілько вже за жидів припьались, а тутечкі зараз і коронація, — китајськиј царь пријде та ј почнемо тоді с нім вмісті землі забірати.

— Ну, а надільати сам він буде?

— Ні, і чого јому в се діло путатисьа, се вже ми сами поробимо.

— А јак же ви сіју переділку робить будете?

— Ми сами про сеје діло трошки проміж себе говорили, считали, по скільки пријдетьсьа на душу. Ја вже вам говорив, шчо у нас без трошечки 400 дес. палільноји землі је, та ј у пана 550, та ј він шче нашим багатирьам 100 дес. продав, — усього буде десьать сот. От се ми ј поділимо усьу земльу порівну, так шчоб усьакому по 15 десьатин було, а кому недохватка виjде, то у другім місті одріжим. Землиці у нас багато. Се у нашого пана 600 десьат. було, а ж је ј такиji, шчо по пьатидесьати сот і більш је. Тілько ми јім шкоди робить не будемо. От, і нашому пану ј јого синку, дарма шчо јему усего пјать років, по пјатнадцьати десьатин дамо, нехај сами робльать. А то на пана, јого жінку та ј сина робить будемо за гроші, а на себе і својіх діток вже дарма. Землицьу ми поділимо, ми поділимо громадоју; се вже ми сговорились, тілько вот наші багатирі не удумајуть, јак јім післьа сеј переділки гроші з пана взьати, которији вони јему виплатили за тіјі сто десьатин, шчо у него купльали. Може ви знајете, јак јіх з пана взьати?

— Ні, сіји гроші вже пропали, бо пан не буде сидіти у селі, јак переділка почнетьсьа. Шукај јого, јак вітру в полі! Тілько мені думајетьсьа, шчо нічому сему не бувати, јак ви будете китајського царьа ждати, і до того времечка з жінкоју на печі

лежати. Раньше ви тоже говорили, шчо россіјськіј царь вам вольу дарује. Ну, а шчо? дождалисьа царськој волі, шчо по селах все за повинности пугој льаскаје та ј вашеј кровју јак дрібним дождиком турецьку землу заливаје?

— Ні, јакаја се вольа! тілько ј је, шчо прежде пани нас били, а тепер чиновники бјуть та ј грабльать, та ј шче губернатор приказује у наших хлопців стрільати за то, шчо вони наших кровопивців — жидів женуть.

— От се ј от китајського царьа нічого не дождетесьа, бо у него своји діла је. Та ј шче не буде сего ніколи, шчоб царь крестьанськују руку против панів держав, бо він сам над усіми панами пан, над усіми чиновниками чиновник.

— От се ј у нас молодшиј мужики та ј хлопці говорьат, шчо нічого не треба ждати ј од китајського царьа; шчо тілько тоді ј буде крестьанськаја правда, јак сами крестьане підуть бунтовати, землу отбивати, та ј ділити, та ј хлопців у москалі не давати. Е! Се јіх діло, вони молоді льуди ј думајуть по новому; нехај роблят, јак схочут. Вони лучше нас удумајуть, бо вони хоша росли ј у бідноті, а усе ж не бачили панськој пуги. А ми вже старије, нам треба думку мати, шчоб најти кусок де смерти, да було би кому сховати, а то от дід Васиљ нема шче ріку, јак умер, а вже с того світу чоботи показује.

От ми теперечко говорим з вами про золоте времјачко, шчо наші хлопці, а мабуть і ми самі побачимо, а сами усе огльадивајемось, јак би кто не вчув та ј побачив; от се так було до манихвеста, јак ми царськују вольу ждали. Зіјдемось де в кутку та ј кальакајем промеж себе, а сами тілько в думці ј мајем, јак би пан чи јого віјт не учули, бо јак учујут, піде мордуваньньє, да таке, шчо ј кінцьа јому не видно. А теперичка јак учујут про таке кальаканьньє, наплетут исправнику, так хуже всьакого мордуваньньа, — підут таскать у губернију та ј про усе питати, та ј шче набрешут то, чого ј не було совсім. *)

Тој же самиј дописач говорить далі:

„Въ нашей мѣстности вѣра въ царя вообще не особенно сильна и, какъ оказалось, была довольно тѣсно связана съ личностью Александра II. Послѣ же событія 1 марта, со вступленіемъ на престолъ новаго царя, люди, вѣрившіе прежде въ царскія милости, почти совершенно потеряли эту надежду. „Нема нашого земного бога! убили! Цеј, шчо тепер, жидів льубить, својіх бје! Нам такого не треба! Ми так не хочемо! Јак

*) В тому селі, про котре тут росказујетьсьа, пани оселили крепаків Московшчини ј через те мова там помішана.

јому такі льубі жиди, шчо він велить бить својіх же христијан, то ј нехај же живе з својіми жидами, нехај царствује з ними! Або ми, або жиди“, говорятъ такіе люди теперь.

„Но жизнь сдѣлала свое дѣло и теперь всегда возможно встрѣтить в деревнѣ такихъ людей, которые совершенно покончили съ идеей царизма, пришли къ сознанію, что ждать нечего, (что) самимъ нужно раздобыть себѣ настоящую волю. Привожу свой разговоръ съ крестьяниномъ по поводу „злобы дня“.

— Шчо се воно дальше? А вже в народі ходить така чутка, шчо так не можно дальше жить. Шчо він за царь, шчо він не хоче помогти својім льудьам! Чи він з жидами знајетьтьа, чи шчо? Јак би всім підньатьсьа, то тоді б мабуть діло б вијшло!

„Это, такъ сказать, два крайнихъ направленія; одни еще не совсѣмъ покончили съ отрицательной стороной дѣла, а другіе уже предлагаютъ извѣстный положительный выходъ изъ теперешняго положенія. Большинство же высказывается нѣсколько иначе: оно все таки надѣется на царя, хотя далеко не такъ слѣпо, какъ прежде, оно уже ставитъ опредѣленные сроки, послѣ которихъ ждать больше не слѣдуетъ; наконецъ, считаютъ нужнымъ предупредить царя, довести до его свѣдѣнія о положеніи крестьянъ вообще. „Тут не в цім діло! Тут треба послать царьу бумагу, нехај виселить жидів; або жидів, або нас!“ „Шчо се у нас робитьсьа? За то шчо нас обирајуть, нас шче ј бјуть! Треба послати царьу, нехај устранить жидів, а то шчо се він за царь!“

„Одинъ крестьянинъ, возвращавшійся вмѣстѣ со мной съ мѣста разгрома (туда пришло порядочно крестьянъ изъ сосѣднихъ деревень, „за тим, говорятъ они, шчо може ј нам пригодитьсья“), говорилъ мнѣ: „Ні, ми розділајемо жидів не так! Ми не будем так! Коли вже пішло не то, шчо наших убивајуть, то ми у тих проклятих москалів поодинимајемо ружьжьа та ј будем собі бить! Побачимо, чија візьме! Треба подождати до курונованьньа, може чи не буде чого, да тоді вже підньатьсьа!“

Тільки ж в своји сили старші сельане не вірьать, а сподівајутьсьа ліпшого од молодих льудеі: „вони, кажуть, зовсім друге діло; вони не бачили панськоји пуги; вони говорьать, шчо сеј вже бог стариј став, шчо він не знаје, шчо јому робить; треба нового шукати“.

Таким „новим богом“ могла б бути дльа украјінців думка про *своју вольу на својіј землі,* коли б јім ту думку розјаснили добре освічені льуде. Тільки на лихо освічені льуде на Укрјіні мајже всј попольачились та помосковились і забули думать про своју вольу своjeјі крајіни, та до того шче ј одтьагајутьсьа од неји до далеких крајів: — Польшчі ј Московшчини. Хиба не диво, шчо дописач „Чернаго Передѣла“ з Полтавськоји губерніји, роз-

мовльајучи з сельанином з козаків про безцарну державу, республику, — не догадавсь сказати јому, шчо на Украјіні була шче сто років назад хоч сьака-така, та республика, козацька Гетьманшчина ј Січ Запорожська, котра скасована царицеју Катериноју тільки в 1775, коли ј землу запорожську цариціа панам роздала, а потім і крепацтво завела. А цьа нагадка б показала мужикові республику далеко ближчу до нашого краіу, ніж чужі закордонні республики. Також хиба не чудно читати в тіј же дописі „Черпаго Передѣла" такі слова: „въ *своего* царя позвѣрялись", — коли тої же дописач росказав вишче, јак волинські крестьане кажуть, шчо ***россіјські царі*** украјінців козачів обманом узьали! Виходить, шчо россіјськиј царь — *свіј* тільки дльа дописача „Черпаго Передѣла", а мужикам-украјінцьам він чужиј!

Тим часом самі сельане починајуть згадувати стару украјінську вольу та зводити ті спомини з својіми теперішніми надіјами. Там же, в 3 № „Черпаго Передѣла" один росказује, јак він зајшов до старого сельанина і јак стариј, а за ним і жінка јого згадали Запорожьжьа, почали співати пісні про нього (певно про руїну Січі), а далі стара ј каже: „а чути, мов знов буде Запорожьжьа. — На шчо? — Та кажуть, шчоб землу од панів одібрать".

Варто б було над цими словами подумати хоч тим з помосковлених і попольачених письменних льудеј, на Украјіні, котрі клопочутьсьа про вольу та землу дльа народа, та не вміјуть. јак јім зіјтись з тим народом....

Варто подумати також і над звісткоју, котру передав з Сібіру дописач „Вольнаго Слова" (1882, № 21) про тих крестьан-чигиринців, шчо заслані туди за те товариство „Тайная Дружина", про котре говорилось не раз вишче в оціј книзі. Звісно, шчо ті россіјські соціалісти, котрі склали јого, обманьујучи крестьан, шчо буцім то вони мајуть лист од царьа, робили шчиро, — та тільки все таки страшенно помилились між инчим через те, шчо вивчившись в московських школах, не знали украјінського народу. Не знали вони ні того, шчо на украјінськіј мові слово ***дружина*** не значить — ***товариство***, јак на московськіј, а значить ***подружьжьа***, — дівчина, чи парубок; — не знали вони, шчо бунтовались в Чигиринщині зовсім не панські, а власне царські, казенні крестьане; не знали вони ј того, шчо думка про царьа зовсім не тик глибоко вкорінилась в украјінських селах, јак у московських і шчо в украјінців глибше сидить спомин про козацьку вольу, — так шчо, коли вміјучи підступити до украјінців, то јім тим паче можна говорити про землу ј вольу, не брешучи јім нічого про царьа; не знали вони ј того, шчо украјінські сельане таки шче чујуть своју одрубність од других народів на Украјіні. Коло б оце все знали ті

россіјські соціалісти, котрі між инчим порьадкували ј чигиринське товариство, — инакше кажучи, колиб вони не так одбились од украјінського льуду, — тоді б зовсім инакші були послідки усього „хожденія въ народъ" вивчених соціалістів на Украјіні ј згаданоїі чигиринськоїі справи: тоді б посеред украјінських сельан заложені б були хоч невеличкі осередки јасних думок про громадські справи, а ті осередки дуже б стали в пригоді в теперішні неспокіјні часи, коли увесь народ ворушитьсьа на Украјіні, — та не зна, куди јому кинутись, на шчо сподіватись.

Ось шчо пишутьсьа про засланих на Сібір чигиринців у згаданіј вишче дописі:

„Чигиринцы" крестьяне очень недовольны тѣмъ, что „интеллигинтные" ихъ обманывали. Особенно ихъ огорчаетъ — ложная клятва. „Вѣдь онъ крестъ цѣловалъ! А никто жъ его не заставлялъ!" — говорили они о главномъ организаторѣ „Тайной Дружины".

„О міросозерцаніи крестьянъ „Чигиринцевъ", говоритъ лице, передавшее о нихъ свѣдѣнія, — трудно, не зная ихъ, составить себѣ цѣльное понятіе. Но сколько я слышалъ, въ нихъ очень силенъ націоналистическій элементъ. Они считаютъ враждебнымъ себѣ все, что не хохлацкое, и всѣхъ, кто не хохлы. Ихъ (?) положеніе представляется имъ въ видѣ антитеза: хохлы и не хохлы. Къ числу же послѣднихъ (по ихъ мнѣнію) принадлежитъ въ Малороссіи все некрестьянское населеніе".

Ворушитьсьа думка наших сельан і про церковні справи. Скрізь, по всіј Украјіні, россіјськіј, јак і австріјськіј, сельане, цілі громади сперечајутьсьа з попами з поводу јіх здирства ј по троху доходьать од думки про те, шчо церкви ј попи мусьать залежати од громад (јак і було на Украјіні за часів козацькоїі республики), до думки, шчо б зовсім без попів жити. Ми про це доволі росказали в книзці „Нові украјінські пісні про громадські справи". До того тепер додајемо, одну допись, напечатану в кијівськіј газеті „Трудъ" (1881, № 121).

В с. ***Мала Виска***, јелисаветського повіту, херсонськоїі губерніјі, архијереј переміпив попа. Прежніј піп брав за треби, шчо јому давали, новиј завів таксу. Громада послала до архијереја прохати, шчоб јіј вернув старого попа, та архијереј навіть не пустив перед себе посланців М. Виски. Тоді висківська громада поклала: не ходити в церкву ј не кликати попа до хати на

треби. Піп звістив благочинного. Цеj приjіхав, зкликав „бунтовшчиків“ в церкву j став наказувати, шчоб слухались попа. Коли благочиниj замовк, — то стоjавшиj попереду стариj сельанин, чоловік заможниj одповів так:

— „Ні вже, батьушка, сього ніколи не буде, шчоб ми платили по таксі. Батьки j діди наші по таксі не платили, — j ми не будемо!

— Сколько тьебье льет? — пита благочиниj.

— 75, одповіда стариj.

— Когда ти умрьош, пусть твоjі синовьjа заплатьат 75 руб. за погребеніje.

— Не заплатьать, батьушка! Сини моjі здорові; jаму викопать здужаjуть; просо в мене, слава богу, je; винесуть мішків зо два проса, висипльуть на могилу, то мене j кури загребуть...

Благочиниj поjіхав, а крестьане j доси в церкву не ходьать.“

Перегльадаjучи усьакі такі докази того, jак зворушилась в украjінських сельан думка думка про державні громадські j церковні порьадки та jак вони по своjому рвутьсьа до волі, — і бачучи порьад з тим, jак тим сельанам не стаje освіти j jак освічені льуде на Украjіні, навіть наjприхильніші до добра льудського, отбились од мужицтва, — з сумом пригадуjеш собі слова пісні:

Оj, поспіва пшениченька,
Та нікому жати!...

М. Драгоманов.

23 Маjа 1882 р.

16 Марта 1882 р вмер в Жешові (Rzeszów), в польськіj части Галичини, **Володимир Навроцькиj**, котриj написав дльа цеjі книжки «Громади» працьу «Пjанство j пропінацjа в Галичині». Покіjниj не в усьому згожувавсьа з нами, та все таки шчиро помагав нашіj праці, чим міг, наjбільше своjім знатьтьам статистики краjевоjі. Так він дослав нам замітки про поділ землі між станами в Галичині, котрими замітками ми скористувались, впорьадкуjучи до друку книжку про «Хліборобство», — а далі написав дльа «Громади» згадану працьу. Навроцькиj був один з наjчестніших галицьких *«молодих», народовців,* або *украjнольубців,* котрі поjавились в 60-ті роки, один з тих, котрі наjбільше вдержали в собі вільних думок молодих часів, а вкупі з тим один з наjбільше працьовитих льудеj свого гурту. Остатнье доказуjуть jого довгі j совісні статистичні праці, напечатані в «Праві», «Ділі» j «Громаді». На лихо, особисті обставини житьтьа не давали jому ні отдатись своjіj льубиміj праці, ні жити по своjіj волі. Він мусив служити фінансовим урьадником, та шче j на чужіj стороні, куди переніс jого зо Львова вишчиj урьад, jак роз тоді, коли він мусив стати до впорьадкуваньньа поновленноjі в 1872 р., «Правди». З того часу jого працьа дльа своjеjі громади звелась на самі тільки наукові писаньньа. В 1877 р., коли підньалась в Галичині, в печаті польськіj, jак і русинськіj (гурту «старого» j московського, jак і «молодого», народовського) гидка лаjка j брехні на соціалістів, В Навроцькиj пробував внести кілько здорового повітрьа в тодішні галицькі розмови про соціалістів, — (див. в «Правді», 1877. № 13: Нагінка за соціалистами и польська преса), нагадуjучи льудім, шчо соціалізм сам по собі навіть не заборонениj австріjськими законами, — та зоставсь *один в полі*....

В остатні часи, коли j другі з народовців почали звертати увагу на діjсні причини бідности льуду в Галичині, мусило росширитись дльа Навроцького поле дльа праці серед свого гурту j льуду, — та саме тоді підкосила jого незлічима хороба. Ми получили звістку про jого смерть саме тоді, jак написали до jого лист в котрому предлагали jому написати книжку про ход увільненьньа крестьан, польських і украjінських в Галичині j про стан jіх господарства, — книжку, без котроjі не можна обіjтись історику того краjу, j котра мусить бути початком до того, шчоб звести до купи народовськиj рух серед польаків і русинів. Ніхто, ліпше покіjника не був здільниj на таку працьу. Хто тепер jіjі зробить?....